

І. Я. Глуховцева

**ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ:
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

**Міністерство освіти і науки України
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”**

І. Я. Глуховцева

**ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ:
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Монографія

Старобільськ – 2015

УДК 811.161.2'373

ББК 81.411.4

Г 554

Відповідальний редактор:

доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України Гриценко П. Ю.

Рецензенти:

Калашник В. С. – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Коваленко Н. Д. – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Глуховцева І. Я.

Г 554 Динаміка української фразеології кінця ХХ – початку ХХІ століття: тенденції розвитку : монографія / І. Я. Глуховцева. – Старобільськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2015. – 179 с.

ISBN 978-966-617-366-2

У монографії здійснено опис трансформ та варіантів українських прислів'їв та приказок, афоризмів, фразеологізмів, поширених у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.; з'ясовано особливості новостворених виразів, шляхи їхнього утворення, ступінь стійкості та динаміки основних компонентів залежно від типу стійкого сполучення слів.

Монографію адресовано викладачам і студентам філологічних факультетів вишів, учителям-словесникам, а також усім, хто цікавиться українською мовою.

УДК 811.161.2'373

ББК 81.411.4

*Рекомендовано до друку вченою радою ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
(протокол № 8 від 24 квітня 2015 р.)*

ISBN 978-966-617-366-2

© Глуховцева І. Я., 2015

© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2015

ЗМІСТ

Передмова	6
РОЗДІЛ 1. ДИНАМІКА СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ: СТАН І ЗАВДАННЯ	12
1. 1. Питання обсягу фразеології та класифікації стійких сполучень слів у працях сучасних дослідників	12
1. 2. Когнітивна та структурна моделі стійких сполучень слів в українській мові	24
1. 3. Трансформація стійких сполучень слів	36
1. 4. Варіантність стійких сполучень слів	45
1. 5. Сучасні напрями дослідження фразеологічного значення	50
РОЗДІЛ 2. АНТИПРИСЛІВ'Я ЯК СТРУКТУРНО- СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМИ СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ	56
2. 1. Антиприслів'я в українському узусі	56
2. 2. Трансформація стійких сполучень слів як одна з основних ознак прецедентного тексту	62
2. 3. Прислів'я та приказки, що стали основою для антиприслів'їв	73
2. 4. Фразеологізми, що стали основою для антиприслів'їв	91
2. 5. Афоризми – джерело антиприслів'їв	94
2. 6. Фразеологічні неологізми в українській мові	101
РОЗДІЛ 3. ВАРІАНТИ СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ	109
3. 1. Формальні та лексичні варіанти стійких сполучень слів українських східнослобожанських говірок	109
3. 2. Загальнономовне та оказіональне в складі фразеологізму	120
3. 3. Варіативність власних назв у складі ФО та антиприслів'їв	128
3. 4. Варіантно-синонімічна група фразем зі значенням <i>зовсім непотрібний</i> в українських східнослобожанських говірках	135
3. 5. Варіантно-синонімічна група фразем зі значенням <i>хто-небудь дуже молодий, недосвідчений</i>	138
3. 6. Варіантно-синонімічна група фразем зі значенням <i>клоніт</i> в українських східнослобожанських говірках	144

Висновки	150
Список обстежених населених пунктів та їх умовних скорочень	154
Список використаних джерел та їх умовних скорочень	156
Список використаної літератури	159

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Січ.	січень
лют.	лютий
берез.	березень
квіт.	квітень
трав.	травень
черв.	червень
лип.	липень
серп.	серпень
верес.	вересень
жовт.	жовтень
листоп.	листопад
груд.	грудень
діал.	діалектне
ЗМІ	засоби масової інформації
зменш.-пестл.	зменшено-пестливий
метаф.	метафора
ММ	мотиваційна модель
напр.	наприклад
н. п.	населений пункт
н. пп.	населені пункти
ОК	образний конкретизатор
перен.	переносне
пор.	порівняйте
псл.	праслов'янська
розм.	розмовне
с.	село
СМ	структурна модель
ССМ	структурно-семантична модель
стсл.	старослов'янська
т. ін.	та інше
укр.	українська
усне мовл.	усне мовлення
ФО	фразеологічна одиниця

ПЕРЕДМОВА

Фразеологічний фонд мови включає різноструктурні одиниці, відмінні за семантикою, що перебувають у постійному русі. Хоча традиційно при визначенні поняття *фразеологічна одиниця* (ФО) дослідники співвідносять її зі стійкими, зв'язаними єдністю змісту словосполуками або висловленнями, однак функціонування таких одиниць у тексті засвідчує динаміку формального складу ФО, що сприяє появі їхніх структурних і семантичних модифікатів. Зважаючи на термінологічну неусталеність при називанні фразеологічних одиниць та їх видозмін, у роботі послуговуємося терміном *стійкі сполучення слів*, під яким розуміємо надслівні, семантично цілісні, відносно стійкі, відтворювані, переважно експресивні одиниці, які виконують номінативну та характеристичну функції й вступають у семантичні та граматичні зв'язки з іншими мовними одиницями.

Збагачення фразеологічного фонду української мови відбувається різними шляхами й, зокрема, пов'язане з дією протилежно спрямованих тенденцій: одні чинники зумовлюють стабільність семантики, форми та структури ФО, а інші провокують формальне оновлення мовної оболонки традиційного виразу. Трансформація й варіювання ФО призводять до їхніх змін і перетворень, що нерідко є соціально актуалізованими в комунікації й визначає сферу використання таких мовних одиниць. Одні новотвори доповнюють уже наявні фразеологічні ряди, займаючи в їхньому складі ніби вже готові для них місця, а інші – позначені виразною новизною.

Трансформація й варіювання стійких сполучень слів постійно перебувають у колі зацікавлень дослідників: ці процеси на матеріалі художніх творів вивчали Л. Г. Авксентьєв [Авксентьєв 1983], В. М. Білоноженко [Білоноженко 1989], О. В. Бойко [Бойко 1981], І. С. Гнатюк [Гнатюк 1982], Л. Б. Давиденко [Давиденко 1992], Т. В. Здіховська [Здіховська], В. С. Калашник [Калашник, дис.], А. П. Коваль [Коваль 1956], Ф. П. Медведєв [Медведєв 1977], Г. В. Павловська [Павловська 1972], В. А. Папіш [Папіш 2003], А. Ю. Пономаренко [Пономаренко 2006, Єрмоленко 2006], Т. П. Свердан [Свердан 2003], Л. Г. Скрипник [Скрипник 1973], В. Д. Ужченко [Ужченко 2003], Г. М. Удовиченко [ФСУМ], В. А. Чабаненко [Чабаненко 2002], Т. В. Цимбалюк [Цимбалюк 1997], О. С. Юрченко [Юрченко 1984] та ін., а на матеріалі преси – Н. О. Бойченко [Бойченко 2002], В. М. Вакуров [Вакуров 1994], Н. І. Кочукова [Кочукова, дис.], Н. О. Мануйлова [Мануйлова 1986], О. Д. Пономарів [Пономарів 1993], О. А. Сербенська [Сербенська 1978], І. Ю. Сковронська [Сковронська 2003], І. О. Тараба [Тараба

2007], Л. І. Шевченко [Шевченко 1983].

У наш час модифіковані ФО стали вживатися частіше. Серед причин виникнення модифікатів фразеологізмів учені називають демократизацію суспільно-політичного життя, послаблення цензури, свободу вибору засобів вираження думки, відкриття багатьох раніше заборонених тем (за Н. І. Кочуковою), „розкутість” стилю, гостру потребу в підвищеній експресії висловлюваної думки (за Х. Вальтером і В. М. Мокієнком). Ретельне дослідження традиційних стійких сполучень слів та їхніх трансформ у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві (праці А. М. Архангельської [Архангельська], Д. Біттнерової [Біттнерова 1997], Л. М. Болдиревої [Болдирева 1967], Х. Вальтера [Вальтер 2005; Вальтер 2002], О. В. Куніна [Кунин 1970], В. М. Мокієнка [Мокиєнко 1989], В. Мідера [Мідер 2000], З. А. Павлової [Павлова 1997], М. М. Шанського [Шанский 1985], Ф. Шіндлера [Шіндлер 1987; Bittnerová 1997] та ін.) засвідчує, що новостворені одиниці мовної системи фразеологічного типу тяжіють до безперервного оновлення змісту, мають функціонально-семантичні відмінності відносно їхніх традиційних прототипів, є свідченням постійного розвитку стійких сполучень слів та потенційних можливостей ФО, відображають закономірний процес розвитку й збагачення фразеологічного фонду мови, а це дозволяє виділити новотвори в окрему групу й об'єднати терміном *антиприслів'я*, під якими зазвичай розуміють трансформи традиційних паремій, котрі зазнали змін компонентного складу та змісту, можуть характеризуватися більшою експресивністю, нерідко мають негативну конотацію.

Модифікуватися можуть також і афоризми, трансформи яких іноді мають назви антиафоризми, проте й щодо них учені нерідко запроваджують термін *антиприслів'я*. Структурні зміни фразеологізмів нерідко призводять до зміни змісту. Тому вважаємо, що до таких трансформ також можна застосувати термін *антиприслів'я*.

Отже, термін *антиприслів'я* функціонує в широкому й вузькому значеннях. При використанні цього терміна в широкому значенні маємо на увазі трансформи будь-яких стійких сполучень слів: традиційних фразеологізмів, паремій, афоризмів, хоча можна й розмежувати ці одиниці, запроваджуючи терміни *антифразеологізми*, *антиприслів'я*, *антиафоризми*. При вузькому розумінні терміна *антиприслів'я* до цих одиниць зараховують лише трансформи паремій, тобто прислів'їв і приказок, примовок, загадок, прикмет, повір'їв, скоромовок, пустомовок, замовлянь. Зважаючи на досвід використання терміна *антиприслів'я* в багатьох зарубіжних

працях, що свідчить про узвичаєне вживання цього поняття, у роботі використовуємо термін *антиприслів'я* в широкому значенні.

Категоріальною ознакою трансформ є експресивність, що може створюватися актуалізацією змісту, зміною його чи затемненням внутрішньої форми з метою передати оцінку різних явищ навколишньої дійсності.

У науковій літературі описано прийоми трансформації стійких сполучень слів, які містять зміни різного ступеня складності порівняно з їхніми кодифікованими відповідниками [Білоноженко 1989]. Серед основних прийомів структурно-семантичної трансформації ФО називають: поширення стійких сполучень слів, заміна компонентів або компонента, скорочення компонентного складу стійких сполучень, натяк, контамінацію кількох фразеологізмів тощо [Вальтер 2005; Кочукова 2004].

Окрему групу становлять варіанти загальноновживаних фразеологічних одиниць, компоненти яких можуть мати фонетичні або морфологічні відмінності чи заступатися лексемами з подібним, а також віддаленим значенням. Такі новотвори входять до складу варіантно-синонімічних груп ФО, побудованих за однією чи подібними моделями. Лексичні варіанти фразеологізмів учені розглядають як вияв тенденції стійких сполучень слів до оновлення мовної оболонки. Лексичні заміни у складі фразеологізму не завжди змінюють образ, що ліг в основу денотативного значення, забезпечуючи тим самим стабільність образного уявлення. Сама здатність фразеологізму поділятися на слова спричиняє заміненість компонентів. Отже, словесна форма може варіюватися до безкінечності, але стійкість образу „скріплює лексичний склад сполуки та його граматичну структуру” [Мокієнко 1986, с. 33]. При вивченні лексичних варіантів стійких сполучень слів важливо встановити, які із загальноновживаних ФО мають більшу здатність до заміни одного компонента іншим, які одиниці фразеологізму можуть замінюватися найчастіше та ін.

Варіанти фразеологічних одиниць традиційно належать до узуальних модифікатів. На відміну від трансформ, варіанти не містять змін у семантиці ФО. Видозміни лексичного складу та граматичної форми цих одиниць, а також лексичні та граматичні варіанти сформовано в межах тієї самої семантичної структури й закріплено традицією.

Джерелами антиприслів'їв і варіантів стають традиційні паремії, біблійні сентенції, афоризми й крилаті вирази відомих людей, власне фразеологізми тощо.

Актуальність дослідження антиприслів'їв та варіантів фразеологічних одиниць зумовлена їхньою значною кількістю, постійним оновленням складу, широким використанням в усному мовленні, засобах масової комунікації, публіцистичних і художніх текстах. З'ясування сутності антиприслів'їв, їхніх диференційних ознак, способів трансформації традиційних народних висловів, специфіки ФО, на основі яких вони утворені, поглиблює теорію фразеології та сприяє виявленню загальних тенденцій варіювання й розвитку мовної структури: зібраний та впорядкований емпіричний матеріал про трансформовані вирази становить основу для словника неофраземіки української мови.

Варіювання як один зі шляхів модифікації фразеологічних одиниць є основою формування варіантно-синонімічних груп фразеологізмів, породжує конкурування стійких сполучень слів з однаковим чи близьким значенням.

Мета роботи – структурно-семантичний, компонентний і функціональний аналіз прислів'їв та приказок, афоризмів, власне фразеологізмів української мови, які зазнали трансформування й варіювання в процесі творення антиприслів'їв і варіантів; з'ясування функцій, диференційних ознак, способів творення та особливостей уживання антиприслів'їв і варіантів ФО.

Завдання роботи:

- проаналізувати структуру, семантику, компонентний склад ФО, до яких виявлено антиприслів'я;
- дослідити прийоми перетворення ФО в антиприслів'я;
- визначити місце оказіональних та загальномовних елементів у складі фразеологізмів при утворенні варіантно-синонімічних груп;
- здійснити моделювання варіантно-синонімічних груп фразеологізмів та з'ясувати тенденції їхнього розвитку.

Фразеологію української мови досліджено з різних поглядів. Теоретичні питання порушено в працях таких відомих учених, як Л. Г. Авксентьева [Авксентьев 1983], М. Ф. Алефіренка [Алефіренко 1987], Н. Д. Бабич [Бабич 1970], В. М. Білоноженко [Білоноженко 1989], І. С. Гнатюк [Гнатюк 1982], І. О. Голубовської [Голубовська 2009], М. Т. Демського [Демський 1994], В. С. Калашника [Калашник, дис.], А. П. Коваль [Коваль 1956], М. П. Коломійця [Коломієць 1989], Ф. П. Медведєва [Медведєв 1977], В. М. Мокієнка [Мокієнко 1989], Ю. Ф. Прадіда [Прадід 1997], Л. В. Савченко [Савченко 2013], О. О. Селіванової [Селіванова 2004], В. Д. Ужченка [Ужченко 2003] та ін. Виникненню ФО присвячено праці М. Т. Демського [Демський], Н. А. Москаленка [Москаленко 1977], В. М. Телії [Телія 1996] та

ін. Етимологію фразеологізмів з'ясовано в працях М. В. Жуйкової [Жуйкова 2007], А. О. Івченка [Івченко 1999], В. М. Мокієнка [Мокієнко 1989], Л. Г. Скрипник [Скрипник 1969], В. Д. Ужченка [Ужченко 2003]. Структурно-граматичні та структурно-семантичні особливості українських фразеологізмів висвітлено в публікаціях Л. Г. Авксентьєва [Авксентьєв 1983], Л. П. Дядечко [Дядечко 1987], О. П. Левченко [Левченко 2007], П. О. Редіна [Редін 1994], І. В. Тимченко [Тимченко 1990], О. С. Юрченка [Юрченко 1984]. Функціонування ФО стало предметом розгляду в працях А. М. Архангельської [Архангельська], Д. Х. Баранника [Баранник 1968], В. М. Білоноженко [Білоноженко 1989], Н. О. Бойченко [Бойченко 2002], С. Г. Гаврин [Гаврин 1974], І. С. Гнатюк [Гнатюк 1982], Т. Г. Грици [Грица 1996], О. В. Діброви [Диброва 1979], Т. О. Євтушиної [Євтушина 2005], Н. Д. Коваленко [Коваленко 2011], О. Л. Плетньової [Плетньова 2004] та ін. Подальшого вивчення потребують тенденції, які сприяють виникненню нових ФО та стають причиною варіювання традиційних.

Об'єкт дослідження – стійкі сполучення слів, які стали джерелом утворення трансформ і варіантів ФО, антиприслів'я як трансформи кодифікованих виразів фразеологічного типу та варіанти як модифікати їхніх прототипів.

Предметом дослідження є структура, семантика та особливості функціонування стійких сполучень слів та їхніх модифікатів у публіцистичному усному й писемному мовленні та усному побутовому.

Джерельна база роботи – публіцистичне та побутове мовлення, з якого ексцерповано антиприслів'я та варіанти ФО (3070 одиниць) й укладено *Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця ХХ – початку ХХІ століття* [СМССС]. Інноваційний характер його полягає в систематизації вживаних стійких сполучень слів, утворених унаслідок трансформації чи варіювання.

Основними методами дослідження є *описовий*, який дозволив виділити одиниці аналізу та здійснити їхню класифікацію й інтерпретацію; *зіставний* метод, на основі якого проведено розрізнення трансформованих ФО та варіантів кодифікованих стійких сполучень слів; *структурний* метод, спрямований на вивчення зв'язків і відношень між традиційними виразами та новотворами; метод *структурно-семантичного моделювання* дав змогу виявити низку модифікацій структурно-семантичних моделей ФО; використано *методику кількісних підрахунків* задля посилення об'єктивності висновків; *експеримент*, що дозволив виявити частоту

вживання стійких сполучень слів та їхніх варіантів.

Новизна праці полягає в тому, що в ній уперше розглянуто антиприслів'я в українській мові як окремий клас стійких сполучень слів, які виникають унаслідок трансформації поширених узуальних прислів'їв, приказок, афоризмів, біблійних сентенцій, власне фразеологізмів; з'ясовано умови та особливості трансформації й варіювання ФО.

Комплексно проаналізовано трансформи та варіанти стійких сполучень слів, з'ясовано їхню структуру, компонентний склад, текстотвірний потенціал, визначено функціональну активність базових ФО у контексті творення антиприслів'їв; звернено увагу на роль антиприслів'їв у формуванні тексту та досягненні його експресивності.

У роботі узагальнено й поглиблено положення про співвідносність стійкості та змінності компонентного складу ФО як визначальних у характерології цих одиниць мови, з'ясовано роль схеми-моделі як найбільш сталої ознаки прислів'їв і приказок, афоризмів, релігійних сентенцій тощо, яка забезпечує зв'язок антиприслів'я з первинною ФО; окреслено роль „фразеологічного образу” в збереженні фразеологічного значення та структури ФО. При утворенні антиприслів'їв на основі традиційних фразеологізмів найчастіше сталим є „фразеологічний образ”, який скріплює лексичний склад словосполуки та його граматичну структуру. З'ясовано, що, попри тенденцію до стійкості компонентного складу й семантики ФО, динамізм формальної структури й значення залишається яскраво вираженою рисою цих мовних одиниць.

У монографії проведено аналіз часового зрізу неофраземіки українського узусу кінця ХХ – початку ХХІ ст., це створює можливість для наступних зіставлень з іншими періодами розвитку мови; поглиблено окремі питання функціональної фразеології; уведено в науковий обіг значний за обсягом емпіричний матеріал. Проаналізовані ФО можуть бути використані в узагальнювальних працях з української фразеології, лінгвістичних студіях та лінгводидактиці.

РОЗДІЛ 1

ДИНАМІКА СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ: СТАН І ЗАВДАННЯ

1.1. Питання обсягу фразеології та класифікації стійких сполучень слів у працях сучасних дослідників

Про поняття „фразеологія” і „фразеологізм” та суміжні з ними. Сучасні лексикографічні праці фіксують слово *фразеологія* переважно з кількома значеннями. У *Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів* С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибики та О. Г. Тодор першим репрезентовано таке: 1) сукупність стійких сполучень слів, властивих мові (фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення), а також прислів'я, приказки, афоризми, крилаті слова тощо [КТСЛТ, с. 194]. Таке саме формулювання першого значення аналізованого терміна знаходимо в *Словнику лінгвістичних термінів* Є. В. Кротевича і Н. С. Родзевич [СЛТ, с. 210]. Подібне визначення вміщено й у термінологічній енциклопедії О. О. Селіванової, яка відзначає, що ця сукупність фразеологічних одиниць є додатковою лексико-семантичною системою мови [Селіванова, с. 643]. В енциклопедії *Українська мова* таке значення аналізованого терміна подано третім [ЕУМ, с. 712], тоді як на першому місці маніфестоване визначення „розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови у її сучасному функціонуванні і з погляду історичного розвитку”, а на другому – „сукупність характерних засобів вираження думки, притаманних певній соціальній групі, окремому авторові, літературно-публіцистичному напрямкові, діалекту чи групі” [ЕУМ, с. 712]. Таку ж послідовність подання значень спостережено в *Словаре-справочнике лингвистических терминов* Д. Е. Розенталя і М. О. Теленкової (у цьому словнику репрезентовано два значення лексеми *фразеологія*) [ССЛТ, с. 516]. В. Д. Ужченко виділяє й четверте значення цього слова: „пишномовний нещирий вислів, позбавлений внутрішнього змісту, або такий, що прикриває брехливі твердження” [Ужченко 2005, с. 6].

А. П. Загнітко при тлумаченні терміна *фразеологія* зазначає: фразеологія – це сукупність фразеологізмів певної мови; розділ мовознавства, що вивчає фразеологічний склад мови [ССЛ, с. 106].

До 70-х років ХХ століття, на думку І. І. Ковалика, у фразеології не встановлено повної системи фразеологічних понять і термінів. Про це свідчить той факт, що термін *фразеологія* нерідко вживають на означення системи фраземного складу мови [Суховій 2002] й водночас ним позначають науку про цю ж систему фразем [Ковалик

1985, с. 4]. „Полісемантичність слова *фраза* і похідного від нього *фразеологія*, – як стверджує Л. Г. Скрипник, – наявність в обох пейоративного (зневажливого) відтінку, ... спричинилися до пошуків точнішої термінології на позначення цих лінгвістичних одиниць і науки про них” [Скрипник 1973, с. 5]. Проте запропоновані нові терміни також виявилися незручними, тому в науковому обігу, незважаючи на певні незручності, закріпився термін *фразеологія*. У назві цієї роботи термін ужитий зі значенням, репрезентованим в ЕУМ третім.

Об’єктом фразеології як мовознавчої дисципліни є сукупність усіх стійких сполучень слів, які функціонують у мові. Зважаючи на різноманітність одиниць, які досліджує фразеологія, та відмінність підходів до їхнього визначення, єдиного терміна на позначення одиниці фразеології немає. Тому в науковій літературі функціонують поняття *фразеологічна одиниця*, *фразеологічний зворот*, *фразеологічний вислів*, *стійкий вислів*, *стійкий сталий вислів*, *вираз*, *ідіома*, *фразема*, *стійке сполучення слів*, а також терміни, якими номіновано різновиди паремій, – *прислів’я*, *приказки*, *афоризми*, *повір’я* тощо.

При аналізі терміна *фразеологізм* (його синонімом нерідко вважають терміни *фразеологічна одиниця*, *фразеологічний зворот*) учені розрізняють широке й вузьке значення поняття. У вузькому значенні під фразеологізмом розуміють „семантично зв’язані і структурно замкнені мінімальні синтаксичні одиниці з номінативною функцією в комунікативній системі, семантична структура яких не мотивована лексичними значеннями їхніх постійних компонентів” [ФСУМ, с. 3], чи „мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичні категорії і має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення” [ФС, с. 4], чи „стійкі сполучення двох і більше слів, що створюють семантичну цілісність і відтворюються” [Скрипник 1973, с. 7]. Таке словосполучення, як підкреслює В. Д. Ужченко, цілісне за значенням, стійке за складом і структурою [Ужченко 2005, с. 6]. М. М. Шанський під фразеологічним зворотом розуміє „відтворювану значущу одиницю мови із двох чи більше компонентів слівного характеру, які мають здатність наголошуватися, цілісну за своїм значенням і стійку за складом і структурою” [Шанський 1987, с. 64].

Під фразеологізмом у широкому значенні прийнято розуміти „стійкі, зв’язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні

словосполуки або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах свідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю” [Селіванова, с. 641].

А. П. Загнітко, розрізняючи фразеологізми галиційські, книжні, розмовно-побутові і фольклорні подає для них окремі дефініції, акцентуючи увагу на особливостях уживання цих стійких сполучень слів. Так, фразеологізми галиційські – це вислови дворянського жаргону, що скальковані з відповідних французьких висловів і містять певний відтінок елегантності, вишуканості: *Мій ангел, в один прекрасний день; Нехай це залишається між нами; Між нами (ними) нічого не було; Питання життя і смерті; Дозвольте мені вам зауважити; Що ви цим хочете сказати?; Кому ви це говорите?; Яким вітром вас занесло до нас?; Яка муха вас вкусила.*

Книжні фразеологізми використовують переважно в писемній формі наукового, офіційно-ділового, публіцистичного та художнього стилів: *болючі проблеми; заходи адміністративного впливу; дійти висновку; коефіцієнт корисної дії; питома вага* та ін.

Розмовно-побутові фразеологізми марковані усним мовленням та художньою літературою: *вродися та й вдайся; казці кінець – ділу вінець; як тіло без душі; іти світ за очі; аби день до вечера; мороз пройшов поза шкірою; ряст топтати; скільки вовка не годуй, той все у ліс дивиться і под.*

Фразеологізми фольклорні – це стійкі мовні моделі, уживані як зачини чи кінцівки в народній творчості у вигляді рефрентів, евфемізмів: *багато що казати, та мало слухати; як задумав, так і зробив; хай йому земля пером; У добрий час сказати, а в лихий помовчати; бодай тебе добро не минуло; вічна пам'ять.* Це переважно народні побажання, заклинання, обіцянки, клятви, вітання [ССЛ, с. 106].

Усвідомлюючи подвійну природу фразеологічних одиниць і різний їхній синтаксичний статус, В. П. Жуков розрізняє *власне фраземи* (з деактуалізованими словами-компонентами) та *стійкі фрази* (фразеологічні сполучення, прислів'я, приказки, крилаті вирази), вважаючи перші з них одиницями фразеологічного рівня мови, а другі – синтаксичного [Жуков 1978, с. 11]. Різnobій у вживанні терміна на позначення об'єкта фразеології В. Д. Ужченко помічає в М. А. Алексеєнка, Л. Г. Скрипник, В. М. Білоноженко, В. М. Мокієнка та інших учених [Ужченко 2005, с. 9 – 11].

М. Ф. Алефіренко підкреслює, що відповідно до існуючої мовознавчої традиції термін *фразеологічна одиниця* служить видовою назвою різних елементів фразеологічної підсистеми, а *фразема* – „найменування реальних фразеологічних утворень, у яких

об'єктивуються ФО" [Алефіренко 1987, с. 4]. Це сприяє, на думку вченого, уніфікації етичних і емічних термінів: фонологічна одиниця (одиниця фонології) – фонема, лексична одиниця – лексема, а фразеологічна одиниця – фразема.

Якщо розглядати фразеологічні одиниці як продукт фразеотвору, то традиційно виділяють ономасіологічний підхід до тлумачення терміна ФО та еволюційний. Представники ономасіологічного підходу вживають цей термін на позначення одиниць мовлення okazіонального утворення – певного словесного комплексу, семантика компонентів якого не дорівнює його значенню, а пов'язана з ним асоціативним зв'язком, тобто вони визнають перший і необхідний етап у формуванні фразеологізму. Прихильники ж еволюційної теорії вважають фразеологізмом одиницю мови, яка, з'явившись у мовленні, проходить кілька етапів перед тим, перетворюючись з okazіональної в узуальну [Гамзюк 2000, с. 96].

Неусталеність термінології, яку використовують у фразеології, певною мірою зумовлена авторським розумінням обсягу фразеологічного матеріалу. Загалом відомі два погляди на обсяг об'єкта вивчення у фразеології. До фразеології в широкому розумінні цього слова належить увесь корпус сталих зворотів: власне фразеологізми, прислів'я, приказки, крилаті вислови, „різні стійкі змеханізовані вирази, штампи та народнорозмовні кліше (традиційні формули вітань, побажань, запрошень), дотепні каламбури" [Медведєв 1977, с. 36]. До фразеології у вузькому значенні – фразеологізми, побудовані за моделлю словосполучення. У цьому разі прислів'я, приказки, крилаті вислови вважають предметом вивчення пареміології. В. Д. Ужченко слушно зауважує, що коректнішим був би розподіл на центральні складники фразеологічного фонду та периферійні. „Тоді до периферії фразеологічного складу ввійдуть (а деякі й залишаться поза його межами): а) тавтологізми (*криком кричати*), б) дієслівно-іменні перифрази (допомагати – *подавати руку*), в) вирази з фразеологічно зв'язаним значенням слів (*горобина ніч, малиновий дзвін, брати до уваги*), деякі види крилатих слів, приказок тощо" [Ужченко 2005, с. 27]. Інша значна ж кількість ФО стала предметом вивчення *пареміології*, адже за прислів'ями та приказками уже закріпився цей термін.

Зважаючи на те, що в роботі до аналізу залучені різні типи стійких сполучень слів – власне фразеологізми, прислів'я та приказки, крилаті вирази, аналітичні терміни (термін М. Ф. Алефіренка [Алефіренко 1987, с. 89]), які за широкого підходу до витлумачення об'єкта фразеології включені у зміст поняття *фразеологічна одиниця*, вважаємо за можливе послуговуватися терміном *стійкі сполучення*

слів та фразеологічні одиниці на позначення сукупності різних класів відтворених експресивних одиниць, а термін *фразеологізм* – відносно стійких сполучень двох і більше слів, що створюють семантичну цілісність і можуть відтворюватися в процесі мовлення як готові словесні формули.

Поняття стійкого сполучення слів охоплює кілька типів фразеологічних одиниць. Так, зокрема, О. О. Тараненко до стійких сполучень слів відносить усталені порівняння: *голодний як вовк, лє як з відра*, номінативно-термінологічні стійкі сполуки слів: *глуха кропива, день відкритих дверей, відливати переляк*, дієслівно-іменникові словосполучення з частково десемантизованими дієсловами: *подавати допомогу, вести війну*, фразові кліше-формули: *немає питань, далі буде*, різноманітні підсилювальні утворення: *святий та божий, один одинцем, часто й густо* та ін. [Тараненко 1996, с. 140]. У пропонованому дослідженні залучаємо до аналізу всі сталі вирази, що зазнають модифікацій в усному мовленні чи засобах масової інформації.

До питання про класифікацію фразеологічних одиниць. Питання класифікації фразеологізмів порушувалися тією чи тією мірою майже всіма вченими, які досліджували питання функціонування стійких сполучень слів [Потников 1983; Поливанов 1991; Пословицы 1987; Шанский 1987]. Сьогодні найчастіше згадують про семантичну, генетичну, функціональну, ідеографічну, експресивно-стилістичну, морфологічну, синтаксичну класифікацію фразеологізмів.

Широкого визнання у вітчизняному й світовому мовознавстві здобула семантична класифікація В. В. Виноградова, за якою залежно від ступеня семантичної злитості компонентів фразеологізми поділяють на: фразеологічні зрощення (абсолютно неподільні, нерозкладні, немотивовані фразеологічні одиниці, у значенні яких „немає ніякого зв'язку, навіть потенційного, зі значенням їхніх компонентів”) ([Виноградов 1977, с. 145]); фразеологічні єдності (семантично неподільні фразеологічні одиниці, але їхнє цілісне значення певною мірою мотивоване значенням компонентів); фразеологічні сполучення („тип фраз, створюваних реалізацією зв'язаних значень слів” [Виноградов 1977, с. 159]).

Нерозкладність фразеологічних зрощень викликана чотирма ознаками: 1) наявністю невживаних у наш час, або відмерлих слів, некротизмів (*у чорта на куличках*); 2) уживанням граматичних архаїзмів (*нічтоже сумняшешся*); 3) дією експресивної індивідуалізації (*чого доброго*); 4) семантичним переродженням (*сидіти на бобах*).

Фразеологічне зрощення позбавлене внутрішньої форми,

найбільш однорідне зі словом. Це своєрідні складні лексичні одиниці: *бити байдики, точити яси, собаку з'їсти*.

Фразеологічні єдності звуковою формою часто подібні до вільних сполучень. Семантичній замкнутості фразеологічних єдностей сприяє наявність контрасту (*з вогню та в полум'я*), паралелізм (*переливати з пустого в порожнє*), наявність римованих співзвуків (*було та загуло*); каламбурних зіставлень (*рябої кобили сон*).

У фразеологічних сполученнях слово із зв'язаним значенням допускає синонімічну заміну: *глуна ніч* – *пізня ніч*; *малиновий дзвін* – *милозвучний дзвін*. Значення слів-компонентів тут виділене чіткіше; *страх бере, досада бере, зачепити самолюбство (гордість, інтереси)*. Іноді важко визначити межу між фразеологічними єдностями й фразеологічними зрощеннями. Тому їх інколи об'єднують в одну групу – *ідіоми*.

Дехто з мовознавців серцевиною фразеологічного складу вважає *ідіоми* – переосмислені сполучення слів, зазвичай, образно мотивовані [Ужченко 2005, с. 15]. Цей термін знаходимо ще в працях В. В. Виногорова, який під ідіомами розумів зрощення слів, що функціонують як одне лексичне ціле, у якому складові частини втрачають свої лексичні форми й значення [Виногородов 1938, с. 122]. Цей термін відносно фразеологічних зрощень використовував Б. О. Ларін, який зараховував до цих одиниць стійкі сполучення слів, що мають більш деформоване, порівняно з метафоричним, скорочене значення, позбавлене семантичної подільності [Ларін 1956, с. 223]. У наш час цей термін використовують у фразеології й словотворі. У першому випадку під ідіомами розуміють стійкі сполуки, семантику яких не можна вивести із семантики її складників, вона інтегрована ними формально, виникає внаслідок утрати мотиваційних відношень. У словотворі ідіома представлена простим чи складним словом, формальні складники якого не беруть участі у формуванні його семантики [Селіванова, с. 173].

При аналізі особливостей виділених класів фразеологізмів виявилось, що окремі групи в середині типів поділено на підгрупи на основі різних критеріїв, нерідко важко визначити межу між фразеологічними зрощеннями й фразеологічними єдностями, два перші типи різко протиставлені третьому [Ужченко 2005, с. 100]. Тому М. М. Шанський, прийнявши основу концепції В. В. Виногорова, доповнив корпус відтворюваних одиниць четвертим типом – фразеологічними виразами. Це стійкі за складом і вживанням фразеологічні звороти, які можна почленувати семантично, оскільки вони складені повністю зі слів з вільними значеннями [Шанський 1963, с. 44]. Основна специфічна риса, за якою

їх можна відрізнити від вільних сполучень слів, підкреслює вчений, полягає у відтворюваності. Серед фразеологічних виразів він виділяє вирази комунікативного типу й номінативного характеру. До перших М. М. Шанський відносить висловлення, які дорівнюють реченню (традиційно це прислів'я, приказки, крилаті вислови: *вовків боятися – у ліс не ходити; Апостол правди і науки*), до других – сполучення слів, ідентичні лише певній частині речення [Там само, с. 45].

О. Д. Пономарів доповнює ряд фразеологічних виразів: „На підставі генетичних, структурних, функціональних ознак з-поміж фразеологізмів можна виділити прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми, максими, сентенції, парадокси, літературні цитати, ремінісценції” [Пономарів 1993, с. 122].

Класифікацію Виноградова – Шанського розширили Л. І. Ройзензон та І. В. Абрамець, виділивши п'ятий тип – фразеологічні суміщені омоніми: *махнути рукою, викинути білий прапор, зустрічати хлібом-сіллю*. У таких ФО переносне значення може співіснувати одночасно з прямим [Ройзензон 1969, с. 54 – 63]. Л. І. Ройзензон, намагаючись описати причини виникнення фразеологічних одиниць, тобто встановити, як утворюються ці стійкі сполучення слів, доводить, що фразеологізація може бути повністю завершеною (це призводить до виникнення нових фразеологічних одиниць) і незавершеною (при цьому виникають фразеологічні утворення, які ще не встигли втратити своїх синтаксичних якостей) [Ройзензон 1977].

Близьким до класифікації В. В. Виноградова є розподіл фразеологічних одиниць за граматико-змістовою злитістю компонентів П. С. Дудика, який виокремлює ідіоми (характерні ознаки: семантична неподільність, синтаксична нерозкладність); фразеологічні єдності (характерна ознака: вільніша семантична зв'язаність структурних одиниць); фразеологічні вирази (прислів'я і приказки); фразеологічні сполучення (мають прозору внутрішню форму); фразеологізовані словосполучення [Дудик 1973, с. 81 – 83].

За структурою та граматичним складом фразеологізми досить різноманітні: одні з них становлять самостійні речення (*рука руку миє*), інші є окремими словосполученнями, що у висловленні виконують роль членів речення. Зокрема, Ф. К. Гужва відзначає, що фразеологізми-речення побудовані за моделлю того чи того речення й можуть мати комунікативне або номінативне значення, фразеологізм-словосполучення є номінативними одиницями, що виконують функцію окремих членів речення. За будовою вони бувають різними [Гужва 1985, с. 180 – 181].

На основі лексико-граматичних ознак класифікує ФО

М. Ф. Алефіренко, він пропонує спиратися при цьому на комплекс чинників. Серед них називають передусім такі: характер фразеологічного значення; морфологічні властивості граматично стрижневого компонента; тип структурно-граматичної моделі вільного словосполучення-прототипу; граматичні значення службових слів у структурі фраземи; ступінь граматичної ідіоматизації фраземи; синтаксичні властивості фраземи та ін. [Алефіренко 1987, с. 69 – 70]. Ураховуючи ці чинники, виділяють такі лексико-граматичні розряди фразеологізмів:

1) іменні (субстантивні), у яких стрижневе слово – іменник, вони мають узагальнено-предметне значення, у реченні є підметом, додатком, іменною частиною присудка [Яким 2002]: *стріляний горобець, вільний козак, добрі наміри, наріжний камінь*;

2) ад'єктивні – у реченні є означенням, іменною частиною складеного присудка: *одного поля ягода, хоч з лиця воду пий*;

3) дієслівні – *очі відводити, тягу дати*;

4) прислівникові – *через пень колоду, і вдень і вночі*;

5) дієслівно-пропозиційні – *кров грає (в кого)*;

6) вигуківі – *матінко моя; хоч з мосту та в воду*.

За походженням у складі фразеологічних одиниць Л. Г. Скрипник виділяє питома українські фраземи, запозичені й фразеологічні кальки та напівкальки [Скрипник 1973, с. 149], а Ф. П. Медведєв – „фразеологічні одиниці, творцем яких є український народ” і загальнослов'янські фразеологізми [Медведєв 1977, с. 10 – 11].

У системі фразеологічних засобів кожної мови розрізняють за їхньою стилістичною приналежністю дві виразно окреслені групи одиниць. Так, Л. Г. Скрипник до першої групи зараховує фразеологізми „образно-експресивні за своєю природою, як-от: ідіоми (включаючи й приказки); прислів'я; фігуральні висловлення; різного роду крилаті слова тощо” [Скрипник 1973, с. 136]. Друга група фразеологізмів включає до свого складу стійкі номінативні словосполучки, термінологічні вирази тощо.

Функціональну класифікацію фразеологізмів, уживаних в усному монологічному мовленні, на українському мовному матеріалі здійснив Д. Х. Баранник, який виділяв: фразеологічні метафори народного характеру; фразеологічні метафори літературного походження; фразеологічні образні узагальнення народного характеру, фразеологічні образні узагальнення літературного походження; специфічно жанрову фразеологію. Ці групи виділені за особливостями сприймання їх в усному монологічному мовленні [Баранник 1968, с. 34 – 38].

З погляду емоційного ставлення носіїв мови до конкретного

уявлення фразеологізми поділяють на дві групи. До першої групи належать ті звороти, що набули емоційного забарвлення внаслідок перенесення оцінки уявлення на узагальнене значення фразеологізму. Скажімо, фразеологізм *мокра курка* (безвільна людина) набув зневажливого забарвлення через те, що конкретне уявлення про мокру курку викликає в носіїв мови негативні емоції. Синонімічний вислів *тютя з полив'яним носом* посилює це враження. Такого ж плану фразеологізми *тави ловити*, *витрішки продавати* (купувати), *базарна баба*. До другої групи входять фразеологізми, емоційність яких формується не в результаті емоційної оцінки самого уявлення або його ознак, а внаслідок оцінки предмета або явища, названого фразеологічною одиницею, напр., уявлення про *важку артилерію* не викликає якогось емоційного ставлення з боку мовців. Такі її ознаки, як громіздкість, невелика швидкість, значна вага, є звичайними для цього виду зброї. Але при перенесенні на людей ці риси набувають іронічності: *важка артилерія* кажуть про неповоротких, незграбних людей [Пономарів 1993, с. 125 – 126].

Нейтральні (міжстильові) фразеологічні звороти вживаються в усіх стилях мови: *у всякому (кожному) разі*, *гра слів*, *сидіти склавши руки*, *відігравати роль* (пор. семантичне відмінне *грати роль*), *один з одним* (одна з одною, одне з одним, одні з одними). Книжні фразеологізми характерні для наукового, офіційно-ділового й публіцистичного стилів, але використовують їх і в художньому стилі: *авгієві стайні*, *мертва точка*, *посіяти іскру*, *заснути вічним сном*, *вогнище освіти*, *осідлати Пегаса*; у цій групі виділяють суто книжні звороти: *доповідна записка*, *договірні сторони*, *на рівні послів*, *з позиції сили*, *променева хвороба*, *формальна логіка*, *космічний корабель*.

Розмовні фразеологічні одиниці наділені безпосередністю, невимушеністю; їм властивий побутовий характер, певна вільність, інтимна пом'якшеність: *вискочив, як Пилип з конопель*; *замилювати очі*; *голодній курці просо на думці*; *не києм, то палицею*; *хоч твалт кричи*; *наша Орена вашій Катерині двоюрідна Одарка*; *наше діло півняче – прокукурікали, а там хоч і не розвидняйся*. Просторічні фразеологізми вживають переважно в розмовному мовленні, але в них більше, ніж у розмовних одиницях, виявляється емоційність, оцінність, експресивність. Сюди належать фамільярні, вульгарні, зневажливі, лайливі звороти. Як і просторічна лексика, вони перебувають на межі літературної мови: *утерти носа*, *без задніх ніг*, *заткнути пельку*, *хай тобі грець*, *чорти б тебе забрали*, *щоб ти сказився* (*хай ти скажишся*), *іди к чорту* (*к чортам собачим*, *к чортам свинячим*, *під три чорти*, *до всіх чортів*) [Пономарів 1993, с. 126 –

127].

До питання про класифікацію паремій. Різні спроби класифікувати прислів'я та приказки свідчать, що такі складні мовні одиниці, якими є паремії, слід розглядати комплексно, із застосуванням різних принципів класифікації, урахуваючи їхнє походження, предметно-тематичний зміст, зв'язок використаних мовних одиниць з денотатами, значенням лексичних одиниць, ужитих у сталих виразах, та ін.

Більшість учених, удаючись до аналізу прислів'їв та приказок, звертаються до праць О. О. Потебні, який розглядав прислів'я як скорочення байки, коли „від байки лишиться тільки саме кінцеве речення” чи „весь зміст байки становить прислів'я” [Потебня 1930, с. 74]. Інше скорочення прислів'я – це узагальнення життєвого правила, здобутого за допомогою того чи того образу байки: „Байки та інші поетичні твори пояснюють нам цей частковий випадок; зводять безліч різноманітних рис, що є в ньому, до невеликої кількості” [Там само, с. 76]. Ці роздуми відомого вченого дають змогу класифікувати прислів'я та приказки за джерелом виникнення. Отже, виходячи з положень О. О. Потебні, залежно від способу виникнення виділяють прислів'я, створені: а) на основі байки; народного оповідання, казки, анекдоту, легенди, загадки, роману, комедії; б) випадку із життя; в) узагальнення життєвого правила; г) спостереження, „які можна зробити в найнеобмеженішому просторі, заглиблюючись у ту саму річ” [Там само, с. 76]; г) образу, що є продуктом комплексу розумових зусиль свідомості людини. Такі особливості прислів'їв та приказок дають можливість Г. Л. Пермякову поділити їх на дві групи: *узагальнені*, у яких ідеться про яку-небудь закономірність, регулярно виявлене правило (*куй залізо, поки гаряче*), та *часткові*, у яких узагальнено часткові події, випадкові явища (*дешево м'ясо й пси не їдять*) [Пермяков 1970, с. 10].

Зважаючи на знаковий характер прислів'їв та приказок, на особливості змістового, формально-образного та експресивно-стилістичного аспектів сталих виразів, на чому наголошував О. О. Потебня, виділяють: 1) паремії, що мають пряме значення (у таких прислів'ях та приказках спостерігаємо повний збіг денотативного, сигніфікативного та експресивно-стилістичного значень слова) – *праця звеличує людину*; 2) паремії, в основі яких покладене образне сприйняття дійсності (сигніфікативні характеристики слова в таких прислів'ях та приказках не відповідають їхнім денотативним значенням) – *як уродиться телятко з лисинкою, то з лисинкою й помре*. Саме план реалій у органічній єдності з логіко-семіотичним планом робить прислів'я художнім

твором [Там само, с. 29].

Відомі також *алфавітна* класифікація прислів'їв та приказок, використовувана нерідко при укладанні лексикографічних праць, коли всі сталі вирази розміщено в алфавітному порядку, залежно від початкових букв першого слова. Більшість збірок першої половини ХІХ ст. укладено за алфавітним принципом [Малороссийские 1834; Галицкіи 1841].

При лексикографічній обробці паремійного матеріалу можна використовувати також класифікацію прислів'їв та приказок *за опорно-стрижневим (гасловим) словом (лексична класифікація, енциклопедична)*, коли прислів'я розподіляють за вузловими словами, з яких цей вислів складено. Таку класифікацію використовував І. Я. Франко [Франко 1901; Пилипчук 2005], принцип Вандера-Франка превалює в багатьох сучасних збірниках народних висловів [Прислів'я 1989].

Тематична класифікація передбачає розподіл прислів'їв та приказок залежно від теми висловлювання [Пермяков 1970, с. 7]. У цьому випадку прислів'я та приказки можна поділити на тематичні групи, у середині яких виділяють кілька семантичних груп чи мікрогнізд. Так, у збірці *Прислів'я та приказки шістьма мовами* [Прислів'я 2003] у тематичній групі прислів'їв „Людина” виділено 10 семантичних груп: „Людина”, „Батьки і діти”, „Формування особистості”, „Старість”, „Відчуття”, „Взаємність”, „Друзі”, „Товариство”, „Згода, незгода”, „Батьківщина”. Тематичну класифікацію прислів'їв та приказок використовував В. І. Даль, вона дозволяє при лінгвістичному вивченні сталих виразів звернути увагу на етнолінгвістичний зміст лексем, що входять до складу паремій, особливо стрижневих лексем, виділити логічні, морально-етичні та культурні категорії, що є предметом розгляду прислів'їв і приказок та ін. Скажімо, при розгляді символів у слов'янській народній поезії О. О. Потебня залучає до аналізу прислів'я, які дозволяють визначити відношення символу до означуваного слова: відношення порівняння, протиставлення, причини [Пашинська 2011, с. 285 – 287].

При зіставному вивченні прислів'їв та приказок упорядкування сталих виразів за тематичним принципом дозволяє виділити спільні та відмінні риси паремійного фонду кількох мов. Так, І. О. Голубовська, вивчаючи паремії української, російської, англійської та китайської мов, поділяє їх на чотири групи залежно від змістового, формально-образного та експресивно-стилістичного аспектів: 1) паремії, що перебувають у відношеннях повної змістової, образної та експресивно-стилістичної еквіполентності; 2) паремії, що перебувають у відношеннях повної змістової, але часткової образної

чи експресивно-стилістичної еквіполентності; 3) паремії, що перебувають у відношеннях часткової змістової та специфічної образно-стилістичної еквіполентності; 4) безеквівалентні пареміологічні одиниці, що виражають переважно національні морально-ціннісні пріоритети, які не мають логіко-образних відповідників у інших мовах [Голубовська 2004, с. 67 – 70].

У деяких випадках спостережено комбінування кількох способів класифікації паремій: напр., комбінування опорно-стрижневого групування з тематичним.

Монографічна класифікація будується на групуванні прислів'їв та приказок залежно від місця чи часу збирання матеріалу, що дуже зручно для вивчення історії питання [Пермяков 1970, с. 6].

Генетична класифікація базується на розгляді прислів'їв та приказок залежно від походження, така класифікація може мати свої особливості при розгляді паремійного матеріалу різних народів. Генетична система впорядкування прислів'їв та приказок має спільні риси з монографічною.

В аспекті сучасної мовознавчої парадигми паремія зберігає свій традиційний статус, розширюючи його за рахунок нових функцій і виконуючи роль профілюючого чинника мовної картини світу, дискурсивної одиниці, мікротексту, що занурений у дискурсивну сферу, мовленнєвого акту, репрезентанти мовленнєвих жанрів, стереотипу індивідуальної та групової поведінки й колективної свідомості етносу [Осіпова 2010, с. 14].

В українських пареміях відображено різноманітні типи спілкування *за тематикою* (побутове, релігійне, філософське, виховне), *за метою* (інформаційне, розважальне), *за мірою офіційності і контрольованості* (офіційні стосунки, товариські, близькі), *за соціальними чинниками* (міжособистісні стосунки, статус у соціумі), *за формою* (прямий і непрямий мовленнєвий акт), *за свободою вибору партнерів* (ініціативне і вимушене спілкування), *за скерованістю стосовно адресата* (гетерокомунікація, аутокомунікація, псевдокомунікація) [Там само, с. 15]. Паремії у наш час розглядають з погляду комунікативно-прагматичного аспекту [Мерзлікіна 2001], репрезентації концептів [Григорук 2002; Лебеденко 2006], контекстуального варіювання [Селіверстова 2002].

У сучасній лінгвістиці актуальним є питання про афоризм як логічне, образне судження узагальнювального характеру, що в категоріях раціонального / парадоксального відображає навколишній світ і слугує еквівалентом предикативної структури [Шарманова 2005, с. 5]. Одним із шляхів змістового аналізу афоризмів є тематичний опис за фразео-тематичними полями [Калашник 1992, с. 36]. За

ступенем вираження смислової домінанти афоризми розподіляють на логічні та образні. Диференціація афоризмів за психоментальними механізмами адекватного відображення світу в людській свідомості передбачає раціональний і парадоксальний типи. Раціональний афористичний вислів номінує особливості нормативної, еталонної аперцепції довкілля в людській свідомості. Афористичні вирази можуть відтворювати реалії буття з їхніми численними парадоксами. За структурою афористичні вирази можуть бути еквівалентами простих чи складних речень, надфразної єдності [Шарманова 2005, с. 15].

Терміну *афоризм*, що в наш час закріплений в україністиці, передували такі поняття, як *крилаті вирази*, *крилаті фрази*, *крилаті цитати*, *крилаті рядки*, *крилаті афоризми* [Дядечко 2007, с. 18]. Наразі поняття *крилаті слова* може вживатися в широкому й вузькому значеннях. „На жаль, існуючі суто лінгвістичні визначення поняття *крилаті слова* не змогли закріпити напівстерту межу між його термінологічним і нетермінологічним використанням” [Там само, с. 23]. Л. П. Дядечко вводить у науковий обіг термін *ептонім*. „Це інтегральне поняття співвіднесене з цілісно- або нарізнооформленою загальномовною номінативною одиницею, яка зберігає асоціативний зв'язок з автором або текстом, що його створив; або, по-іншому, те ж, що крилаті одиниці чи одно- і багатокomпонентні крилаті слова у вузькому – ептологічному – значенні” [Там само, с. 26]. У роботі „Крылатый слова звук” или Русская эптология” (2007) автор подає докладну класифікацію ептонімів (ептонім-слово, ептонім-вираз, ептонім-зворот, ептонім-фраза, ептонім-надфразовий комплекс, ептонім-афоризм, ептонім-діалог). Проте у цій праці використовуємо термін *афоризм*.

Отже, у працях учених XIX та XX століть закладено основи наукового опису основних відомих у наш час класифікацій стійких сполучень слів.

1. 2. Когнітивна та структурна моделі стійких сполучень слів в українській мові

Ф р а з е о л о г і ч н і м о д е л і. Наразі моделювання розглядають як „сукупність способів ідеалізації та абстрагування, аналізу й синтезу, формування гіпотези з метою мисленневого, формалізованого і спрощеного представлення об'єктів (оригіналів) дослідження і вивчення на підставі цього представлення відповідних явищ, ознак, процесів, зв'язків, установлення закономірностей існування й функціонування об'єктів” [Селіванова, с. 386]. У практику наукових лінгвістичних досліджень моделювання входить у

60-і, 70-і роки ХХ ст., яке активно запроваджене в теорії мовленнєвої діяльності [Кубрякова 1985], лінгвістичній семантиці [Лисиченко 1997], синтаксисі [Степаненко 2004], лексикографії [Потебня 1989], концептології [Селіванова 2004].

Фразеологи щодо модельованості чи немодельованості фразеологічних одиниць можуть мати протилежні думки, але навіть ті, хто заперечує здатність фразеологізмів утворюватися за певними моделями, визнають, що груповий аналіз фразеологічних одиниць демонструє існування моделей у фразеології.

Оскільки фразеологізми – нарізно оформлені мовні одиниці, то структурна модель фразеологічної одиниці дозволяє деякі розряди стійких сполучень слів розглядати як типологічні утворення [Попов 1976, с. 31; Садова 2006]. Серед таких утворень називають передусім порівняння. М. М. Шанський вважає, що фразеологізми, створені за певною моделлю, виникають подібно до слів, створених морфологічним способом словотворення: „Як фразеологізми, утворені за аналогією, вони завжди пов’язані з прагненням більш яскраво й виразно назвати те, що в мові вже було названо” [Шанський 1985, с. 95].

„Під структурною моделлю передусім розуміють тип синтаксичної конструкції, за яким утворено низку стійких словосполучень. Структурна модель – це каркас фразеологізму, один із чинників, який забезпечує його стійкість і відтворюваність, що певною мірою навіть регулює його семантичну тотожність” [Мокиєнко 1989, с. 51].

Учені описують два структурних типи фразеологічних одиниць: фразеологізми, модель яких співвідносна із словосполученням (напр., „*прикметник + іменник*”, „*іменник + родовий відмінок іменника*” та ін.), а також ФО, організовані за моделлю речення (двоскладного, односкладного, простого, складного тощо) [Ужченко 1990, с. 35 – 45]. Зокрема, Ю. М. Лебеденко, аналізуючи ФО на позначення *хати*, виділяє шість структурних моделей аналізованих фразеологізмів, які у свою чергу можна структурувати на підтипи [Лебеденко 2006, с. 9].

Більш поширеним у наш час є структурно-семантичне моделювання, яке В. М. Мокієнко називає ще фразеологічним. Це, стверджує вчений, – структурно-семантичний інваріант стійких словосполучень, що схематично відображає відносну стабільність їхньої форми й семантики [Мокієнко 1989, с. 53]. Подібний опис фразеологічного фонду української мови чи кількох мов, особливо в ареалогічному аспекті, на думку В. Д. Ужченка, потрібний для реалізації системного аналізу макро- і мікроструктур на основі моделей, схем-еталонів, полів, окремих сегментів, груп, рядів

[Ужченко 2005, с. 125 – 126]. Дослідження структурно-семантичних моделей фразеологізмів пов'язане з виявленням їхніх різноманітних варіантів – семантичних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних, але найбільше значення в цьому випадку мають передусім лексичні варіанти [Мокієнко 1983, с. 45 – 46]. Релевантна для фразеологічного рівня лексична варіантність є головним об'єктом аналізу в межах структурно-семантичного моделювання [Івченко 1996, с. 6]. Оскільки, на відміну від інших рівнів мови, фонологічного, морфологічного, лексичного, не існує докладних описів фразеологічної системи жодної зі слов'янських мов, то дослідження фразеології слов'янських мов із запровадженням структурно-семантичного моделювання має значні перспективи.

Поняття структурно-семантичної моделі включає не лише структурні, а й семантичні характеристики. На матеріалі багатьох слов'янських мов структурно-семантичне моделювання фразеологізмів реалізував В. М. Мокієнко, який вивчав структурно-семантичні моделі фразеологізмів у діахронічному аспекті і стверджує, що метод моделювання репрезентує близькість образних систем фразеології слов'янських мов, ця подібність не тільки типологічна: якщо йдеться про спільність походження фразеологічних моделей, то можна говорити про загальнослов'янський характер таких моделей [Мокієнко 1989, с. 239]. Вивчення діалектних моделей фразеологізмів російської мови здійснив Л. О. Івашко [Івашко 1981].

На матеріалі української мови моделювання української народної фразеології здійснив А. О. Івченко (описано 71 модель) [Івченко 1996], М. Я. Олійник (розглянуто 157 моделей, виділених на матеріалі фразеології гуцульського говору) [Олійник, дис.], Н. Д. Коваленко (досліджує структурно-семантичні та семантичні моделі фразеологізмів західноподільського говору; усього проаналізовано 138 моделей) [Коваленко 2001], В. Д. Ужченко (систематизовано 258 структурно-семантичних і мотиваційних моделей) [Ужченко 2003], Р. В. Міняйло (проаналізовано 48 моделей) [Міняйло 2001], Д. В. Ужченко (досліджено 28 моделей, 15 з яких – активні) [Ужченко 2000].

У фразеології детально розроблено питання про мотиваційну модель фразеологізму, різниця між структурно-семантичною та мотиваційною моделлю полягає в семантичному обсязі. Мотиваційні моделі об'єднують різноструктурні ФО при подібній мотивації їхньої семантики та близькій образності. Малий зріст людини, напр., схематично можна передати по-різному. Мотиваційна модель „може дістати тільки певної частини тіла людини чи тварини” включає

принаймні дві структурно-семантичні моделі: 1) „представлення зросту людини порівняно з людьми звичайного (нормального) зросту”, 2) „представлення зросту людини порівняно із зростом тварини” [Ужченко 2005, с. 127].

Згідно з дослідженнями Д. В. Ужченка, фразеологічне моделювання особливо важливе при вивченні діалектної фразеології, воно дає змогу: систематизувати фразеологічні ареалізми для ідеографічного їхнього упорядкування, визначити основні способи їхньої мотивації, виділити суміщені (додаткові) та імпліцитні семи в семантичній структурі фразеологізму, установити співвідношення між ФО з прозорою внутрішньою формою й затемненою, конструювати мовно-фразеологічну картину світу українців, констатувати постійну варіативність лексем-складників ФО, установити набір образних конкретизаторів та образних визначників, проілюструвати особливу вагу діалектного живого мовлення в розв’язанні питань взаємовідношення між діалектною й літературною фразеологією та ін. [Ужченко 2009, с. 101 – 102].

П р о м о д е л ю в а н н я п а р е м і й. Паремії – прислів’я, приказки, каламбури, примовки, загадки, прикмети – вважають одним з найдавніших жанрів усної народної творчості. Одні вчені пояснюють їхнє походження із забобонами первісної людини, її уявленнями про зовнішній світ, що стало причиною чітко сформульованих закономірностей, висловлених у формі кліше [Аникин 1957, с. 10]. Інші – серед джерел паремій називають казки, притчі, анекдоти, бувальщини, оповідання, легенди, загадки, пісні, які в сконденсованому вигляді спочатку відображали якісь конкретні події, сфери подальшої поведінки, риси характеру, стосунки, а вже згодом пристосовувались до нових обставин [Прислів’я 1989, с. 10]. В. Д. Ужченко говорить про текст-етимолог, який відображає істинну причину виникнення фразеологізму. Текст є засобом пошуку походження фразеологізму [Ужченко 2003, с. 248]. Загалом реальне життя й побут людей, їхня творчість, філософське осмислення навколишньої дійсності стали основою народних висловів, які в наш час розглядають як один з показників ментальності народу.

Складна природа паремій зумовлює їхній комплексний розгляд як явищ мови (лінгвістичний аспект), думки (логічний аспект) і фольклору (символічний аспект) [Пермяков 1970]. Усе це дозволяє кваліфікувати паремію як дискурс – мовленнєвий витвір, у якому порушена певна проблематика, вона розглянута у взаємних зв’язках з іншою проблематикою, а також у взаємних зв’язках між собою; має план змісту й з погляду мовця, і слухача [Дуденко 2002, с. 88]. У цьому дискурсі з усією повнотою, з урахуванням усіх позамовних

чинників (прагматичних, соціальних, культурних, психологічних) розглянуто суттєві для успішної мовленнєвої діяльності особливості [БСЛТ, с. 38]. Тому паремія, як і текст, має когнітивну модель, під якою розуміємо певну систему, зразок, що містить інформацію про світ [Руснак 2003, с. 42 – 47].

Когнітивна модель акумулює в собі: життєвий досвід мовців – *Квітневий цвіток ламає льодок* (Бат, Білк, Брус, Вар, Гор, Заайд, Зак, Кур, Новвод, Новопск, Новочер, Омельк, Підг, Риб'ян, Чмир, Шпот); філософське осмислення життєвих фактів – *Бідному жениться – і ніч коротка* (у 50 н. пп. з 75 обстежених); уявлення народу про риси характеру людини, стосунки в суспільстві – *Зимою льодом торгує* (Аст, Баб, Білк, Брус, Гор, Заайд, Зак, Крем, Лан, Мик, Мороз, Новопск, Новост, Новоч, Ом, Пар, Петр, Підг, Риб'ян, Сосн, Чмир); уподобання народу – *Хто робить – голий не ходить* (Ант, Білк, Брус, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Коляд, Лан, Мак, Новвод, Новопск, Паньк, Пет, Петр, Пис, Риб'ян, Утк); спостережливість людини – *Без роботи день роком стає* (Баб, Бат, Білк, Брус, Вар, ВерхД, Гор, ДО, Зак, Іл, Крем, Куряч, Лан, Литв, Мак, Міл, Мороз, Новост, Ом, Паньк, Піс, Прив, Риб'ян, Руд, Сват, Сосн, Сух, Чмир); типовість певних ситуацій – *Ні корови, ні свині, тільки радіо в стіні* (Бул, Заайд, Зак, Калм, Крем, Кур, Луб, Мик, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Паньк, Пар, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Тар, Шульг); фахові знання людини – *Швець знай своє шевство, а в кравецтво не лізь* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Вовк, Гор, Зак, Іл, Крем, Кур, Куряч, Лан, Новахт, Новвод, Новочер, Оле, Петр, Рог, Солід, Утк, Чмир).

Когнітивна модель паремії тісно пов'язана із змістовою, яка у свою чергу може бути мотивованою складниками й немотивованою, а також мати пряме й символічне значення, а іноді, залежно від ситуації, уживатися то в прямому значенні, то набувати символічного. Скажімо, прислів'я *Якщо любиш, так женись, а не любиш – відступись* (Ант, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Весел, Вовк, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Мак, Мед, Можн, Новахт, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Пар, Пет, Петр, Підг, Риб'ян, Рог, Тар, Утк, Чмир, Шпот) може використовуватися й у типовій для його змісту ситуації, і в переносному значенні, тоді як вислів *Не допоможе мертвою кадило, а вороні – мило* (Ант, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДО, Зак, Іл, Крем, Куряч, Можн, Мороз, Новвод, Преоб, Прив, Риб'ян, Сват) має метафоричне значення.

Отже, когніції, що взагалі є проявом розумових, інтелектуальних здібностей людини, частіше імпліцитні, оскільки репрезентовані метафорою, у якій відображено здатність людини вловлювати спільне

між різними індивідами та класами об'єктів, створюючи образи, з допомогою яких можна побачити один предмет через інший: *Узявся за плуг – назад не оглядайся* (Аст, Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Мак, Міл, Мороз, Новб, Новопск, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн); *Зима – кожуха нема, чоботи – ледащо, і їсти нема що* (Брус, Вар, Гор, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Пар, Підг, Прив, Риб'ян, Утк, Шульг).

Когнітивна модель паремії передбачає однозначну оцінку об'єктивної дійсності мовцем і слухачем, знання інформації, що піддана категоризації, обробці й переробці. Когнітивна модель базується на логіко-семіотичних засадах паремії й переважно зумовлена багатокомпонентними концептами, які становлять „пакет” інформації, знань про стереотипну ситуацію.

Бінарний спосіб членування та впорядкування навколишньої дійсності, характерний для паремії, дуже чітко виявлений у протиставленнях, які спостережено при тематичному аналізі прислів'їв. Г. Л. Пермяков виявляє 172 тематичні групи прислів'їв у російській мові, і майже всі вони здатні вступати в опозиції. Отже, контраст, що є поетичним принципом будови прислів'я, можна розглядати як архетипний спосіб пізнання світу, заснований на парності концептів ” [Бочина 2004, с. 151].

Зіставне вивчення семантики паремій і загадок дає підстави для висновків про те, що прислів'я виникли пізніше від загадок. Семантичним центром прислів'я є дієслово, а загадки – іменник [Николаева 1995, с. 325].

Паремії – прислів'я та приказки, примовки, задачі, головоломки, скоромовки, пустомовки, замовляння, небилиці, нісенітниця та ін. – становлять самостійне судження із замкнутою формою кліше, вони являють собою художні твори з прямими чи переносними значеннями, інтонаційно й граматично оформлені як прості чи складні речення [ЕУМ, с. 424]. Три чверті паремій становлять прислів'я та приказки. Ці жанри фольклору займають центральне місце в ідіолексиконі діалектоносія: вони чисельніші інших і значно ширше охоплюють різноманітні сфери дійсності особистості. За нашими спостереженнями, ідіолексикон жителя середнього віку с. Малоолександрівка Троїцького району Луганської області нараховує приблизно 300 – 350 прислів'їв і приказок. Вони універсальні, мають узагальнювальний характер, закладені в них життєва мудрість та мораль співвідносні з досвідом і спостереженнями жителів нашого краю.

Прислів'я та приказки слобожанського краю покривають лише

певні площини об'єктивної дійсності, причому це покриття є в абсолютній більшості вторинним щодо лексемного. Така особливість продиктована самою природою паремії, визначена її місцем і призначенням у номінативному арсеналі мови. Залежно від того, яке узагальнене значення в ряді *особа – предмет – абстрактне поняття* виражає те чи те прислів'я, усі їх поділяють на такі групи: а) паремії, що характеризують людей; б) паремії, що характеризують істоти; в) паремії, що характеризують предмети; г) паремії, що характеризують абстрактні поняття.

Найбільшою в кількісному відношенні є перша група паремій. У межах цієї групи можна виділити такі тематичні групи: 1) прислів'я, що характеризують особу за її соціальним становищем: *Багатому живеться, а в бідного сльоза лється* (Ант, Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Весел, Вовк, Гор, ДО, Зак, Іл, КарлЛ, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Марк, Міл, Мороз, Новахт, Новочер, Паньк, Пар, Підг, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Солід, Сосн, Сух, Шап, Шульг); *Голь хитра, голь мудра, голь на видумки зроста* (Брус, ДарЄ, Зак, Кур, Луб, Можн, Мороз, Новост, Новочер, Паньк, Пет, Риб'ян, Сух, Утк, Шульг); *Очкурня – голопупеньку рідня* (Брус, ВерхД, Заайд, Зак, Кур, Куряч, Новвод, Новопск, Петр, Утк); 2) прислів'я, які характеризують особу за її становищем у колективі, стосунками з колективом та окремими людьми: *Велика фігура, та дура* (Ант, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Куряч, Лан, Мак, Новопск, Новост, Новочер, Пар, Прив, Руд, Сух, Утк, Шап, Шульг); *Собаці собача й смерть* (у 65 н. пп.); *Він сам собі вільний козак* (Ант, Бат, Білк, Брус, ВерхД, Гор, ДО, Заайд, Крем, Куряч, Луб, Мик, Міл, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Піс, Преоб, Прив, Руд, Сосн, Сух); 3) прислів'я, які характеризують особу за її вдачею: *Ах, ти мазаний пиріжок* (Ант, Брус, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Зак, Крем, Лан, Марк, Мик, Мороз, Новб, Новост, Ом, Пар, Прив, Риб'ян, Руд, Чмир); *Хто набакир шапку носить, той господарем не буде* (Ант, Білк, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Лан, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Петр, Підг, Преоб, Прив, Риб'ян, Шпот); *Душа християнська, а совість циганська* (Ант, Баб, Білк, Бул, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Мак, Марк, Мед, Можн, Мороз, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Чмир, Шульг); *По шию в золоті сидить* (Баб, Білк, Брус, Бул, ВерхД, Гор, ДО, Зак, Крем, Куряч, Лан, Мик, Новочер, Паньк, Пар, Пет, Петр, Підг, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Чмир, Шап, Шпот); 4) прислів'я, які характеризують особу за її розумовими здібностями: *У нього ума палата* (у 54 н. пп.); *Допавсь, як дурень до мила* (Аст, Баб, Бат, Білолуц, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК,

Крем, Куряч, Лан, Лиз, Литв, Луб, Мик, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Петр, Пис, Підг, Прив, Риб'ян, Сват, Сосн, Утк, Шап, Шпот); *Незнайка лежить, знайка біжить* (Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, Гор, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Новб, Новвод, Новопск, Риб'ян); 5) прислів'я, які характеризують особу за її віковими та іншими фізичними ознаками: *Старий кінь борозни не портить* (у 63 н. пп.); 6) прислів'я, які характеризують особу за її сімейним станом, родинними стосунками: *У кого ненька рідненька, у того й головка гладенька* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Зак, Крем, Лан, Лиз, Міл, Новвод, Новочер, Пар, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Шульг); *Добра спілка – чоловік та жінка* (у 58 н. пп.); *Хто не вважає тата, той пізнає ката* (Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, Заайд, Зак, Іл, Лан, Мак, Міл, Мороз, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Утк, Шап, Шульг); 7) прислів'я, які характеризують ірреальні істоти: *Роби, небоже, то Бог pomoже* (Ант, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Вовк, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Бог – не Микита, з ним не шути* (Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, Заайд, Зак, КарлЛ, Крем, Лан, Мик, Міл, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Пар, Прив, Рог, Сват, Сосн); *Лихої матері діждеш* (Баб, Білк, Брус, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Лан, Міл, Новопск, Новочер, Ом, Петр, Прив, Риб'ян, Чмир, Шап, Шпот); *Орав чорт вовком та їв хліб* (Брус, Вовк, Гор, Кур, Куряч, Мак, Мик, Мороз, Новост); *Показав чорт моду та й заховався у воду* (Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДО, Зак, Крем, Куряч, Луб, Міл, Новб, Пар, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Шпот, Шульг); 8) прислів'я, які характеризують людину чи людство, чоловіка або жінку взагалі: *Безгласна, як риба* (Ант, Бат, Білк, Брус, Бул, ВерхД, Гор, ДО, Заайд, Куряч, Мик, Новопск, Ом, Паньк, Петр, Піс, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Утк, Чмир, Шпот); *Балакає, як мертвий дише* (Ант, Баб, Білк, Брус, Вар, Гор, ДО, Зак, Калм, Крем, Куряч, Лиз, Луб, Мак, Міл, Мороз, Новочер, Ом, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Сват, Тар, Чмир); *Це не чоловік, а ангел святий* (Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, Заайд, Зак, Іл, Крем, Лан, Новвод, Новопск, Паньк, Пет, Підг, Піс, Риб'ян, Рог, Сух, Тар, Утк, Шпот); *У нього золоті руки, та дiрявий рот* (у 52 н. пп.).

Окремо можна виділити групу прислів'їв, які вживають для конотативного називання особи за її стосунками з вірою, професією: *Де не взявся преудалий молодець, та до того ж і кравець: заступом свиту скроїв, до подушки комір пришив* (Брус, Крем, Куряч, Можн, Новвод); *У кравця голка з ниткою плачуть: „Чуть жив, чуть жив”*; у

шевця дратва співає: „Сит і п'ян, сит і п'ян” (Брус, Вар, ДО, Зак, Крем, Кур, Петр, Прив, Риб'ян).

Композиційно прислів'я та приказки різноманітні за формою, та все ж підпорядковані певним законам. Найчастіше пареміям властива симетрична структура за принципом синтаксичного паралелізму: *Не бійся тієї собаки, що гавкає, бійся тієї, що мовчки рве* (Баб, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, Заайд, Зак, КарлЛ, Кур, Куряч, Лан, Луб, Мороз, Новб, Новопск, Новочер, Паньк, Пар, Пет, Пис, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Утк, Шульг); *Біда біду перебуде: одна була – друга буде* (Ант, Баб, Брус, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Литв, Мак, Мик, Новб, Новопск, Пар, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Утк, Шульг); *Хорошого далеко чуть, а поганого – ще далі* (Баб, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, Зак, Крем, Куряч, Лан, Міл, Новахт, Новвод, Паньк, Пет, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Утк, Шап, Шпот, Шульг); *Кожна гнида задки кида, а кожна блоха – кашляє* (Брус, Бул, Вар, Весел, Гор, Зак, Крем, Кур, Куряч, Луб, Мак, Марк, Мик, Міл, Новост, Петр, Підг, Прив, Риб'ян, Рог, Тар, Утк, Чмир); *Багатство до часу, а злидні – довіку* (Брус, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, Куряч, Луб, Мик, Міл, Можн, Новб, Новопск, Новочер, Пар, Пет, Петр, Пис, Піс, Преоб, Прив, Прос, Сват, Сосн, Сух, Утк, Шульг). Поширеною формою висловів цього типу є пропуски окремих членів речення в одній із симетричних частин: *У дитини заболить пальчик, а в матері – серце* (у 62 н. пп.). Іноді ця симетрія побудована на контрастних значеннях: *Ті в стороні – ті в бороні* (Баб, Брус, Бул, Вар, ДО, Заайд, Зак, Крем, Лан, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Прив, Рог, Сух, Чмир, Шпот); *На хаті серп і молот, а в хаті – смерть і голод* (Ант, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Вар, Гор, ДО, Зак, Крем, Кур, Куряч, Можн, Мороз, Новб, Ом, Пар, Пис, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Чмир, Шульг). Прислів'я такої композиційної будови становлять приблизно 14% усіх засвідчених.

Чимало прислів'їв утворено за відповідними моделями-формулами, характерними для афористичних висловів різних народів. Серед найбільш поширених моделей виділяємо такі:

прямі стверджувальні з формулою А=В:

Гуртове – чортове (Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, КарпК, Крем, Кур, Лан, Луб, Мак, Мед, Мороз, Новвод, Новопск, Пар, Сват); *Кожен Іван має свій план* (Ант, Баб, Бул, Вар, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Марк, Мороз, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Підг, Прив, Риб'ян, Рог, Сух, Чмир, Шпот, Шульг); *Кожух і свита – душа сита* (Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Куряч, Лан, Литв, Міл, Мороз, Новопск, Новост, Пар, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Утк, Чмир, Шап, Шпот); *Чоловік і жінка – найкраща*

спілка (Ант, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, Крем, Кур, Куряч, Лан, Мак, Мед, Можн, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Риб'ян, Сух, Утк, Чмир, Шпот); *Понеділок – сімсот дірок, вівторок – сімсот порок* (Брус, Бул, Зак, Крем, Кур, Мик, Паньк, Пар, Прив, Риб'ян, Рог); *Не зван – не пан* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Куряч, Лан, Мак, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Петр, Пис, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Шпот, Шульг);

заперечні А # В:

Бог – не теля, бачить звідтіля (у 57 н. пп.); *Грязь – не сало, висухло й одстало* (у 59 н. пп.); *Язиком плести – не хату мести* (Ант, Баб, Брус, Бул, Вар, Весел, Вовк, Гор, Заайд, Зак, Іл, Крем, Кур, Куряч, Лан, Луб, Марк, Можн, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Петр, Пис, Піс, Риб'ян, Рог, Утк, Чмир); *Голод – не свій брат* (Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Мик, Можн, Новб, Новвод, Паньк, Пар, Петр, Підг, Прив, Прос, Шпот); *Гусь свині – не товариш* (у 59 н. пп.);

причина і наслідок – де є А, там є і В:

Де тонко, там рветься (Ант, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Весел, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Куряч, Лан, Литв, Луб, Мак, Марк, Міл, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Петр, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Солід, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шпот); *Де не посій – там і вроде, де не посади – там і проросте* (Баб, Білолуц, Брус, Вар, ВерхД, Вовк, Гор, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, Крем, Кур, Куряч, Лан, Мед, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Петр, Пис, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Тар, Утк, Чмир, Шпот, Шульг);

як буде А, так буде В:

Як прийде Покрова – зареве дівка як корова (у 61 н. пп.); *Як собака в приймах був, то й хвоста збув* (Баб, Брус, ВерхД, Гор, Зак, Крем, Кур, Лан, Мак, Новвод, Паньк, Петр, Піс, Риб'ян, Рог, Утк). Прислів'я, які побудовані за прямими стверджувальними моделями, становлять приблизно 16 % засвідчених, інші – від 1 до 7 %.

Певну частину складають паремії, побудовані за формулами:

частина А впливає на все В:

Ложка дьогтю портить бочку меду (у 52 н. пп.); *Паршива вівця все стадо портить* (у 58 н. пп.); *Гниле яблуко кучу портить* (Ант, Баб, Бат, Білк, Брус, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Мак, Мик, Міл, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сосн, Чмир, Шап, Шпот, Шульг);

два В краще за одне А:

Хоть по шию у воду, та до рідного роду (Баб, Білк, Брус, Бул, Гор, Зак, Кур, Куряч, Лан, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новочер, Паньк, Пет, Петр, Підг, Прив, Риб'ян, Рог, Шпот); *Одна голова добре, а дві – краще* (у 72 н. пп.);

не роби В, доки нема А:

Сім раз відмір, а один раз – відріж (у 71 н. пп.); *Не кажи гоп, поки не перескочиш* (у 70 н. пп.);

який А, такий і В:

Яблуко від яблуні далеко не котиться (у 60 н. пп.); *Яке сало, такий і борщ* (Ант, Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Заайд, Зак, Крем, Лан, Мак, Мед, Можн, Новвод, Новопск, Новочер, Паньк, Пис, Піс, Риб'ян, Рог, Утк, Чмир, Шпот); *По Савці – свита, по Кулині – ковпак* (Білк, Брус, Вар, Гор, Заайд, Зак, Крем, Міл, Новопск, Паньк, Петр, Підг, Прос);

А дає велике В:

Вип'є на копійку, а виламується на десять (Бат, Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мед, Мик, Міл, Мороз, Новахт, Новб, Новопск, Новочер, Пар, Пет, Петр, Підг, Прив, Риб'ян, Сват, Сосн, Сух, Тар, Шпот, Шульг);

А не дає жодного В:

Холодно, холодно, хто одівся ув одно, а хто вдвоє, а худое, тому тоже всьо равно (Брус, Гор, Зак, Крем, Новвод, Паньк, Пар);

де є А, там є й В:

Хоч круть, хоч верть – все одно буде смерть (Ант, Баб, Білк, Брус, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Куряч, Лиз, Лим, Луб, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новопск, Новочер, Ом, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Тар, Чмир, Шап, Шпот, Шульг);

ні А, ні В:

Ні в тин, ні в ворота (у 71 н. пп.); *Ні риба, ні м'ясо* (у 69 н. пп.); *Ні богові свічка, ні чортові кочерга* (Ант, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мак, Мик, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Ом, Паньк, Петр, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Ні з'їси, ні вип'єш* (Ант, Білк, Брус, Бул, Гор, Заайд, Зак, Лиз, Мак, Мик, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Ом, Пар, Пет, Підг, Прив, Риб'ян, Чмир, Шап, Шпот); *Ні око не бачило, ні вухо не чуло* (Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Лиз, Луб, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новахт, Новвод, Новопск, Пар, Пет, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Шпот, Шульг); *Ні до віку, ні до суду* (Ант, Брус, Бул, Вар, Гор, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Мак, Мик, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Паньк, Петр, Підг, Прив, Риб'ян, Рог,

Шпот).

Нерідко приказки побудовані за моделлю порівняння: *Язик, як у собаки хвіст* (Ант, Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Литв, Новвод, Новопск, Новочер, Паньк, Петр, Підг, Преоб, Риб'ян, Рог, Сват, Утк, Шпот); *Влюбився, як ворон у кістку* (Білк, Бул, Вар, ДО, Зак, Крем, Куряч, Мак, Мороз, Пар, Підг, Риб'ян, Рог, Сосн, Шпот); *Заливається (= сміється), як циган сироваткою* (Білолуц, Вар, Заайд, Зак, Литв, Луб, Мак, Міл, Мороз, Новопск, Новочер, Ом, Пет, Підг, Прив, Риб'ян, Сват, Тар); *Нализався, як Мартин мила* (у 57 н. пп.); *Рябий, як чорти на ньому горох молотили* (Брус, Вар, Гор, Заайд, Новопск, Пар, Прив, Шпот, Шульг); *Личить (іде), як сліпому зеркало (лисому розчоска)* (Ант, Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Литв, Мак, Мик, Міл, Новвод, Новочер, Ом, Пар, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Дується, як середа на п'ятницю* (у 61 н. п.).

Чимало прислів'їв не підлягають під жодну модель, що описані пареміологами. Такі афористичні вислови становлять 25 % засвідчених. До них належать: *Наскочила коса на камінь* (у 63 н. пп.); *Літом кожен куцик пустить переночувати* (Баб, Брус, Бул, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Луб, Новопск, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Утк, Шульг); *Перейшло на заячий жир* (Білк, Вар, Заайд, Зак, Куряч, Мак, Мик, Новопск, Новост, Петр, Пис, Прив, Риб'ян, Шпот); *На всі руки од скуки* (Бат, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Зак, КарлЛ, КарпК, Крем, Куряч, Мик, Пар, Петр, Підг, Прив, Прос, Сват, Сух, Утк, Шпот); *Кому що болить, той про те й гомонить* (у 58 н. пп.); *Черевички з лободички не бояться водички* (Баб, Брус, Вар, Зак, Крем, Новвод, Новочер, Паньк, Пар, Риб'ян); *Спекла хліба: тільки котам у ньому ночувати* (Білк, Брус, Вар, Весел, Гор, ДО, Кур, Куряч, Мак, Марк, Мик, Новвод, Паньк, Прив, Риб'ян, Утк).

Важливу роль у художній довершеності прислів'їв відіграє ритміка. Тут сполучаються різноманітні ритми: приховані, довільні, жваві, ослаблені, піднесено сильні. *Осталосся: ріжки та ніжки, та хвостика трішки* (у 67 н. пп.); *Поки не їдав, ніхто не видав, а став їсти – нігде сісти* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, Зак, Крем, Мак, Міл, Можн, Новб, Новочер, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн); *Прийде май – не сиди: дбай; а прийде іюнь – возьми та й плюнь* (Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Мак, Марк, Мик, Можн, Мороз, Новб, Новост, Паньк, Пет, Пис, Підг, Прив, Прос, Риб'ян, Сух, Шпот); *Той – на того, той – на того: з каші на борщ* (Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, Заайд, Зак, КарлЛ,

Крем, Міл, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Паньк, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Утк, Шпот); *Їхали – возилися, приїхали – показалися* (Брус, Вар, Вовк, Гор, ДО, Зак, Крем, Куряч, Мед, Можн, Новб, Новост, Ом, Паньк, Пар, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Чмир, Шульг); *Знала кобила, нащо оглоблі била: тепер хоч хвостом вези* (Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Зак, Крем, Кур, Куряч, Литв, Луб, Міл, Мороз, Новост, Паньк, Пет, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Шпот, Шульг).

Характерною особливістю прислів'їв є їхнє побутування в кількох варіантах: *Цілу днину їде (гуде, реве, кричить) музика без зупину* (Брус, Гор, Зак, Крем, Мак, Новвод, Паньк, Пар, Петр, Піс, Риб'ян, Рог); *Одна була пісня в нашого Сірка (собаки, сірого), та й ту п'яниці (ти) одняли (одняв)* (Брус, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Крем, Можн, Мороз, Новб, Новопск, Новост, Петр, Пис, Прив, Риб'ян, Тар); *Чужими руками можна жар загрибать (розгортать)* (у 59 н. пп.); *Чужими пирогами і я можу свого батька (своїх родичів) поминать* (Брус, Вар, Зак, Лан, Новвод, Петр, Риб'ян, Сух).

Отже, народна афористика – це своєрідний неписаний моральний кодекс життя людей певного регіону, позначений турботою про створення високоморальної особистості. Як зразки прецедентних текстів прислів'я та приказки, примовки, фраземи найчастіше включені у фразеонімікон діалектоносія, оскільки вони найкраще відображають культурний рівень соціуму та його членів, національну приналежність особистості та одночасно характеризують конкретну людину. Паремії Слобожанщини можна з певністю назвати енциклопедією народного життя. Побудовані за моделями, що вже описані пареміологами, прислів'я, проте, мають свої особливості в навантаженості кожного різновиду прислів'їв у нашому регіоні порівняно з іншими.

1. 3. Трансформація стійких сполучень слів

Увагу вчених привертають процеси трансформації стійких сполучень слів, передусім фразеологізмів, а потім і прислів'їв та приказок як активної тенденції розвитку мови. Уперше можливість оказіональних змін у семантиці, структурі та синтаксичному оформленні фразеологічних одиниць помітив Ш. Баллі, який писав, що письменники часто намагаються поновити стійкі сполучення слів, подібно до того, як вони поновлюють образи [Баллі 1961, с. 107]. О. В. Кунін указує на можливість видозмін форми фразеологічної одиниці й розрізняє кілька типів таких змін: перестановка компонентів, скорочення або розширення компонентного складу, заміна одного компонента іншим [Кунін 1970, с. 11]. Учений також обґрунтовує дію закону розвитку у сфері фразеології,

який може виявлятися в „проходженні будь-якою майбутньою фразеологічною одиницею стадії потенційної фразеологічності, без якої виникнення ФО було неможливим” [Кунін 1986, с. 44]. Потенційний фразеологізм, підкреслює дослідник, може стати одиницею мови лише в тому разі, якщо він перестане бути „приватною власністю” і стане „громадською цінністю”, тобто регулярно відтворюваною одиницею в мовленні всього населення або його частини, отримуючи так соціальну апробацію. Вивчаючи особливості структурно-семантичного моделювання традиційних та новостворених фразеологізмів, О. В. Кунін доводить, що „для одних фразеологізмів характерна структурно-семантична модельованість, а для інших – не характерна”. А отже, є всі підстави вважати модельованість як універсальний показник фразеологічності. Відсутність її дає змогу відрізнити фразеологізм від словосполучення, утвореного за певною моделлю [Там само, с. 81].

У 40 – 50-х роках ХХ ст. цілком очевидною стала відносність семантико-синтаксичної та граматичної стійкості низки фразеологічних одиниць (з цього приводу на особливу увагу заслуговують спостереження В. В. Виноградова [Виноградов 1946; Виноградов 1969]). В україністиці першими процеси авторського оновлення фразеологізмів описували І. Г. Чередниченко [Чередниченко 1952], І. К. Білодід [Білодід 1955], А. П. Коваль [Коваль 1956]. Зокрема, дослідивши використання фразеологічних одиниць українськими письменниками (О. Гончаром, М. Стельмахом, В. Козаченком), С. С. Дідик доходить висновку, що, розуміючи силу впливу стійких сполучень слів на маси, митці зображають обставини, у яких створювався фразеологізм, удаються до семантико-стилістичного і структурного оновлення прислів'їв, уводячи їх в усне мовлення персонажів [Дідик 1969, с. 173 – 174].

Структурні зміни ФО, на думку Г. В. Павловської, можуть призвести до порушення (повного або часткового) семантичної або стилістичної тотожності, тобто до їхньої трансформації. Ступінь трансформації може бути різним. Якщо компонентні варіації не порушують смислової тотожності й лише подекуди змінюють стилістичне забарвлення, то лексичні заміни компонентів, розширення компонентного складу, редукція фразеологізмів вимагають більш пильного розгляду. При одних і тих же структурних замінах можуть виникати перехідні утворення між варіантами й трансформованими фразеологізмів [Павловська 1972, с. 41].

У науковій літературі відображено особливості трансформації стійких сполучень слів, наголошено на відмінностях між трансформацією та варіюванням компонентного складу у фразеологізмах чи пареміях [Дядечко 1987]. Так, В. Н. Вакуров розглядає трансформацію як перетворення семантики й структури фразеологічних одиниць [Вакуров 1983, с. 101]. Складні

трансформації стійких сполучень слів є, за словами цього вченого, „своєрідними словесно-художніми творами у своєму граничному мінімумі” [Там само, с. 113].

М. М. Шанський трактує трансформацію як зміну, переоформлення, оновлення значення і структури [Чабаненко 2002, с. 150 – 155]. Він виділяє такі прийоми індивідуально-авторської обробки й використання фразеологічних зворотів: наповнення фразеологічного звороту новим змістом при збереженні лексико-граматичної цілісності; оновлення лексико-граматичного боку фрази при збереженні основної структури (заміна одного з компонентів синонімом або розширення лексичного складу фразеологізму); використання фразеологічного звороту як вільного словосполучення зі зміною його значення й граматичних рис; утворення за зразком загальноновживаних фразеологізмів нових, індивідуально-авторських стійких сталих сполучень; використання фразеологізму одночасно і як фразеологізму, і як вільного словосполучення; використання з метою художньої виразності не фразеологічної одиниці, а його загального образу; контамінацію двох зворотів [Там само].

В. П. Ковальов пов’язує трансформацію фразеологічних одиниць із семантичним обігруванням і перетворенням складу фразеологізмів [Ковальов 1985, с. 67 – 72]. І. В. Арнольд називає трансформацією фразеологізмів такі „релевантні зміни в лексичному складі, синтаксичній структурі, семантиці, при яких узуальна стала форма фразеологізму протиставлена його оказіональній формі” [Арнольд 1996, с. 86]. Л. О. Петрова описує мовні девіації (відхилення від норми), які можуть бути репрезентовані на всіх рівнях тексту. Трансформи загальноновживаних фразеологізмів є одним із різновидів таких девіацій [Петрова 2006, с. 214]. В. Г. Гак розглядає трансформацію ФО на тлі інших мовних перетворень [Гак 1987; Гак 1998].

Дослідники звертають увагу на мету трансформації стійких сполучень слів та функцію новостворених виразів. На думку А. І. Молоткова, „уживання фразеологізму в незвичайному для нього значенні зумовлено насамперед порушенням звичайних відношень і зв’язків зі словами в мовленні, тобто можливістю сполучення зі словами такого лексичного ряду, з якими фразеологізм як мовна одиниця, що має своє певне лексичне значення, у межах норм сполучатися не може” [Молотков 1977, с. 192 – 193]. Це дає можливість дослідникові виділити трансформи, у яких спостережені відхилення від норми в семантиці фразеологізму та у формі фразеологізму. Останні зачіпають „власне форму, рідше –

парадигматичні форми” [Там само, с. 196].

О. Д. Пономарів визначає фразеологічну трансформацію як „видозміну фразеологічних одиниць з певною стилістичною настановою” [Пономарів 1993, с. 127]. Можливість видозміни фразеологізмів, підкреслює вчений, „ґрунтується на збереженні їхньої внутрішньої форми, нарізно оформленості та на відносній стійкості. У системі мови, поза контекстом, фразеологізми виявляють більший ступінь стійкості, а в конкретних текстах мають здатність до перетворень” [Там само]. Серед способів трансформації вчений виділяє: повну видозміну семантики фразеологічних одиниць (створення фразеологічного каламбуру за допомогою паралельного вживання фразеологізму й вільного словосполучення); часткову зміну семантики фразеологічних одиниць: створення оказіонального значення й розкриття його читачеві; пристосування фразеологізму до конкретної ситуації; додавання другої частини, що становить іронічний авторський коментар до відомого фразеологізму; синонімічну чи антонімічну заміну компонентів; поширення фразеологічної одиниці [Пономарів 1993, с. 129 – 130].

Н. О. Бойченко вважає трансформацією стійких сполучень слів такі „зміни, які викликані їхньою актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, що увиразнюють повідомлення шляхом вираження експресивної інформації” [Бойченко 2002, с. 168].

Це дає можливість В. М. Білоноженко та І. С. Гнатюк вважати, що трансформація – явище оказіональне, воно завжди має виразне стилістичне забарвлення [Білоноженко 1989, с. 107]. Ці вчені поділяють трансформацію фразеологічних одиниць на дві основні групи: семантичну й структурно-семантичну. До прийомів семантичної належать власне семантичні трансформації та подвійна актуалізація фразеологізмів. До структурно-семантичних видозмін фразеологічних одиниць – поширення фразеологічних одиниць, заміна компонента або компонентів, скорочення компонентного складу фразеологічних одиниць, натяк, контамінація. Визначаючи відмінність між такими явищами, як варіативність і трансформація фразеологічних одиниць, В. М. Білоноженко і І. С. Гнатюк підкреслюють, що трансформація обов’язково передбачає зміну змісту. Тому вони виділяють семантичні трансформації фразеологізмів, під якими розуміють „зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, унаслідок чого узуальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість чи то окремих компонентів ФО, чи словосполучення в цілому” [Там само, с. 84]. Учені вбачають власне семантичні

трансформації у розвитку фразеологічного значення, що може здійснюватися шляхом подвійної актуалізації, потенційні можливості якої закладені в самій природі фразеологізму. Цю зміну фразеологічної одиниці не раз вивчали дослідники, про що свідчать терміни *зруйнування фразеологізму* [СЛТ Ахманова, с. 166], *деформація фразеологізму* [Приходько 1972] та ін. В. М. Білоноженко і І. С. Гнатюк вважають термін *подвійна актуалізація* найбільш удалим, доводять, що ним послуговувалися різні вчені, зокрема Л. М. Болдирева [Болдирева 1967], В. Н. Вакуров [Вакуров 1994]. Це явище дослідники аналізують з погляду: а) наявності / відсутності в мові вільного словосполучення, співзвучного з фразеологізмом; б) порушення / збереження лексико-граматичної структури традиційного фразеологізму; в) одночасної / неодночасної реалізації лексичного і фразеологічного значень словосполучення [Там само, с. 89].

В. М. Мокієнко у своїх працях зібрав та впорядкував трансформи, уживані в наш час у російській мові, він робить спробу осмислити причини, що призводять до частого виникнення трансформ, описати прийоми перетворення традиційних стійких сполучень слів. В. М. Мокієнко, удаючись до аналізу сукупності пареміологічних трансформ, виявляє, що їхня детальна типологія може вкладатися в низку потенційних перетворень стійких сталих сполучень, описаних на матеріалі літературної мови. До них учений зараховує: 1) стандартні перетворення; 2) структурні (структурно-семантичні) модифікації; 3) трансформації, засновані на попередньому вичленуванні ключового компонента; 4) оказіональні одиниці; 5) семантичні трансформації; 6) утворення оказіональних одиниць за моделлю мовної одиниці; 7) авторську паремію, засновану на використанні мовної паремії; 8) слово, оказіонально утворене (переосмислене) на основі паремії [Вальтер 2005, с. 12].

Опис типів трансформ у російському мовознавстві здійснено різними вченими: М. М. Шанським [Шанський 1985, с. 149 – 150], А. І. Молотковим [Молотков 1977], Т. С. Гусейновою [Гусейнова 1997], Е. Д. Головіною [Головіна 2003]. Трансформацію паремій досліджувала Н. М. Федорова, яка доводить, що основними типами трансформацій паремій є семантичний, структурний і структурно-семантичний [Федорова 2007] та ін.

В українському мовознавстві цьому питанню присвячено дослідження В. Д. Ужченка (ставить перед собою завдання встановити структурно-семантичні основи засад використання фразеологічних одиниць; вивчити найпоширеніші індивідуально-авторські прийоми трансформації фразеологізмів у творах О. Вишні

[Ужченко 1978, с. 4]); В. С. Калашника (розглядає поетичні фразеологізми та афоризми як динамічний шар експресивно-оцінних, образно-виражальних засобів мови в естетично-спрямованому, художньому її функціонуванні; ці засоби виникають у результаті активно діючого процесу фразеотворення [Калашник, дис.]); Т. В. Здіховської (про трансформацію ФО у творах Б. Лепкого та Уласа Самчука) [Здіховська], С. П. Коновець (на матеріалі іспанської мови [Коновець 2002]), Т. П. Свердан (на матеріалі лексикографічних праць та української прози й драматургії простежено усічення як тип структурно-семантичного варіювання і спосіб трансформації фразеології [Свердан 2003]), І. Ю. Сковронська (розглядає особливості функціонування сталих словосполук фразеологічного характеру в пресі української діаспори США і Канади (1991 – 2000 рр.) [Сковронська 2003]), М. В. Гамзюк (розкриває особливості актуалізації фразеологізмів німецької мови в контексті, досліджує роль позамовних чинників в актуалізації цих одиниць; установлює основи механізмів дефразеологічної деривації та впливу семантики твірних фразеологічних одиниць німецької мови на дефразеологічні деривати [Гамзюк 2001]); Н. Г. Лисецька (вивчає фразеологічні інновації в сучасній німецькій мові в когнітивному та функціональному аспектах; установлює найбільш типові способи творення фразеологічних інновацій німецької мови; досліджує утворення фразеологічних інновацій у взаємозв'язку з мисленням, світосприйняттям носіїв німецької мови та виводить узагальнену когнітивну їхню модель; простежує семантику новоутворених мовних одиниць та фіксує зрушення, яких зазнають досліджувані мовні одиниці в семантичному плані [Лисецька 2004]); О. І. Тараба (досліджує види лексико-семантичних трансформацій складу німецьких та українських фразеологізмів у газетно-інформаційних текстах; установлює, що такі трансформації, особливо в газетному мовленні, – авторський прийом, побудований за загальномовними законами тексту [Тараба 2007]); Кочукова Н. І. (з'ясовує експресивно-виражальні можливості трансформованих стійких сполучень слів, установлює найуживаніші прийоми їхнього оказіонального перетворення в мові української преси кінця ХХ – початку ХХІ століття [Кочукова, дис.]); В. А. Папіш (досліджує механізм функціонування узуальних та оказіональних фразеологізмів у конкретних текстових умовах під кутом зору їхніх художньо-виражальних функцій і „текстового” значення з позицій комплексного аналізу художнього тексту; здійснює структурний аналіз фразеологізмів, виявлених у художніх текстах закарпатоукраїнських

прозаїків; подає характеристику фразеовживань у плані частотності; представляє авторські інновації у сфері фраземіки [Папіш 2003]).

Н. І. Кочукова доводить, що трансформована фразеологія в наш час широкоживана в жанрах газетної публіцистики, спрямованих на виразність, емоційність, переконання. Таку нову одиницю можна назвати своєрідною експресею щодо вихідної форми, яка є стандартом. Виходячи з різновидів модифікацій, які можуть виникати в мові періодичної преси, Н. І. Кочукова доводить, що „трансформацію слід кваліфікувати як видозміну компонентного складу фразеологічних одиниць, що спричиняє зрушення в їхній семантиці, унаслідок чого узуальна форма фразеологічної одиниці протиставлена її оказіональній формі. Отже, трансформація стійких сполучень слів – це свідоме перетворення авторами їхньої форми для надання їм додаткової експресії й досягнення потрібного стилістичного ефекту” [Кочукова, дис., с. 44].

Звичайно розрізняють два великі розряди видозмін ФО: власне семантичні трансформації (перетворення, переробки) (І. С. Гнатюк, Ю. П. Гольцекер, А. М. Мелерович, В. М. Мокієнко) і структурно-семантичні (І. С. Гнатюк, Ю. П. Гольцекер, І. В. Дубинський, А. М. Мелерович, В. М. Мокієнко, В. Д. Ужченко).

Семантичні трансформації – це зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в контекстуальних умовах, унаслідок чого узуальне фразеологічне значення або набуває додаткових відтінків, або повністю переосмислено, або так чи інакше ФО „оголює” образ чи внутрішню форму, уключаючи подвійну актуалізацію, буквалізацію значення чи народноетимологічне переосмислення внутрішньої форми [Солодухо 1989].

Усі ці різновиди трансформацій, безумовно, впливають на конотацію фразеологізмів, хоч А. М. Мелерович і В. М. Мокієнко „зміну конотативного змісту ФО” виділяють в окремий вид семантичних переробок. При цьому розрізняють кількісні та якісні зміни компонентів конотації. Кількісні зміни виявлені в інтенсифікації та послабленні емоційності, оцінки, експресивності. Якісні зміни – у переробці, оновленні емотивно-оцінного плану [Мелерович 2001, с. 18].

Термін *подвійна актуалізація* (уперше запропонований Л. М. Болдиревою) означає можливість подвійного сприйняття словокомплексу то як метафоричного (фразеологічного), то як дефразеологізованого, „прямого”; це ж стосується і його окремих компонентів. Він (термін) певним чином примирив (об’єднав) учених, які на трансформацію дивились як на руйнівну, негативну силу („деформація фразеологізму”, „дефразеологізація”), і прихильників-

позитивістів, які вбачали в цьому оновлювальну силу трансформації („відсвіження фразеологізму”, „конкретизація фразеологізму або його частин”, „оновлення фразеологізму”). Парадокс полягає в тому, що всі вчені по-своєму мають рацію: при будь-яких різновидах усі ці названі вище „руйнівні” чи „оновлюючі” елементи стилістичного використання й увиразнення конотації ФО наявні.

Цікаво, що під подвійну актуалізацію різні вчені підводять різну кількість видів трансформацій. А. М. Мелерович та В. М. Мокієнко подають подвійну актуалізацію (подвійний семантичний план) як окремий різновид семантичних переробок, що базуються на образності ФО – поряд з такими різновидами, як буквалізація значення фразеологізму, народноетимологічне переосмислення внутрішньої форми ФО й експлікація внутрішньої форми (образної основи) фраземи [Мелерович 2001, с. 18 – 23].

О. В. Кунін в основу класифікації різновидів подвійної актуалізації поклав кількісні параметри компонентів, які підлягають подвійній актуалізації: 1) одночасне використання звороту як ФО і як перемінного словосполучення; 2) обігрування буквального значення одного компонента фразеологізму; 3) обігрування буквальних значень двох компонентів ФО і 4) обігрування буквальних значень трьох компонентів фраземи [Кунин 1970, с. 13 – 17].

Одним з різновидів семантичних перетворень ФО є буквалізація значення фразеологізму, при якій значення прототипу (вільне словосполучення) відтісняє на другий план фразеологічне значення.

У структурно-семантичних переробках наявні два основні типи вживання ФО: 1) переробки, що не порушують тотожності фраземи й 2) переробки, при яких постають індивідуально-авторські (оказіональні) ФО чи навіть слова [Мельник 2001, с. 56]. Виділяються й інші типи. Так, А. М. Мелерович і В. М. Мокієнко називають до 30 різновидів структурно-семантичних переробок, об'єднуючи їх у свою чергу в такі типи: зміна компонентного складу ФО, зміна в розташуванні компонентів, перехід стверджувальних форм у заперечні й, навпаки, переробки, у результаті яких постають okazіональні слова й ФО; авторські афоризми [Мелерович 2001, с. 23 – 32].

Н. Д. Бабич у навчальному посібнику „Фразеологія української мови” (1971) подає 15 способів трансформації фразеологізмів. Серед них ми бачимо й традиційні (заміщення компонентів ФО, скорочення чи поширення фразем, використання образу ФО), і способи, які рідше називали дослідники (заміна граматичної форми компонентів, уведених вставних слів у фразеологізм, перестановка компонентів ФО, використання структурно-інтонаційної схеми загальнонародного

фразеологізму для утворення нового виразу, утворення словосполучення, антонімічного загальнонародному фразеологізмові, варіантність елемента фразеологічного контексту, утрата фразеологізмом категоричності звучання через надання йому описового характеру).

Оскільки численні прийоми стилістичного використання нерідко накладено, використано разом, існує певна трудність у класифікації окремих різновидів фразем. Нехтуючи окремими деталями, їх можна об'єднати в чотири групи: 1) прийоми, пов'язані з кількісною зміною компонентного складу ФО та його заміною; 2) прийоми, пов'язані із зміною форми компонентів фразеологізму; 3) прийоми, пов'язані з контекстним обігруванням ФО чи її окремих компонентів; 4) прийоми, пов'язані з використанням загального образу (внутрішньої форми) фраземи.

Першу групу прийомів стилістичного використання усталених виразів становлять такі їх різновиди: а) скорочення компонентного складу ФО, б) розширення компонентного складу фразем, в) заміна компонентів фразеологізму.

Прийоми, пов'язані зі зміною форми компонентів, можуть ілюструвати такі контексти, що перетворюють категоріальне значення ФО: „... Природний гріх той, у *гречку скакання*, є властивий, насамперед, безпосереднім, сильним і хорошим людям ...”; „Та й *Пилип-з-Конопель* уже носом ловив окуні ...” (О. Ільченко), пор. контекстні іменні варіанти з узувальними, дієслівними: *скакати в гречку, вискочити (вистрибнути), як Пилип з Конопель* (ФС).

Прийоми, пов'язані з контекстним обігруванням ФО чи її окремих компонентів, базуються на „двозначності” (О. І. Федоров), на буквализації фразеологічного словосполучення, що приводить „до своєрідної гри слів” (Д. Н. Шмельов). І. В. Абрамець обстоює суміщення, тобто одночасне сприймання словосполучення в його вільному й фразеологічному значенні, і буквализацію, тобто переведення значення компонентів ФО з плану фігурального в план буквальний. При цьому одні елементи контексту підтримують метафоричне значення словосполучення, а інші – дефразеологізують його.

Обігрування може: 1) виявлятися в мікроконтексті, тобто в межах одного речення; 2) мати місце в макроконтексті, тобто в межах одного абзаца; 3) переходити на суміжні репліки; 4) поширюватися на цілу тему.

Прийоми, пов'язані з використанням загального образу ФО, полягають у тому, що вони представлені в тексті не тим чи тим варіантом, а його „ідеєю”, образом.

Прийоми ускладнення фразеологізмів, різні види відступів від початкової форми існують не окремо, не ізольовано один від одного. Часто вони накладаються, виступають одночасно. Формальну й семантичну дифузність ФО, їхні високі трансформаційні потенції засвідчує широка фразеологічна варіантність. При цьому формально-семантичні „вібрації” канонічного (словникового, інваріантного) різновиду ФО звичайно мають широкий діапазон репрезентацій.

1. 4. Варіантність стійких сполучень слів

При визначенні основних ознак фразеологізму вчені доводять, що найбільш релевантними для фразеологічної одиниці є кілька ознак, проте їхній набір у багатьох дослідників фразеології різний. Для Л. Г. Скрипник це семантична цілісність і відтворюваність [Скрипник 1973, с. 7], для авторів двотомного академічного *Фразеологічного словника української мови* – специфічне, фразеологічне значення, що може виявлятися окремо або незалежно від його граматичних особливостей; постійний, відтворюваний за традицією компонентний склад [ФС, с. 4], для М. М. Шанського – відтворюваність і надслівність [Шанський 1985, с. 27], для Г. М. Удовиченка – семантична зв'язаність компонентів, номінативна функція, постійність компонентів [Удовиченко 1984, с. 4], для М. Ф. Алефіренка – це онтологічні властивості фраземи (своєрідне вираження ФО загальномовних закономірностей; наявність у фраземи ознак, спільних для всіх одиниць цього класу; відмінний від інших одиниць мови розвиток внутрішньої взаємодії фразем та ін.), структурно-семантичні (фразеологічне значення, вторинне відтворення мовної картини світу, співвідношення стійкості та змінності фразем, їхні тотожності й варіативності) [Алефіренко 1987, с. 116 – 118], для О. О. Селіванової, – з одного боку, наявність власної парадигматики та синтагматики, з іншого, – зануреність у комунікативний простір; рефлексія мовця в комунікативній ситуації, дискурсивність, стійкість [Селіванова 2004, с. 12 – 13].

Отже, майже всі дослідники не обходять такої ознаки, як постійність компонентів, вона, за словами М. Ф. Алефіренка, співвідносна зі змінністю. В. Д. Ужченко, услід за С. Спасовою-Михайловою [Спасова-Михайлова 1963, с. 249] та Л. Г. Скрипник [Скрипник 1973, с. 120], говорить про взаємодію двох протилежних тенденцій у складі фразеологічних одиниць: по-перше, це тенденція до стабільності в семантиці та структурі; по-друге, тенденція до стабільного оновлення мовної оболонки. Усе це породжує численні й різноманітні фразеологічні варіанти [Ужченко 2005, с. 85]. Цю ж думку доводить В. М. Мокієнко: „Ці дві протилежних ознаки –

відмінність і тотожність знака – забезпечують і функціонування, і постійний розвиток” фразеологізмів [Мокієнко 1989, с. 26].

Щодо сутності варіантів думки вчених дещо розходяться. Зокрема, М. М. Шанський доводить, що „варіанти фразеологічного звороту – це його лексико-граматичні різновиди, тотожні за значенням і ступенем семантичної злитості” [Шанський 1963, с. 35]. У 1965 році А. М. Матвієнко, орієнтуючись переважно на положення праць М. М. Шанського, доводить, що фразеологічні варіанти побудовані переважно на тих же образах і зворотах, виражаючи предметне значення різними лексичними й структурними засобами. Головна властивість варіантів – абсолютна значеннева адекватність [Матвієнко 1965, с. 16].

Більш конкретне визначення фразеологічних варіантів знаходимо в монографії Л. Г. Скрипник: „Фразеологічні варіанти – це співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться між собою одним чи кількома (іноді всіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури” [Скрипник 1973, с. 122]. Це дозволяє В. М. Мокієнкові робити висновок про те, що поняття варіанта фразеологізму вчені зазвичай подають на фоні тотожності його цілісного значення або образу [Мокієнко 1989, с. 26]. Дослідник у зв'язку з цим порушує питання про парадигми слова й фразеологізму, убачаючи відмінність у тому, що діалектична єдність цілісності при компонентній нарізнооформленості, характерної для фразеологізму, становить специфіку фразеологічної парадигми. Отже, нарізнооформленість – ознака фразеологізму, що викликає актуалізацію його компонентів. Семантична злитість – ознака, що веде до втрати слівності, до все більшого абстрагування образу фразеологізму [Там само, с. 28 – 29].

М. М. Шанський, розглядаючи варіювання фразеологічних одиниць, відзначає, що про тотожність фразеологізмів можна говорити тільки в тому випадку, якщо, попри деякі модифікації, склад і структура ФО залишаються постійними. Відповідно до цього вчений називає, які сталі сполучення слів можна вважати варіантами. Це, по-перше, фразеологізми, що містять різні, але однаково порожні компоненти: *гроша ломаного (медного) не стоить – гроша не стоить*; по-друге, це ФО, які мають слова, різні за граматичними ознаками: *вверх тормашку (тормашками)*; по-третє, ФО, які відрізняються один від одного як повна та скорочена різновиди: *идти на попятный двор – идти на попятный* [Шанський 1985, с. 51 – 52].

В енциклопедії „Русский язык” питання про варіанти ФО

викладено так: „У структурі більшості фразеологізмів-ідіом виділяють константні (постійні) та змінні елементи. Константні елементи утворюють основу тотожності одиниці, змінні елементи створюють можливості для варіювання. Варіантність фразеологізмів-ідіом може виявлятися в зміні елементів, співвідносних з одиницями різних рівнів: лексико-семантичного (*упасть / свалиться с луны / с неба, висеть / держаться на волоске / на ниточке*, порівняймо також стилістичні варіанти: *лезть / переть на рожон, свернуть голову / башку*), синтаксичного <...>, морфологічного <...>, словотвірного <...> і фонетичного <...>, а також у заміні кількості лексичних компонентів, які не порушують тотожність одиниці <...>” [РЯ, с. 382].

При розрізненні типів фразеологічного варіювання одні вчені стверджують, що тотожність фразеологічної одиниці може зберігатися лише при граматичних варіаціях, а заміна слів уже дає нову ФО (М. М. Копиленко, З. Д. Попова), інші вважають, що варіюватися можуть усі елементи фразеологізму. Зокрема, Л. Г. Скрипник серед фразеологічних варіантів виділяє лексичні, граматичні (формальні) і лексико-граматичні, або змішані [Скрипник 1973, с. 122]. В. М. Мокієнко стверджує, що за умови цілісності семантики фразеологізму основними типами фразеологічного варіювання є формальні трансформації й лексичні заміни компонентів фразеологізму. Формальні варіанти можуть мати акцентуаційні, фонетичні відмінності, морфологічні варіанти зазвичай зведені до двох типів – парадигматичних і словотвірних, лексичні варіанти – це трансформація нарізно оформленої, але семантично цілісної одиниці [Мокієнко 1989, с. 30 – 32].

У багатьох працях можна знайти рішучу відмову від трактування лексичних змін як варіантності ФО й намагання розглядати це явище як фразеологічну синонімію. Зокрема, А. М. Бабкін уважає поняття *фразеологічний синонім* незаперечним, а *фразеологічний варіант* – суперечливим щодо випадків лексичної заміни компонентів фразеологізму [Бабкін 1970, с. 84 – 85]. Думку, згідно з якою лексичні зміни у фразеологічних зворотах ведуть до утворення синонімів, а не варіантів, намагається теоретично обґрунтувати і А. І. Федоров [Федоров 1973, с. 56]. Заміна компонента фразеологізму, на його думку, змінює характер образного уявлення ФО, її оцінне й стилістичне забарвлення.

У наш час лексичні варіанти ФО визнають чимало вчених, виділяючи кілька типів таких варіантів: 1) якщо відбулася синонімічна заміна одного компонента іншим (ці заміни не змінюють

чи не завжди змінюють образ, що ліг в основу денотативного значення) [Ужченко 2005, с. 87]. Розрізняють заміну, здійснену абсолютним синонімом, і заміну, у якій синонім дещо відрізняється відтінком значення. В. М. Мокієнко виділяє окремий тип лексичних варіантів фразеологізмів, у яких слово-замінник не є синонімом, але належить до тієї ж тематичної групи лексики [Мокієнко 1989, с. 33 – 34]. „Широке розуміння лексичного варіанта у складі ареальної фразеологічної одиниці”, на думку В. Д. Ужченка, дозволяє розглядати як варіанти й такі різновиди, що постали на основі системно невпорядкованих замін компонентів-лексем [Ужченко 2005, с. 89].

Розмежування варіантних різновидів однієї фраземи і фразеологізмів-синонімів є в наш час однією з найсуперечливіших проблем у фразеологічній науці [Ужченко 2005, с. 88]. М. Ф. Алефіренко розглядає варіантність лексемного складу фразем як вияв динаміки одиниць фразеологічного рівня, унаслідок якого утворюється варіантний ряд ФО. Він доводить, що інваріант – не окрема конкретна фразеологічна одиниця, а завжди абстракція, поняття, де відображено спільні властивості всього варіантного ряду ФО. Тому „фразеологічними варіантами слід уважати такі різновиди фразем, які, характеризуючись відносною тотожністю фразеологічного значення й етимологічного образу, відрізняються окремими компонентами плану вираження, що надають їм певних експресивно-стилістичних відтінків” [Алефіренко 1987, с. 25]. Синонімічними, на думку вченого, називають фразеологічні утворення, які, виражаючи одне й те поняття, „характеризуються спорідненістю фразеологічних значень, але відрізняються етимологічними образами й експресивно-емоційними властивостями” [Там само, с. 26]. Це визначення синонімів співвідносне з тим, яке подає Л. Г. Скрипник: „Фразеологічними синонімами (або синонімічними фразеологізмами) вважають фразеологічні одиниці, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення” [Скрипник 1973, с. 212].

На однаковому значенні фразеологічних варіантів наполягають: М. М. Шанський (тотожність значення і ступеня семантичної цільності) [Шанський 1985, с. 50], О. В. Кунін (тотожності за якістю та кількістю значень) [Кунін 1986, с. 47 – 51], Л. Г. Скрипник (денотативно-сигніфікативна тотожність семантичної структури варіантних фразем) [Скрипник 1973, с. 212], В. Д. Ужченко (лексичне

варіювання – видозміна роздільно оформленої, але семантично цілісної одиниці, якою є фразеологізм) [Ужченко 2005, с. 90].

Загалом фразеологічні варіанти – це утверджені традицією різновиди фразеологічної одиниці зі спільним значенням, які відрізняються одним чи кількома (іноді всіма) компонентами лексичного складу. Вони відображають специфіку складного знака, „де при збереженні його повної тотожності може бути здійснена заміна цілого компонента” [Диброва 1979, с. 114].

Фразеологічні синоніми, за визначенням М. П. Коломійця, – це фразеологізми, які виражають те саме поняття, відтіняючи різні його сторони, спільні (близькі чи тотожні) за своїм основним значенням, співвідносні з однією й тією ж частиною мови, але відмінні „образною структурою, значенневими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або приналежністю до того чи іншого функціонального стилю” [Коломієць 1989а, с. 35]. Такі близькі або тотожні за значенням ФО звичайно співвідносні з певним словом загальномовного вживання, виконують однакові з ним синтаксичні функції й утворюють синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів [Коломієць, Регушевський, с. 4]. Наявність великої кількості фразеологізмів на позначення лише однієї дії чи ознаки можна пояснити, на думку М. Т. Демського, предметно-понятійними чинниками, адже, як зауважують Ю. Ю. Аваліані і Л. І. Ройзензон, „розвиткові широкіх синонімічних рядів власне фразеологічних одиниць... сприяють тільки обмежені сфери понять – галузі особливо напружених почуттів, переживань, станів людини, грізних подій і явищ об’єктивної реальності тощо” [Аваліані 1967, с. 169].

Учені звертають увагу на те, що яскравий лінгвостилістичний ефект дає і творче авторське перетворення стійких одиниць, і створення на основі традиційних ФО okazіоналізмів в усному мовленні. На думку Ф. П. Медведєва, „переосмислення давніх прислів’їв і приказок, ... зумовлена потребами часу, соціально-економічними умовами життя суспільства, життєво необхідними потребами мовного спілкування. Саме тому усна ... мова широких мас є благодатним ґрунтом, що дає змогу забезпечити цей закономірний творчий процес. Вона, маючи деякою мірою підвищену експресивність фразеологічних виразів, створює кращі первісні (початкові) умови для варіювання фразеологічних компонентів та їхніх стилістичних відтінків, ніж літературна мова, база якої далеко вужча” [Медведєв 1965, с. 15].

Невпорядкованість термінології, спірність питання про сутність та особливості фразеологічних синонімів та варіантів, особливий

статус варіанта, якщо йдеться про ареальні фразеологізми, дозволили В. Д. Ужченку послуговуватися таким поняттям, як варіантно-синонімічна група, під якою вчений розуміє „таке смислове об'єднання фразеологічних одиниць, котрі у своїх значеннях мають подібні опорні семи й ідентифікуються близькими за значеннями синонімічними інваріантами, часом із широким набором варіантів” [Ужченко 2003, с. 115]. У роботі ми також послуговувалися цим терміном.

1. 5. Сучасні напрями дослідження фразеологічного значення

Концепція фразеологічного значення в сучасній лінгвістиці – дуже складне й дискусійне питання. Крім усього іншого, воно пов'язане з комплексом питань, які сьогодні важливі для лінгвістів. В. Д. Ужченко першорядними серед них називає такі: порівняння лексичного й фразеологічного значень, слово – концепт – поняття – смисл; семний аналіз і транспозиція сем у складниках ФО в процесі метафоризації; характер внутрішньої форми фразеологізму; участь компонентів у формуванні цілісного значення ФО; конотація ФО; особливості фразеологічної ідеографії та ін. [Ужченко 2005, с. 48].

Більшість учених розуміють специфіку фразеологічного значення, намагаються його виділити в окрему категорію семасіології, проте зв'язок фразеологічного й лексичного значень незаперечний [Снитко 1990, с. 161]. На нього звертають увагу багато дослідників. Так, В. Л. Архангельський вважає, що значення окремої ФО співвідносне і співмірне зі значенням окремого слова. Однак значення ФО є особлива лінгвістична категорія. Власне фразеологічне значення, або фразеологічний десигнат, якісно відмінне від значення лексичного; воно лише спільномірне з останнім, але не тотожне йому [Архангельський 1964, с. 93]. „Така оцінка, – підкреслює В. М. Мокієнко, – надто загальна, вона вимагає суттєвих уточнень” [Мокієнко 1988, с. 15]. По-перше, у лексико-фразеологічній системі виявлена протиставність одиниць різного порядку (слів одне одному, фразеологізмів одне одному, нарешті, – слів і ФО). По-друге, для фразеологізмів характерна семантична вибірковість: ФО поняттєво можуть співвідноситися не з усім ідеографічно безмежним морем лексики, а лише з конотативно забарвленою її частиною. У цьому – і подібність, і відмінність лексичного та фразеологічного значень [Там само]. Підсумовуючи сказане, учений подає таке визначення фразеологічного значення: „це експресивно-оцінне значення стійкого словосполучення, аналогічне лексичному, але ускладнене чинником роздільноформленості. Інші особливості фразеологічного значення, досить важливі для функціонування ФО, – „додатковість значення”

(або ускладненість семантики), семантична деталізація, стилістична маркованість, парадигматична і граматична вибірковість, – є лише результатами розрядки тієї внутрішньої напруженості, яку можна досягти поєднанням релевантних властивостей двох одиниць різного рівня” [Там само, с. 20].

Теорія слівності компонентів ФО підтверджена не тільки можливістю наслідування компонентами фразеологізму культурно-національної семантики, а й такими явищами, як варіантність, адже взаємозаміна властива словам, а не асемантичним компонентам. Усе це дає підстави говорити про включення до складу фразеологізму одного, двох або більше образів, які належать до семантичного центру фразеологізму. Ці слова прийнято називати *образними конкретизаторами* й *образними визначниками*. Д. В. Ужченко визначає ознаки семантичного центру ФО, серед яких називає співвіднесеність із системою значень слова у вільному вжитку; символічність. Образному конкретизаторові властиві знаменність, символічний характер, інгерентна конотованість, варіативність, наявність глибокого вертикального культурно-національного контексту лексеми компонента, а отже, – культурно-національної семантики в структурі її лексичного значення. Для образного визначника характерні такі ознаки: семантична й граматична залежність [Ужченко 2001, с. 82]. Якщо семантичним центром фразеологізму є слово-концепт, що співвідносить його через фразеологічну систему із соматичним, просторовим, часовим, предметним, біоморфним, духовним, антропним, космологічним, акціональним та ін. кодами, то фразеоспроможність слова збільшується [Ужченко 2008, с. 53 – 54].

Традиційно вчені підкреслювали ідіоматичність фразеологічної одиниці, а отже, і невивідність значення фразеологізму із значень його складників. Це дає змогу В. П. Жукову кваліфікувати фразеологічне значення як особливу семантичну категорію [Жуков 1978а, с. 14].

Фразеологічне значення може змінюватися. Так, розглядаючи явища полісемії у фразеології, О. Карабута виявляє механізм зміни фразеологічного значення. Зокрема, вона вказує, що „на основі вільного словосполучення внаслідок його переносного вживання може виникати так зване первинно-образне значення фразеологічної одиниці. Наступне значення породжується вже на основі повторного переосмислення фразеологічної одиниці і має назву вторинно-образного” [Карабута 2006, с. 162]. Ця теорія пов’язана з методикою ідентифікації значень фразеологізмів шляхом їхнього зіставлення з вільними синтаксичними корелятами. Сьогодні спостерігаємо пошуки

вчених, які ведуть за межі синтаксичної співвіднесеності фразеологізму й вільного словосполучення [Фразеологія 1999].

Значення фразеологізму іноді трактують як семантичну модифікацію лексичного значення компонентів фразеологізму. О. О. Селіванова кваліфікує значення як „концепт, зв'язаний знаком” [Селіванова 2004], О. О. Залевська слушно зауважує, що „перенесення до фокуса уваги специфіки значення як надбання індивіда потребувало перегляду логіко-раціоналістичного тлумачення значення, яке стало звичною та стійкою традицією” [Залевська 2000, с. 97]. О. В. Забуранна доводить, що фразеологічна семантика має антропоцентричний характер [Забуранна 2003]. Еволюцію теорії значення у світовій лінгвістиці викладено у фундаментальній праці італійського лінгвіста Тулліо де Мауро „Вступ до семантики”, у якій він доводить, що значення – це енграма або відкладене в пам'яті [Тулліо 2000, с. 17 – 21].

Підсумовуючи здобутки вчених у галузі фразеології, В. М. Телія відзначає „завершення посткласичного періоду” у дослідженні фразеології. А це означає, що „класифікаційно-системний підхід до вивчення фразеологічного складу мови вичерпав себе й що ізоляція фразеології від інших лінгвістичних дисциплін звужує її теоретичний простір” [Телія 1996, с. 55], розширення ж його вчені вбачають в експансіонізмі [Культурные 2004]. Отже, „фразеологія почала шукати точки дотику з новими і перспективними галузями мовознавства, як-от: когнітивною лінгвістикою, етнолінгвістикою, когнітивною і лінгвістичною психологією, лінгвокультурологією, теорією тексту та комунікації” [Селіванова 2004, с. 16; Степанов 2004, с. 75; Антологія 2007].

Той факт, що багато мовознавців вважають основною ознакою фразеологізму цілісність і нерозчленованість значення, знаходить своє підтвердження, на думку М. В. Жуйкової, у тому, що не можна представити план змісту ФО як комбінацію планів змісту її структурних складників. Насправді складові компоненти фразеологізму здатні породжувати у свідомості людини певний образ, тим чи тим способом проасоційований зі змістом, який необхідно висловити за допомогою ідіоми. „Когнітивна відстань” між сенсом, який задається вербальними складниками ідіоми, та тим змістом, який має на меті передати мовець за її допомогою, може бути вельми значною ..., а тому такі ідіоми сприймаються як своєрідні загадки, які вимагають від слухача інтерпретації з опертям на опрацьований ним досвід” [Жуйкова 2007, с. 84].

М. Ф. Алефіренко при зіставленні особливостей лексичного й фразеологічного значень звертає увагу на співвідношення

конотативних сем у цих значеннях: „Найбільш істотними у лексичному значенні є денотативний і сигніфікативний аспекти, а конотація в ньому виступає периферійною ознакою. Для фразеологічного значення, навпаки, релевантним інгредієнтом служить конотація, під якою розуміють імпліцитно представлені у фраземній структурі рефлексивно-суб'єктивні елементи, що виражають відношення суб'єкта відображення до відображуваного фрагмента об'єктивної дійсності” [Алефіренко 1987, с. 20; Алефіренко 2009]. Учений виділяє такі визначальні ознаки фразеологічного значення: своєрідність відображення об'єктивної дійсності, цільність, мотивованість (конотативні семи виникли внаслідок розвитку денотативних сем, трансформованих шляхом утрати одних і перегруповування інших смислових елементів), часткова мотивованість (фразеологічне значення утворене інтеграцією частково мотивованих сем, до яких належать елементарні смислові компоненти, що виникли шляхом крайнього вияву метафоризації об'єднаних у фразему слів), немотивованість (елементарні смисли у складі фразеологічного значення виникають унаслідок втраченого зв'язку з денотативною семою і крайнього обмеження у сполучуваності лексем, які входять до складу однієї фраземи) [Там само, с. 28].

Цей учений справедливо розглядає фразеологічне значення як когнітивно-дискурсивну категорію, конструктивним центром якої є концепти-логоепістеми. Під цим терміном М. Ф. Алефіренко розуміє проміжне утворення дискурсивного характеру, що пов'язує концепт і фразеологічне значення; це складне ментальне утворення, багатоярусна єдність ціннісно-смислового, образного й побутово-понятійного осмислення якогось культурно значущого елемента у складі концептосфери тієї чи тієї мови. Логоепістеми вербалізовані мовним знаком [Алефіренко 2004, с. 11]. Образно кажучи, оцінно-смислові відношення виплавляються в когнітивно-дискурсивному котлі, у якому в результаті переплавлення об'єктивної картини світу змодельовано „релевантний денотативний простір” [Шмельов 2002, с. 35].

Оскільки фразеологізми будь-якої мови є лінгвосеміотичним феноменом, то, на думку О. О. Селіванової, суть фразеологічного семіозу не обмежена синтезом і комбінаторністю змісту складників звороту; „це дискурс як особлива „підмова” в дискурсі [Селіванова 2004, с. 13]. Не випадково В. М. Телія виділяє такі ознаки фразеологізму, що вказують і на особливості фразеологічного значення: знакова специфічність фразеологізмів у ситуативному характері позначеного, наявність у такому мікротексті всіх типів

інформації, представлених у згорнутому вигляді як текст у тексті [Телія 1996, с. 181; Культурные 2004].

Л. Г. Золотих, досліджуючи роль фразем у процесах категоризації і концептуалізації світу, виявляє специфіку фразеологічного значення і його відношення з основними когнітивними категоріями. По-перше, відносно концептосфери російської мови фразеологічне значення репрезентує базові концепти лінгвокультури, пов'язані з етнокультурними константами російського менталітету. По-друге, щодо мовної картини світу фразеологічне значення є генератором і інтегрованим носієм універсальної та ідіоетнічної інформації, смислове ядро якої генетично зв'язане з уявленнями-архетипами. По-третє, фразеологічна семантика зберігає образ світу, сформований в історичній пам'яті народу як ціннісно-смисловий інваріант фразеологічної моделі „Людина в світі і світ людини” [Золотих 2007, с. 241].

Отже, фразеологічний фонд мови „є невичерпним інформаційним джерелом, семіотичним феноменом, який зберігає і транслює наступним поколінням стереотипні уявлення етносу про його довкілля, культуру, історію, міфи й репрезентує внутрішній рефлексивний досвід народу, його ціннісні орієнтації, колективне самосвідоме” [Селіванова 2004, с. 220; Олійник 2001, с. 18; Савченко 2013]. Значення фразеологізму детерміноване екстралінгвальними чинниками [Красних 2002, с. 20; Кубрякова 1985], процеси фразеотворення пов'язані з операціями й структурами етносвідомості, механізмами кодування й перекодування концептуалізованої мережі культури народу [Там само].

Різноаспектне вивчення стійких сполучень слів спонукає до розгляду традиційних ФО й новостворених, причому нерідко перші стають основою для створення других. У цьому разі цікаво простежити, які ФО найчастіше можуть бути піддані модифікації, які елементи належать до більш змінних, а які – до менш змінних тощо.

Визначаючи основні ознаки фразеологізму, учені наголошують на таких: семантична цілісність, спеціальне фразеологічне значення, відтворюваність, надслівність, семантична зв'язаність компонентів, номінативна функція, постійність компонентного складу, наявність власної парадигматики й синтагматики, зануреність у комунікативний простір, дискурсивність. Незважаючи на обов'язковість такої ознаки, як стійкість компонентного складу, дослідники фразеології визначають її співвідносність зі змінністю. Ця особливість ФО пов'язана із самою природою ФО – слівністю, яка й забезпечує можливість заміни одного компонента ФО іншим. Стійкість – це

відносна ознака ФО. У системі мови стійкі сполучення слів більш сталі щодо компонентного складу, у конкретних текстах – менш сталі. Лексичні заміни компонентів стійких сполучень слів пов'язують з прагненням мовця посилити експресивно-стилістичне забарвлення мовного потоку, оновити образ. Оказіональні модифікації, яких може зазнавати ФО, учені пов'язують з трансформацією та варіюванням ФО.

Трансформація – це видозміна компонентного складу ФО з певною стилістичною настановою, що спричинює зрушення в їхній семантиці, унаслідок чого узуальна форма ФО протиставлена її okazіональній формі. До основних прийомів структурно-семантичної трансформації стійких сполучень слів належать поширення ФО, заміну компонента чи компонентів, скорочення компонентного складу стійких сполучень слів, натяк, контамінацію.

Варіювання – це властивість ФО мати співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди стійких сполучень слів, для яких властива денотативно-сигніфікативна тотожність семантичної структури, але вони різняться між собою одним чи кількома компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури.

Функціонування в мовленні варіантів ФО чи трансформ стійких сполучень слів свідчить про динамічні процеси у фразеологічному складі мови. Більша чи менша кількість варіантів або трансформ однієї ФО пов'язана з індивідуальною історією ФО, особливостями її значення, функціонування тощо. Вивчення процесів трансформації та варіювання важливе ще й тому, що ці процеси слід розглядати як один із шляхів поповнення мови новими стійкими сполученнями слів. Збільшення фразеологічного фонду призводить до змін у синтагматиці та парадигматиці фразеологізмів. Загалом трансформація й варіювання ФО посилює їхній емоційно-експресивний потенціал, поживляє образність та виразність.

РОЗДІЛ 2

АНТИПРИСЛІВ'Я ЯК СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМИ СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ

2. 1. Антиприслів'я в українському узусі

Уживання прислів'їв, приказок, народних примовок, власне фразеологізмів активізоване в наш час у зв'язку з посиленою увагою до традицій народного мовлення, розвитком етнолінгвістичних досліджень, актуалізацією та невирішеністю багатьох питань суспільного життя, які нерідко стисло, але влучно репрезентовані у ФО.

Традиційно паремії розглядають як філософські константи, поради, короткі рекомендації, ословеснені закономірності. Прислів'я та приказки творив народ упродовж багатьох століть, вони виникали разом з формуванням певних способів життя, обслуговуючи їх. У прислів'ях відображене знання людини про світ, збережене в її свідомості, ці знання постають у вигляді концептуальної системи. З іншого боку, у прислів'ях відображена історія, спосіб життя наших предків, усталені погляди на поведінку людини в суспільстві, її характер. В. М. Мокієнко називає паремії одиницями з високою квотою „кумулятивності” [Вальтер 2005, с. 4], накопичення знань про дійсність. Це забезпечує загальнозрозумілість змісту прислів'їв та приказок, незважаючи на імпліцитність, що нерідко є обов'язковою ознакою стійких сполучень слів.

Демократизація суспільного життя, що позначилася й на мові, зумовлює переосмислення усталених істин, а це сприяє трансформації відомих афоризмів, загальноновживаних прислів'їв, приказок, загадок, повір'їв тощо. Утворювані трансформи, виникаючи переважно на основі традиційних паремій, функціонують як самостійні стійкі вирази, що мають власне значення, сферу вживання, конотацію.

Вивчення антиприслів'їв в українстиці та русистиці тільки розпочато, хоча має певні традиції в Німеччині, Англії, США, Чехії. Визначення цього різновиду стійких сполучень слів реалізоване різними вченими, проте здійснене з відмінних позицій. В. М. Мокієнко розглядає їх як пареміологічні трансформи, оскільки вони підпорядковані тим же законам перетворення паремій, що й одиниці, які давно ввійшли до літературного вжитку як модифіковані варіанти традиційних виразів [Вальтер 2005, с. 12].

Т. І. Дамм, розглядаючи „жартівливі афоризми”, зараховує їх до афоризмів малого комічного жанру, називає антиприслів'я одиницями лаконічного узагальненого змісту, для яких характерне зіткнення в одному контексті понять, між якими виникають оказіональні смислові

зв'язки [Дамм 2002].

Досвід використання терміна *антиприслів'я* в наукових працях німецькими вченими [Mieder 2000] показує, що під ним розуміють антиподи традиційних паремій, біблійних сентенцій, перероблені афоризми й крилаті вислови відомих людей, лайливі вирази тощо.

Наші спостереження показують, що термін *антиприслів'я* можна вживати у вузькому й широкому значеннях. У першому випадку під антиприслів'ями розуміємо трансформи традиційних паремій, які зазнали змін компонентного складу та змісту, мають більшу експресивність, нерідко негативну конотацію. Уживаючи термін *антиприслів'я* в широкому значенні, зараховуємо до цих виразів, крім трансформованих прислів'їв, приказок, окремих загадок, афоризмів, крилатих виразів відомих людей, традиційні та нові вислови, у яких вербальне наповнення не відповідає нормам літературної мови, тобто ті, що мають у своєму складі лайливі слова. У цих антиприслів'ях нерідко змінена оцінка традиційних цінностей.

Антиприслів'я – своєрідні трансформи паремій – слід розглядати як вирази зі значною динамікою структурно-компонентного складу та змісту. Прикладом таких антиприслів'їв є одиниці, що мають протилежний зміст щодо тих прислів'їв, приказок, крилатих висловів відомих людей, які були вихідними для створення нових. Так виникають вирази, у яких висміяні усталені погляди, що сьогодні є сумнівними, закони, чинні за радянської доби. Тому прислів'я *Не родись вродливою, а родись щасливою* (у 63 н. пп.) трансформоване у вислів *не родись вродливою, а родись багатою* (усне мовл.), заклик *Хто не робить, той не їсть* (у 70 н. пп.) – в антиприслів'я *хто не робить, той багато їсть* (усне мовл.). Так само: *Любиш кататся, люби й санчата возити* (у 71 н. пп.) – *любиш кататся, люби й катайся* (усне мовл.).

Окремі антиприслів'я засвідчують негативні явища в психології мовців, що не відповідає кращим уявленням, репрезентованим у традиційних пареміях. Так, прислів'я *Зустрічають по одягу, а проводжають по розуму* (у 68 н. пп.) має варіант *зустрічають по вбранні, а проводжають по гаманцю* (усне мовл.); *Говори мало, слухай багато, а думай ще більше* (Аст, Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Весел, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Мак, Марк, Мед, Мик, Міл, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Паньк, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Шпот) – *роби мало, спи багато, а відпочивай ще більше* (усне мовл.).

Наведеним антиприслів'ям протистоять ті, що мають однакове значення з традиційними пареміями, частіше – подібне значення до традиційних висловів, але зміна компонентного складу паремії надає

трансформі більшої експресії, посилює відтінок іронії, сарказму тощо. Так, заміна компонента *голий* лексемою *ненажера* посилює негативні конотації антиприслів'я, порівняйте: *Два голі третього не вберуть* (Білк, Брус, Вар, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Куряч, Лан, Мик, Новвод, Новопск, Новост, Підг, Прив, Шпот, Шульг) і *два ненажери третього не нагодують* (усне мовл.). А також: *Учення – світло, а невчення – темрява* (у 54 н. пп.) і *учення – світло, а невчення – приємний полумрак* (усне мовл.); *Солдат спить, а служба йде* (у 54 н. пп.) і *солдат стоїть, а служба йде* (усне мовл.), *солдат біжить, а служба йде* (усне мовл.); *У чужих руках завше більший шматок* (Брус, Бул, Вар, ВерхД, Вовк, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лиз, Луб, Марк, Мик, Мороз, Новахт, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Петр, Підг, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот) і *у чужих руках своє морозиво більшим здається* (усне мовл.); *Великому кораблеві – велике плавання* (у 56 н. пп.) і *великому кораблеві – велика торпеда* (усне мовл.); *Сказав, як зав'язав* (у 65 н. пп.) і *сказав, як гвоздиками прибив* (усне мовл.).

Імпліцитний характер окремих паремій унаслідок вербальних змін у структурі виразу порушений, що дозволяє говорити про експліцитний характер антиприслів'їв. Ці трансформи подають розгорнутий аналіз ситуації, певної події, доступність зовнішнього спостереження виявлена прозоро, як-от: прислів'я *Учення – світло, а невчення – темрява* (у 54 н. пп.) конкретизовано так: *учення – світло, а невчення: тільки світає – на роботу* (усне мовл.); *учення – світло, а невчення: як зійде сонце – і на роботу* (усне мовл.). Таких же перетворень зазнали вирази *З миру по нитці – голому сорочка* (у 67 н. пп.), змінені на *з миру по нитці – голому костюм від Версачі* (усне мовл.); а також *На мене де сядеш, там і встанеш* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Крем, Куряч, Лиз, Лим, Литв, Луб, Мак, Мед, Мик, Міл, Мороз, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Оле, Ом, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Солід, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот) – *на мене де сядеш, там і сидітимеш* (усне мовл.); *Слово не горобець, вилетить – не спіймаєш* (у 71 н. п.) – *слово не горобець, вилетить – триндюків спіймаєш* (усне мовл.); *Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі* (у 64 н. пп.) – *сидить дівчина в коморі, а коси в неї нема, бо волосся дорого коштує* (усне мовл.); *І вівці цілі, і вовки ситі* (у 58 н. пп.) – *вівці цілі, вовки ситі, а я голодний* (усне мовл.).

Окремі антиприслів'я мають більшу імпліцитність, ніж традиційні паремії: *на мене де сядеш, там і вокзал* (усне мовл.), що виникло за аналогією до *На мене де сядеш, там і встанеш* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл,

КарпК, Крем, Куряч, Лиз, Лим, Литв, Луб, Мак, Мед, Мик, Міл, Мороз, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Оле, Ом, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Солід, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот).

Зміст антиприслів'їв нерідко зовсім не пов'язаний із традиційними прислів'ями, проте вони здебільшого зберігають ту ж структурну модель, що й широковідомі прислів'я та приказки, хоча зміна компонентного складу змінює зміст прислів'я, сприяє висміюванню сучасних вад суспільства. Так, відоме *Дружба й братерство – дорожче багатства* (Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, КарлЛ, Кур, Куряч, Лиз, Мак, Мед, Мик, Міл, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пет, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Чмир, Шпот, Шульг) трансформованих у *блат та знайомство – краще багатства* (усне мовл.). Сюди ж відносимо: *Було б здоров'я, а все інше наживемо* (у 72 н. пп.), що перетворене на *було б здоров'я, а все інше вкрадемо* (ЗМІ); *Робота не вовк, у ліс не втече* (у 69 н. пп.) – *теща не вовк, у ліс не втече* (усне мовл.); *Вашими устами та мед пити* (у 69 н. пп.) – *вашими устами та помовчати* (ЗМІ); *Без труда не виловиш і рибку із пруда* (у 71 н. п.) – *без хабаря не виловиш і рибку із пруда* (усне мовл.); *Хто рано встає, тому Бог дає* (у 70 н. пп.) – *хто рано встає, того й тапочки* (усне мовл.); *Від добра добра не шукають* (у 57 н. пп.) – *від грошей грошей не шукають* (ЗМІ); *Не той хліб, що в полі, а той, що в коморі* (Ант, Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, Крем, Куряч, Луб, Мак, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Чмир, Шап, Шпот, Шульг) – *не той хліб, що в коморі, а той, що проданий* (усне мовл.).

Іноді антиприслів'я тяжіють до кількох сталих висловів. Так, трансформа *куди яблуко, туди й яблунька* (усне мовл.) пов'язана, з одного боку, із прислів'ям *Куди нитка, туди й голка* (у 57 н. пп.), а з іншого, – з виразом *Яблуко від яблуні далеко не котиться* (у 60 н. пп.).

„Перелицювання” паремій веде до створення каламбурів, у яких не стільки цікавить зміст, скільки захоплює гра слів. Нерідко зміст завуальовано, сконцентровано на якомусь одному слові, при цьому використано багатозначність слова (Мати авторитет; В огороді бузина, а в Києві **дядько** – одні мають власний авторитет, інші – **дядька** у Києві [БС; ЛУ 1998, № 28, 9 лип., с. 8]¹); паронімія (**Апетит** приходить під час їди (Ф. Рабле) – **гепатит** приходить під час їжі);

¹ Тут і далі у дужках подаємо покликання на періодичні видання: „Літературна Україна”, „Сільські вісті”, „Перець” та ін.

омонімія (Діти – живі квіти землі (з оповідання М. Горького „Колишні люди”) – *діти* – квіти, де ж мені вас *діти*); рима (Губа не дура – губа не дура, дура не губа); гра слів (З ким поведешся, від того й наберешся (Сенека) – з ким поведешся, з тим і наберешся; з ким поведешся, з тим і розведешся [ОП; СВ 2006, № 23, 24 лют., с. 6]; з ким поведешся, так тобі й треба; з ким пристанеш, таким сам станеш).

В. М. Мокієнко підкреслює, що одним із найбільш активних способів трансформації традиційних паремій є своєрідний мовленнєвий „макаронізм”, контамінація двох різних за змістом, а нерідко й структурно стійких сполучень слів [Вальтер 2005, с. 13]. Так, прислів'я *Б'ється, як риба об лід* (у 71 н. пп.) і *Мовчить, як риба* (у 55 н. пп.) стали основою для виразу *мовчить, як риба об лід* (усне мовл.); так само прислів'я *Куй залізо, поки гаряче* (у 67 н. пп.) і вираз *Рахуй гроші, не відходячи від каси* (у 50 н. пп.) сприяли виникненню антиприслів'я *куй залізо, не відходячи від каси* (усне мовл.). До цієї групи відносимо також: *так тобі й треба, моя хата скраю* (усне мовл.); *баба з возу, а дід другу знайшов* (усне мовл.); *з ким поведешся, так тобі й треба* (усне мовл.). Поєднання двох прислів'їв (або двох частин прислів'їв) в одному сприяє створенню нових виразів, зміст яких, хоч і пов'язаний з традиційними висловами, але розширений, що посилює експресивність. Експліцитний чи прихований зв'язок частин антиприслів'я з двома традиційними прислів'ями створює ситуацію, у якій неабияку роль відіграє підтекст. Переосмислення загальновідомих висловів, що загалом характерне для антиприслів'я, тут посилено зсувом змісту двох висловів, свідомим зв'язком трансформи з двома різними висловами, що само собою створює комічну ситуацію. Загалом контамінація частин традиційних прислів'їв може зумовлювати накладання змісту одного прислів'я на зміст іншого (*куй залізо, не відходячи від каси*); виникнення нового змісту внаслідок зіставлення чи поєднання двох частин (*баба з возу, а дід іншу знайшов*); надання певним явищам значення оцінки (*так тобі й треба, моя хата скраю*) та ін.

Легко помітити, що одні прислів'я особливо часто переосмислюють і трансформують, а інші – рідше. Імовірно, динаміка змісту та структурно-компонентного складу прямо пов'язана з активністю вживання паремій. Здебільшого трансформують найбільш відомі, актуальні й для нашого часу прислів'я, а також такі, що містять „кумедні”, комедійні мотиви, обіграні в багатьох варіантах. Так, вислів *Баба з возу, кобилі легше* (у 69 н. пп.) зафіксовано в мовленні сходу України в шести трансформах: *баба з возу, кобила радіє* (усне мовл.), *баба з возу, кобила в курсі діла* (усне мовл.), *баба з*

возу, а я на віз (усне мовл.), *баба з возу, на колеса легше* (усне мовл.), *баба з возу, а він на віз* (усне мовл.). Кілька трансформ мають вислови *З ким поведешся, від того й наберешся* (у 72 н. пп.), *Хто рано встає, тому Бог дає* (у 70 н. пп.).

Оцінюючи антиприслів'я як засоби усного мовлення чи елементи засобів масової інформації, експресивність яких значна, учені роздумують над питаннями про те, наскільки новими чи давніми є ці утворення [Вальтер 2005, с. 14 – 15]. Відповідь на це питання не може бути однозначною, оскільки кожен вислів має власну історію. Усе ж дослідники стверджують, що антиприслів'я нерідко створені порівняно недавно, хоч є й такі, історія яких сягає найдавніших часів. Функціонально антиприслів'я споріднені з антифразисом, під яким звичайно розуміють різновид енантіосемії, троп, що полягає в навмисному, спеціальному вживанні мовної одиниці з протилежним значення чи конотацією. Антифразис виявляє себе по-різному: як іронія, як один із засобів творення евфемізмів і дисфемізмів [ЕУМ, с. 27]. Антифразис має стійку традицію використання в усній народній творчості (*правда, як на вербі грушки*) [Гуйванюк 1999].

Особливу функцію виконує антифразис у народних байках-нісенітницях, де влучно використано енантіосемію, гру слів. Наводимо уривок байки-нісенітниці, записаної в с. Новоастрахань (тепер Кременського району Луганської області) у кінці XIX століття: „Якъ мы зъ дидомъ жылы, ще батька на свити ны було; та було въ насъ дви пары воливъ чужихъ, а третя ны наша. Поихалы ораты мы, люды зъ воламы, а мы такъ зъ дидомъ. Ну, мы наоралы, а чумаки ихалы, та нашу оранку на колеса й забрали. А я дивчына тоди нывылычка була, та побигла за чумакамы оранку збираты; назбырала ийи повну пелену, прынысла до дида” [Жизнь 1898, с. 41]. Отже, у цьому уривку ми бачимо трансформований початок байки, незвичне поєднання слів, що є засобом створення іронії. Тому антиприслів'я слід розглядати не тільки як протест проти суворої дійсності, у якій не завжди витримані встановлені правила, а й як продовження традицій народної творчості, коли влучне й гостре слово слугувало надійним засобом іронії, сарказму.

Більшість антиприслів'їв утворено поєднанням кількох прийомів трансформації стійких сполучень слів, напр., прислів'я *Скільки вовка не годуй, а він [усе] в ліс дивиться* (у 66 н. пп.) стало основою для 18 антиприслів'їв, утворених переважно заміною кількох (багатьох) компонентів (*скільки вовка не годуй з державного бюджету, а апетит до народного добра у сіроманця тільки зростає* [БП; СВ 2008, № 93, 8 серп., с. 6]; *скільки чиновників не годуй, вони все одно в руки дивляться* [ВШа; СВ 2004, № 19, 19 лют., с. 4]; *скільки чоловіка*

не годуй, усе п'яти хоче [ФБ; Пер. 1999, № 8, серп., с. 10]; *як мента не годуй, все одно у кримінальний кодекс дивиться* (усне мовл.); *скільки жінку не годуй, вона все одно в дзеркало дивиться* [ВВ; СВ 2003, № 95, 15 серп., с. 4]), усіх компонентів ФО (*скільки вінду не люби, працювати вона краще не буде* (ЗМП); *скільки дівку не горни, а вона все: „До шлюбу веди”* [ГКр; СВ 2008, № 102, 29 серп., с. 6]; *скільки жінку не годуй, а вона все одно на чужих чоловіків позирає* (усне мовл.); *скільки жінку не годуй, вона все мріє стати стрункою* [ФБ; ЛУ 2004, № 2, 15 січ., с. 8]; *скільки не голися, а борода все одно росте* [ЮБ; ЛУ 2005, № 43, 3 листоп., с. 8]) субституцією останньої частини прислів'я: *скільки вовка не годуй, а він усе їсть і їсть* (усне мовл.); *скільки вовка не годуй, а все рівно здохне* (усне мовл.); *скільки вовка не годуй, а норкової шапки не пошиєш* [ЛП; Пер. 1995, № 15, с. 2]; *скільки вовка не годуй, все одно прийде обідати* (усне мовл.).

Переосмислення образу проходить і в так званих граматичних омонімах (термін Л. А. Лисиченко [Лисиченко 1997, с. 54]), при зіставленні змісту вільного словосполучення і фразеологічної одиниці.

Отже, антиприслів'я в живому народному мовленні сходу України розкривають наявні вади суспільства. Як трансформи традиційних висловів, вони можуть мати протилежний до усталених висловів зміст, для них характерна більша конотація при майже однаковому значенні. Нерідко зміст антиприслів'їв зовсім не пов'язаний з прислів'ями вихідної форми, оскільки використано лише структурну модель традиційного сталого виразу.

2.2. Трансформація стійких сполучень слів як одна з основних ознак прецедентного тексту

Текст як явище поліфункціональне постійно перебуває в полі зору науковців. Існує більше 250 визначень поняття тексту, однак універсальної дефініції, яка мала б термінологічний характер, ще не вироблено [Поберезька 2008, с. 39]. Наразі текст вивчений у різних аспектах, найважливіші серед яких такі: онтологічний – з'ясовано характер існування тексту, його статус, відмінності усного й писемного текстів; гносеологічний – проаналізовано характер відображення дійсності в тексті; власне лінгвістичний – досліджено мовленнєве оформлення тексту; психологічний – студіює характер сприйняття тексту; прагматичний – установлює характер ставлення автора до об'єктивної дійсності та змістового матеріалу. У цьому разі глибинна структура тексту, яка визначає відношення знаків до дійсності, значення знаків, зміст та інформацію одиниць різного рівня, протиставлено поверхневій структурі, вони обидві пов'язані з

прагматикою, тобто з відношенням знаків до їхніх інтерпретаторів, до тих, хто продукує й декодує знаки [Загнітко 2008, с. 41]. Прагматичний аспект набуває особливої актуальності у зв'язку з уведенням до наукового обігу поняття „прецедентний текст”, хоч самі особливості таких текстів не достатньо вивчені. Ю. Н. Караулов подає визначення прецедентного тексту, урахувуючи різні аспекти його вивчення. На думку автора, це передусім значущі для тієї чи тієї особистості в пізнавальному та емоційному плані висловлювання; це також тексти, що мають надособистісний характер, тобто добре відомі й широкому оточенню цієї особистості, урахувуючи її попередників і сучасників; це зокрема й тексти, звернення до яких спостережено неодноразово в дискурсі цієї мовної особистості [Караулов 1987, с. 216]. Отже, вивчення прецедентного тексту завжди пов'язане з питаннями комунікативної діяльності мовної особистості, її ідіологією тощо. Прецедентні тексти можуть включати цитати з творів світової літератури й фольклору, класичні крилаті вислови, а також цитати з популярних пісень, кінофільмів, реклами. Знання прецедентних текстів свідчать про належність особистості до певної епохи, вони відображають культурний рівень соціуму та його членів, національну належність особистості, її світогляд й одночасно є яскравою характеристикою конкретної особистості [Іванцова 2002, с. 195].

Прислів'я, приказки, афоризми, повір'я, загадки – це різновиди прецедентних текстів, що несуть інформацію, пов'язану з ментальністю народу. В. І. Теркулов до прецедентних текстів зараховує фразеологізми. Він стверджує, що прецедентність (повторюваність у тексті) – найважливіша ознака стійких сполучень слів [Теркулов 2008].

Відомо, що прислів'я повністю клішовані, вони складені з одних і тих самих постійних членів, а тому не можуть змінюватися в мовленні, їх називають замкненими структурами. Приказки клішовані не повністю, вони мають компоненти, що можуть змінюватися, їх можна доповнити окремими словами, тому приказки належать до незамкнених структур. Залежно від ступеня узагальнення дійсності прислів'я називають узагальнювальними, якщо в них мова іде про якусь закономірність, регулярно повторюване явище чи звичай, і частковими, якщо в них розкриті окремі події, а то й просто випадкові явища [Пермяков 1970, с. 9 – 10]. Для прислів'їв і приказок, особливо замкненого типу, узагальнювальних, властива стійкість компонентного складу, яка передбачає однакове лексичне наповнення, незалежно від мети й ситуації використання, тобто лексико-семантичну незмінність.

Багато прислів'їв та приказок цього типу утворено за відповідними моделями-формулами, характерними для прислів'їв різних народів [Прислів'я 1989, с. 39], що також свідчить про клішованість і постійність компонентного складу прислів'їв та приказок, а також сприяє їм.

У наш час трансформацію стійких сталих виразів, зокрема прислів'їв та приказок, учені розглядають як одну з ознак прецедентного тексту, здатного змінюватися залежно від ситуації мовлення. Лексичні одиниці, що наповнюють зміст прислів'я, здебільшого вільно функціонують у мові, можуть входити до складу синтаксичних словосполучень, у багатьох випадках їх уживають у прямому й переносному значеннях. Це дозволяє мовцеві, ураховуючи внутрішню форму слова, його системні зв'язки з іншими словами – здатність мати синоніми, вступати в антонімічні відношення з окремими словами, наявність чи відсутність омонімів в окремій лексичній одиниці, співзвучних слів, – замінювати одні одиниці іншими, що призводить до повної чи часткової зміни змісту сталих виразів.

Сам зміст стійких сполучень слів також є одним з важливих чинників, які враховують при трансформації. Надзвичайна місткість і внутрішня складність прислів'їв [Пермяков 1970, с. 8] дозволяють розглядати їх як філософські константи. Проте в пареміях спостережено віддзеркалення минулого способу життя, історії, культури, хоч демократизація суспільного життя зумовлює переосмислення усталених істин. Усе це сприяє трансформації відомих афоризмів, загальноновживаних прислів'їв, приказок, загадок, повір'їв тощо. Такі модифіковані вирази, виникаючи переважно на основі традиційних паремій, функціонують як самостійні стійкі сполучення. Серед визначених ознак антиприслів'їв учені називають специфічність їх значення та сфери вживання.

Конотація антиприслів'я нерідко ще більш яскраво виявлена, ніж у традиційних висловах. Особливістю антиприслів'я є й те, що вони не втрачають свого зв'язку з первинною ФО, на ґрунті якого виникли. І це не випадково, оскільки конотація новоствореного виразу буде зрозумілою тільки при зіставленні традиційного значення прислів'я та приказки з новим. Тоді загальновідомі прислів'я та приказки слугують немовби фоном, який забезпечує сприйняття й усвідомлення конотації, якої набувають новоутворені вирази. „Власне кажучи, „ефект упізнавання” будь-якої трансформи прислів'я – необхідна умова її популярності й функціонування” [Вальтер 2005, с. 12].

Дотримання схеми-моделі, за якою побудовані прислів'я, для

утворення антиприслів'їв важливе, оскільки воно дозволяє співвіднести новоутворений вислів з уже відомим. Зміст новотвору при цьому суттєво змінюється. Він може викликати додаткові асоціації, актуалізувати первинні й вторинні конотації у зв'язку з вторинною експресивізацією виразу; стисло й точно схарактеризувати предмет, явище, дію тощо. Авторів новотвору вдається домогтися реалізації моралізаторської функції висловлення саме завдяки прозорому зв'язку нового вислову з уже відомим, усталеним в узусі.

Вивчення функціональної активності прислів'їв та приказок в усному мовленні жителів Східної України засвідчує, що трансформації найчастіше зазнають найбільш уживані стійкі сполучення слів. Так, прислів'я *Чим далі в ліс, тим більше дров* стало джерелом, за нашими підрахунками, для 71 антиприслів'я, *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти* – для 64, *Одна голова добре, а дві – краще* – для 26, *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі*, *Не такий страшний чорт, як його малюють* – для 25, *Баба з воза – кобилі легше*, – для 24, *Хто не працює, той не їсть* – для 19, *Скільки вовка не годуй, все одно у ліс дивиться* – для 18, *Що посієш, те й пожнеш*, *Сім разів відмір, один – відріж* – для 17, *На безриб'ї і рак риба* – для 16, *Хто рано встає, тому Бог дає* – для 15, *Тихіше їдеш – далі будеш* – для 14, *Хто не ризикує, той не п'є шампанського* для – 13, *Зустрічають по одягу, а проводжають по розуму*, *Любиш кататися – люби і санчата возити* та *Не все те золото, що блищить* – для 12; *Робота не вовк, у ліс не втече*, *Слово не горобець: вилетить – не спіймаєш* та *Язик до Києва доведе* – для 11; *Кожен кулик своє болото хвалить* – для 10, *Не родись красивою, а родись щасливою* – для 9, *Красиво жити не заборониш* та *У чужих руках завше більший шматок* – для 7.

Для з'ясування функціональної активності паремій, поширених в українських східнослов'янських говірках, було укладено питальник, що містить 1270 стійких сполучень слів, записаних від жителів досліджуваного ареалу. Респонденти мали відповісти на питання, чи знають вони цю ФО, чи використовують у своєму мовленні, чи такого виразу вони не знають. Записано матеріал від респондентів різних вікових категорій: молодого покоління мовців (від 18 до 35 років – 50 осіб), середнього покоління (від 35 до 50 років – 50 осіб), старшого покоління (від 50 років і старші – 50 осіб). Результати опитування свідчать, що значна частина жителів знає й використовує ті прислів'я, які найчастіше стають основою для антиприслів'їв. Так, прислів'я *Чим далі в ліс, тим більше дров* знають і використовують в усному мовленні 80% мовців молодшого, 96% – середнього і 100% старшого віку, вислів *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти* –

відповідно 92%, 96% і 100%; *Одна голова добре, а дві – краще* – 74%, 90% і 100%; *Баба з воза – кобилі легше* – 76%, 94% і 100%; *Не такий страшний чорт, як його малюють* – 76%, 100% і 100%; *Що посієш, те й пожнеш* – 82%, 94% і 100%; *На безриб'ї і рак риба* – 48%, 58% і 96%; *Сім разів відмір, один – відріж* – 90%, 98% і 100%; *Хто не ризикує, той не п'є шампанського* – 64%, 86% і 98%; *Скільки вовка не годуй, все одно у ліс дивиться* – 92%, 98% і 100%; *Хто рано встає, тому Бог дає* – 100% опитаних усіх вікових груп; *Любиш кататися – люби і санчата возити* – 70%, 96% і 100%; *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі* – 64%, 90% і 100%; *Тихіше їдеши – далі будеш* – 70% респондентів молодшого покоління та 100% середнього й старшого; *Слово не горобець: вилетить – не спіймаєши* – 72%, 80% і 90%; *Зустрічають по одягу, а проводжають по розуму* – 76% респондентів молодшого покоління і 100% середнього та старшого; *Не все те золото, що блищить* – 58%, 90% і 100%; *Робота не вовк, у ліс не втече* – 90%, 100% і 100%; *Ситий голодному не товариш* – 70%, 98% і 100%; *Кожен кулик своє болото хвалить* – 52%, 72% і 88%; *Язик до Києва доведе* – 70%, 96% і 100%; *Не родись красивою, а родись щасливою* – 54%, 92% і 100%; *У чужих руках завше більший шматок* – 54%, 100% і 100%; *Красиво жити не заборониш* – 62%, 76% і 90%.

Загалом з 1270 стійких сполучень слів, які стали основою для поданих у словнику антиприслів'їв, не використовують усі опитані респонденти молодшого покоління мовців – 52, середнього – 25, старшого – 8; лише 10% мовців молодшого віку використовують 157 прислів'їв, середнього віку – 66, старшого – 7; тільки 20% мовців молодшого покоління використовують 139 прислів'їв, середнього віку – 157, старшого віку – 24 прислів'я. Отже, до пасивного запасу із досліджуваних 1270 стійких сполучень слів належить приблизно 248 ФО за наслідками опитування респондентів молодшого віку, 238 – середнього віку, 39 – старшого віку. Загалом близько 13,7% стійких сполучень слів, які стали предметом розгляду, належать до пасивного словникового запасу.

За наслідками опитування мовців молодшого покоління до стійких сполучень слів, які використовують 100% опитуваних, належать 4 одиниці, які були предметом вивчення. При опитуванні мовців середнього віку таких ФО виявилось 174, старшого – 230. Загалом стійкі сполучення слів, які вживають 100% опитаних, складають 10,7% із 1270 досліджуваних.

Так, прислів'я *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі* (у 72 н. пп.) відоме для 64% мовців молодшого віку, 90% – середнього і 100% – старшого. Воно стало основою для 14 антиприслів'їв, з яких 8

казало повної заміни компонентів, з аналізованим прислів'ям нові вирази споріднює лише модель побудови вислову: *краще курка в супі, ніж журавель у небі* (ЗМІ); *краще маленька премія, ніж велика почесна грамота* [ЮР; СВ 2005, № 70, 17 черв., с. 6]; *краще одна свічка перед тобою, ніж дві за тобою* [МК; СВ 2005, № 26, 4 берез., с. 4]; *краще свій дідько, ніж чужий Будда* [ВШ; СВ 2005, № 114, 30 верес., с. 6]; *краще синицею по руках, ніж журавлем по морді* (усне мовл.); *краще синиця в руках, ніж вутка (утка) під ліжком* (ЗМІ); *краще синиця на руку, ніж журавель на руку* (ЗМІ); *краще целюліт в руках, ніж силікон по телевізору* (ЗМІ).

Окрему групу висловів становлять стійкі сполучення слів, у яких використано „внутрішній образ” традиційного прислів'я, зроблено натяк на наявність зв'язку між новоствореним висловом і узвичаєним: *з точки зору синиці, журавель у небі все-таки краще* [МЛ; Пер. 2000, № 10, жовт., с. 5]; *завжди на висоті лише журавель у небі* [ФБ; ЛУ 2005, № 40, 13 жовт., с. 8]; *кожна синиця чекає свого журавля* [ВШу; ЛУ 2004, № 32, 19 серп., с. 8].

З цією групою новотворів споріднені ті, у яких навіть за певних порушень побудови традиційного вислову все ж помітна спорідненість новотворів із прислів'ям *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі: клаптик рідної землі кращий за Соломонові володіння* [МК; СВ 2005, № 79, 8 лип., с. 6]; *синиця – в руках, журавель – в небі; що ліпше: м'ясо за гратами чи кістка на волі?* [ФБ; ЛУ 1998, № 31 – 32, 3 верес., с. 8].

Прислів'я *Не такий страшний чорт, як його малюють* (у 73 н. пп.) відносимо до функціонально навантажених. За висновками нашого опитування його використовує 76% респондентів молодшого віку й 100% середнього та старшого. Унаслідок трансформації загальноновживаного стійкого сполучення слів усі компоненти замінені у 12 висловах: *не так погано у нас з погодою, як з її прогнозом* (ЗМІ); *не так солодке щастя, як його чекання...* [ОСу; Пер. 1996, № 9, верес., с. 5]; *не так страшні купці, як перекупники-посередники – вони і в пеклі найлютіші чорти* [ВГ; СВ 2008, № 57, 16 трав., с. 6]; *не така страшна діарея, як ризик не добігти* [ВД; ЛУ 2007, № 11, 22 берез., с. 8]; *не таке страшне триголове чудовисько, як безголове* [ОП; ЛУ 1998, № 11, 19 берез., с. 8]; *не такий смачний заборонений плід, як його малюють* [ВШ; ЛУ 2005, № 8, 3 берез., с. 8]; *не такий страшний вовк, як озвірілий бракон'єр* [БС; СВ 1997, № 125, 17 жовт., с. 4]; *не такий страшний грип, як його фінансують* (ЗМІ); *не такий страшний дракон, як драконівська демократія* [ВШ; СВ 2007, № 10, 26 січ., с. 6]; *не такий страшний прапор, як його палиця* [ВКр; ЛУ 2007, № 37, 27 верес., с. 8]; *не такий страшний Хорт, як його*

Цькувач [ЛЗ; Пер., 2006, № 1, січ., с. 4]; *не такі страшні гріхи, як їх наслідки!* [ОСу; Пер. 1998, № 1, січ., с. 3].

Частина неофразеологізмів утворена шляхом постпозитивного нарощення вислову: *не страшний чорт, якого малюють. Страшний – якого обрано у владу* [СК; СВ 2007, № 128, 9 листоп., с. 6]; *не такий страшний чорт, як його малюють, але страшний, коли перефарбовують* [ФБ; ЛУ 2008, № 6, 14 лют., с. 8].

У 6 висловах змінена друга частина прислів'я: *не такий страшний чорт, поки не обернеться ангелом* [ОП; СВ 2003, № 17, 7 лют., с. 4]; *не такий страшний чорт, як ангел* [ОП; СВ 2000, № 92, 18 серп., с. 4]; *не такий страшний чорт, як його малює (усне мовл.); не такий страшний чорт, як його чортенята (усне мовл.); не такий страшний чорт, як олігарх* [ОП; СВ 2004, № 97, 20 серп., с. 4]; *не такий страшний чорт, як його електорат* [ВШа; СВ 2004, № 124, 22 жовт., с. 6], в одному – перша: *не такий страшний президент, як його малюють* [ФБ; ЛУ 2004, № 20, 27 трав., с. 8].

До активного фразеологічного фонду належить і прислів'я *Сім разів відмір, один – відріж*. Його використовує близько 96% опитаних респондентів (90% – молодшого віку, 98% – середнього і 100% – старшого). Не випадково воно стало ґрунтом для 15 антиприслів'їв, частина з яких зазнала повної заміни компонентів: *двадцять разів попробуй, на сімдесят перший вийде* (усне мовл.); *та легше сто разів померти, ніж один* [ОП; ЛУ 1996, № 28, 8 серп., с. 4]; *шість раз подумаю, ніж відміряю* (усне мовл.); *сто разів подумай – один раз женись* [ВЧ; МС 1992, с. 50].

Проте більшість новотворів містять частину або весь вислів: *він її з ніг до голови сім разів зміряв, а вона йому раз відрізала* [ФБ; ЛУ 2004, № 29, 29 лип., с. 8]; *поки сім разів будеш відміряти, дехто встигне вже відрізати* [ЮС; Пер. 1997, № 12, груд., с. 10].

Емоційно насиченими є антиприслів'я, у яких замінено дієслівні форми, які є семантичними конкретизаторами вислову: *сім раз відпий, один раз від'їж* (усне мовл.); *сім раз подумай, а раз скажи* (усне мовл.); *сім разів відпий – один відлий!* (ЗМІ); *сім раз відріж, і міряти буде нічого* (ЗМІ). Іноді семантичний центр прислів'я пропущений, унаслідок чого утворюються неповні речення, які дають простір для добору цих важливих для вислову компонентів: *сім раз об двері, один об рельси* (ЗМІ); *сім раз цунамі, один раз фіг з нами* (усне мовл.).

Зафіксовано й антиприслів'я, у яких змістовий зв'язок традиційного вислову й новотвору прозорий: *сім разів відмір, і рахувати навчишся* (ЗМІ); *у нас тобі сім разів відміряють – і нічого не відріжуть* [ОП; ЛУ 2000, № 6, 10 лют., с. 8].

Прислів'я *Одна голова добре, дві краще* (у 72 н. пп.) побудоване

за схемою два В краще за одне А, у яку вкладають різний зміст: *Одна головня і в печі гасне, а дві і в полі горять* (усне мовл.); *кат: „Одна голова – добре, а дві – краще”* (усне мовл.); *один танець хорошо, а два краще* (усне мовл.); *одна голова – добре, а дві – краще, та все ж не варто роздувати штат керівного апарату* [БС; Пер. 1998, № 4, квіт., с. 11].

За такою ж схемою-моделлю побудовані прислів'я й в інших слов'янських мовах, зокрема російській: *Одно „нынче” лучше двух „завтра”*; *Одна головня и в печи тухнет, а две и в поле курятся; Одному не страшно, вдвоём веселей; Один говорит – красно, два говорят – пестро* [Разумов 1958]; *Одному страшно, а двоим нет; Один и дома горюет, а двое и в поле воюют* [Жигулев 1960]; *Ум хорошо, а два лучше; Лучшее видят очи, чем око* [Прислів'я 2003].

Українські прислів'я *Одна голова добре, а дві ліпше (краще); чотири ока ліпше бачать, ніж двоє* співвідносні з латинськими *Nemo solus satis sapit* (ніхто одинцем не буває мудрим), *Plus vident oculi quam oculus* (що двоє очей, то не одне око); німецьким *Vier Augen seht mehr als zwei* (чотири ока ліпше бачать, ніж двоє); англійськими *Two heads are better than one* (дві голови ліпше, ніж одна), *Four eyes see more than two* (чотири ока ліпше бачать, ніж двоє); польським *Co dwie głowy, to nie jedna* (що дві голови, то не одна) [Прислів'я 2003].

Значення 'у важкій ситуації ліпше бути вдвох, ніж одному', укладене в латинський вислів *Nemo solus satis sapit*, що належить римському комедіографу Титу Макцію Плавту (250 – 184 рр. до Р.Х.) [Прислів'я 2003], отже, цей сталий вислів дуже давній і поширений у багатьох мовах.

Прислів'я *Одна голова добре, а дві краще* широковідоме й загальноновживане в українському мовленні, а тому стало основою для численних антиприслів'їв: *дві голови добре, але одна симпатичніше* (ЗМІ); *кат: „Одна голова – добре, а дві – краще”* (ЗМІ); *лис-жартівник: „Одна голова добре, а коли на ній ще й золотий гребінець – краще!”* [ЛЗ; ЛУ 2005, № 25, 30 черв., с. 8]; *один головень – добре, а два – краще* [ЛЗ; Пер. 1997, № 7, лип., с. 13]; *один танець хорошо, а два краще* (усне мовл.); *одна голова – добре, а дві – краще. Так виникла кінна міліція* (ЗМІ); *одна голова – добре, а друга – краща* [АЧ; Пер. 1999, № 4, квіт., с. 15]; *одна голова – добре, а з тілом – краще* (усне мовл.); *одна голова – добре, а на плечах – краще* (ЗМІ); *одна голова – добре, а на трьох – краще* [ОП; СВ 2005, № 94, 12 серп., с. 4]; *одна голова добре, а дві некрасиво* (ЗМІ); *одна голова добре, а з розумом – ще краще* [ОП; ЛУ 2000, № 3, 20 січ., с. 8]; *одна голова добре, а з тулубом ще краще* (усне мовл.); *одна голова хорошо, а все тіло краще* (усне мовл.); *одна голова – добре, а дві – краще, та все ж*

не варто роздувати штат керівного апарату [БС; Пер. 1998, № 4, квіт., с. 11]; *отримувати зарплатню – добре, а нараховувати її іншим – ще краще* (ЗМІ).

Усі перетворення, яких зазнав загальновідомий вислів, можна згрупувати. Першу групу складають антиприслів'я, у яких семантичним змінам підданий іменник *голова*, причому виявлене обігрування значень багатозначного слова – ‘голова – частина тіла людини’ і ‘голова – розум, свідомість’ (*дві голови добре, але одна симпатичніше; лис-жартівник: „Одна голова добре, а коли на ній ще й золотий гребінець – краще!”*) [ЛЗ; ЛУ 2005, № 25, 30 черв., с. 8]); заміну лексеми *голова* співзвучним дериватом *головень* ‘прісноводна риба родини коропових із товстою головою і широким лобом’ [ВТССУМ, с. 250] (*один головень – добре, а два – краще*) [ЛЗ; Пер. 1997, № 7, лип., с. 13]); заміщення семантичного конкретизатора *голова* іншим іменником (*один танець хорошо, а два краще*).

Випробуваним прийомом трансформації прислів'їв є поширення загальноновживаного вислову: *одна голова – добре, а дві – краще. Так виникла кінна міліція; одна голова – добре, а дві – краще, та все ж не варто роздувати штат керівного апарату* [БС; Пер. 1998, № 4, квіт., с. 11]. Звичайно, у таких випадках можлива й зміна значення слова *голова* (*одна голова – добре, а дві – краще. Так виникла кінна міліція*).

Окрему групу трансформ становлять антиприслів'я, у яких зазнало змін обрамлення вислову *один...два (другий): одна голова – добре, а на плечах – краще; одна голова – добре, а на трьох – краще* [ОП; СВ 2005, № 94, 12 серп., с. 4].

Важливими компонентами аналізованого вислову є прислівники *добре, краще*, які можуть бути замінені в першій частині чи в другій, а то й в обох: *одна голова добре, а дві некрасиво* (ЗМІ); *одна голова – початок, а дві – кінець* (усне мовл.); *одна голова погана, а друга ще гірша* (усне мовл.).

Найменшу групу складають трансформи, у яких залишилася тільки схема-формула, а всі інші компоненти змінені. У цьому разі вислів набуває зовсім нового значення, однак зв'язок з прислів'ям очевидний завдяки дотриманню моделі побудови вислову: *отримувати зарплатню – добре, а нараховувати її іншим – ще краще*.

Прислів'я *Хто не працює, той не їсть* побудоване за схемою Хто [не] ... , той [не] ..., у яку вкладають різний зміст: *Хто по морю не плавав, то той біди не бачив; Хто на морозі не бував, той і лиха не видав; Хто не вміє гарно відпочивати, той не може й добре працювати; Хто не працює, той голоду не чує; Хто не працює, той не помиляється; Хто нічого не робить, той ніколи не має часу; Хто не зачне, той певно не скінчить; Хто не з'їсть борщу, той і каші їсти не*

буде. Ці вислови споріднені з тими, що побудовані за схемами: Хто [не] ... , той ... (Хто не паще, той зимою з торбою пляше); Хто ... , той [не] ... (Хто на землі сидить, той не боїться, що впаде; Хто по кладці мудро ступає, той ся в болоті не купає; Хто влітку буде співати, той у зимі не буде танцювати; Хто літом жару боїться, той зимою не має чим гріться; Хто літом працює, той зимою не голодує; Хто глибоко оре, той хліба не їсть; Хто добре косить, той їсти не просить; Хто нашу хату минає, той щастя не має; Хто кочує, той дома не ночує; Хто воркоче, той робити не хоче; Хто вже звук чужим жить, той і не здужає робить); Хто ... , той ... (Хто шукає за болотом, той знайде його; Хто переплив море, той знає горе; Хто дує в огонь, той діждеться іскор в очах; Хто в четвер скаче, той у п'ятницю плаче; Хто чужим волом оре, той криві борозни тягне; Хто оре і сіє, той молотить і віє; Хто сіно невчасно косить, той часто у стріхи корму просить; Хто перший сіє, той перший збирає; Хто гострий, той косить; Хто кидає каменем до неба, той дістане ним по голові; Хто худобу б'є, той потім без неї буде; Хто хоче собаку вдарити, той кия знайде; Хто подорожує, той світ видає і розуму здобуває; Хто до роботи, той і до їжі; Хто з молоду працює, той на старість панує; Хто коротко говорить, той скоро робить; Хто лінивий до їди, той лінивий до роботи; Хто робить криво, той ходить певно; Хто товче, той хліб пече; Хто з язичком, той з пиріжком; Хто ласо їсть, той твердо спить) [Прислів'я 1989].

За подібними схемами побудовані прислів'я і в інших слов'янських мовах, зокрема в російській: *Кто любит Родину и народ, тот настоящий патриот; Кто солону не едал, тот царской власти не видал; Кто оружием умело владеет, тот врагов одолеет; Кто мечтает о победе, тот не думает о смерти; Кто незваный лезет к нам, тот получит по зубам; Кто смерти не несет врагу, тот перед Родиной в долгу; Кто много болтает, тот врагу помогает; Кто бежит, тот и догоняет; Кто ест скоро, тот и работает споро; Кто ленив, тот и сонлив; Кто надеется на соседей, тот уснет без ужина; Кто сеет и веет, тот не обеднеет; Кто собою не управит, тот другого на разум не наставит; Кто малым недоволен, тот и большого недостойн; Кто силен, тот догадлив не бывает; Кто сильнее, тот и правее; Кто в нраве крут, тот никому не друг; Кто гнев свой одолевает, тот крепок бывает; Кто не упивается вином, тот крепок бывает умом; Кто в море побывал, тот лужи не боится; Кто мечтает о победе, тот не думает о смерти; Кто дрожит, тот и бежит; Кто не рискует, тот не выигрывает; Кто родителей почитает, тот вовек не погибает; Кто в нужде не бывал, тот ее не знал; Кто за добром не пойдет, тот его не найдет; Кто*

не умеет беречь гроша, тот не сбережет и миллионы [Разумов 1958].

Прислів'я *Хто не працює, той не їсть* стало основою для таких антиприслів'їв: *кого вибрали, той і їсть* [ОП; ЛУ 2001, № 6, 15 лют., с. 8]; *на кого працюють, ті й їдять* [ОП; ЛУ 2001, № 20, 31 трав., с. 8]; *на кого працюють, той і їсть* [ОП; ЛУ 2003, № 20, 22 трав., с. 8]; *судячи з того, хто їсть, працюють сьогодні самі лише трутні* [ОП; ЛУ 2001, № 45, 6 груд., с. 8]; *сьогодні багато хто ще працює, але вже не їсть* [ОП; ЛУ 2000, № 15, 27 квіт., с. 8]; *хто не перепродує, той не їсть* [ОП; СВ 1995, № 3, 6 січ., с. 4]; *хто не працює, того армія врятує (ЗМІ); хто не працює, того не їдять (ЗМІ); хто не працює, той їсть багато (ЗМІ); хто не працює, той навчає інших – як треба працювати* [СЮ; ЛУ 1998, № 42, 5 листоп., с. 8]; *хто не працює, той не закушує* [ОП; ЛУ 2002, № 48, 26 груд., с. 8]; *хто не працює, той поламався (ЗМІ); хто обважує, той і їсть* [ОП; СВ 2000, № 113, 27 жовт., с. 4]; *хто працює, той мільйони не заробляє!* [ОП; ЛУ 2001, № 20, 31 трав., с. 8]; *хто працює, той не їсть* (усне мовл.).

Семантичним конкретизатором для аналізованого прислів'я є дієслова *працювати* та *їсти*. Найчастіше в трансформах замінене одне з них, завдяки чому інше дієслово набуває незвичної конотації. Так, заміщення лексеми *працювати* іншими дієсловами спричинює негативну конотацію дієслова *їсти*: *кого вибрали, той і їсть* [ОП; ЛУ 2001, № 6, 15 лют., с. 8]; *хто обважує, той і їсть* [ОП; СВ 2000, № 113, 27 жовт., с. 4]. Зміна семантичних конкретизаторів у цьому разі поєднана зі зникненням часток. Менших змін значення зазнає прислів'я, якщо частки наявні: *хто не перепродує, той не їсть* [ОП; СВ 1995, № 3, 6 січ., с. 4]; *хто не працює, той не закушує* [ОП; ЛУ 2002, № 48, 26 груд., с. 8]; *хто не працює, той поламався*. Заступлення дієслова *їсти* сприяє значним змінам другої частини вислову, що стає причиною зміни значення прислів'я: *хто не працює, того армія врятує*. Нерідко друга частина прислів'я потребує змістового, а значить, і вербального доповнення: *хто не працює, той навчає інших – як треба працювати* [СЮ; ЛУ 1998, № 42, 5 листоп., с. 8]; *хто працює, той мільйони не заробляє!* [ОП; ЛУ 2001, № 20, 31 трав., с. 8].

В окремих трансформах змінені форми слів, але значення прислів'я і в цьому випадку зазнає значного зміщення: *хто не працює, того не їдять* (усне мовл.).

Чималу групу трансформ становлять вислови із заміненними займенниками й частками (*на кого працюють, ті й їдять* [ОП; ЛУ 2001, № 20, 31 трав., с. 8]; *на кого працюють, той і їсть* [ОП; ЛУ

2003, № 20, 22 трав., с. 8]). Експресивізації зазнає антиприслів'я, якщо займенники й частки заміщені лише в одній частині вислову: *сьогодні багато хто ще працює, але вже не їсть* [ОП; ЛУ 2000, № 15, 27 квіт., с. 8]. Протилежного значення набуває прислів'я, якщо в ньому опущено частку в першій частині: *хто працює, той не їсть* (значення дієслова *їсти* розширене).

Окремі трансформи побудовані на обігруванні значення прислів'я *Хто не працює, той не їсть*. Завдяки використанню такого прийому автор досягає значного стилістичного ефекту: *судячи з того, хто їсть, працюють сьогодні самі лише трутні* [ОП; ЛУ 2001, № 45, 6 груд., с. 8].

Отже, трансформація прислів'їв та приказок – корінна властивість прецедентних текстів, у яких лексичні одиниці, що наповнюють зміст прислів'я, здебільшого, вільно функціонують у мові, можуть входити до складу синтаксичних словосполучень, уживатися в прямому й переносному значенні. Перебудова загальноновживаних висловів призводить до утворення антиприслів'їв, висловів, що характеризуються новою семантикою, але не втратили зв'язок з усталеним висловом. Зв'язок новотвору із загальновідомою паремією досягнутий переважно завдяки тому, що формула-схема побудови нового вислову не порушена, а це дає змогу співвіднести значення усталених прислів'їв та приказок і їхніх трансформ.

Експресивізація трансформи може бути зумовлена кількома чинниками: заміною одного або кількох компонентів, які входили до складу прислів'їв чи приказок, обігруванням значень багатозначних слів чи грою співзвучними словами, поширенням загальновідомого вислову, зрідка зміною обрамлення тощо.

2.3. Прислів'я та приказки, що стали основою для антиприслів'їв

Джерелами антиприслів'їв стають традиційні паремії, біблійні сентенції, афоризми й крилаті вирази відомих людей, власне фразеологічні звороти тощо, проте докладного аналізу цих, вихідних для антиприслів'їв одиниць, у науковій літературі не знаходимо. Це зумовлює актуальність їхнього дослідження.

Найчастіше джерелом виникнення антиприслів'я стає прислів'я, під яким, як відомо, розуміють „стійкий вислів переважно фольклорного походження, у якому зафіксований практичний досвід народу та його оцінка різних подій і явищ” [ЕУМ, с. 492]. Це найбільш уживані й знані стійкі вислови, виникнення яких сягає давніх часів і недалекого минулого. Порівняйте, напр.: *Баба з воза – кобилі легше; Не мала баба клопоту, так купила поросля; Хто рано*

встає, тому Бог дає; а також: Автомобіль не розкіш, а засіб пересування; Африка, вона і в Європі Африка та ін.

За джерелом походження та місцем в образному відтворенні картини світу прислів'я та приказки, що найчастіше можуть трансформуватися в антиприслів'я, зараховують до різних груп. Нерідко вони акумулюють у собі життєвий досвід мовців – *Від добра добра не шукають*; розкривають філософське осмислення життєвих фактів – *Скажи мені, хто твій друг, і я тобі скажу, хто ти*; репрезентують уявлення народу про риси характеру людини, стосунки в суспільстві – *Хто рано встає, тому Бог дає*; уподобання народу – *Хто робить – голий не ходить*; *Не кажи: „Вмію”, а кажи: „Навчуся”*; демонструють спостережливість людини – *Під лежачий камінь вода не тече*; указують на типовість певних ситуацій – *Хочеш їсти калачі – не сиди на печі*; відображають оцінку знань і здібностей людини – *Великому кораблеві – велике плавання*.

Лексика прислівно-приказкових тропів загальноживана. Укладені нами матеріали „Частота вживання прислів'їв та приказок, фразем в українських східнословобожанських говірках” репрезентує ряд семантичних полів, лексикою яких прислів'я оперують у своїх образах найчастіше. Це назви тварин і птахів, рослин, елементів пейзажу, природних явищ і стихій, соматична лексика, темпоральні реалії, назви побутових предметів, одягу, власні назви, професійна лексика, назви осіб за родинними стосунками (спорідненість, соціальний статус, функції), назви міфологічних істот, фізичні та розумові здібності, назви грошових одиниць.

Отже, сам реалемний план прислів'їв та приказок Східної Слобожанщини досить розмаїтий. Відповідно ці реалії мовці сприймають як образи. Згодом, за твердженням О. О. Потебні, сталі образи були перетворені в поетичні. Зважаючи на характер і чинники ускладнення й удосконалення поетичних образів, сама поетична діяльність є одним з важливих елементів в ускладненні людської думки й у прискоренні швидкості її руху [Потебня 1930, с. 520], і мова тоді є засобом, що видозмінює створення думки, тобто впливає на відчуття й поведінку людини. Це сприяє динаміці змісту сталих сполучень слів, яка, поєднуючись із певними структурними змінами, зумовлює виникнення якісно нових виразів з високим ступенем експресивності, якими є антиприслів'я.

Прислів'я, що стали основою для антиприслів'їв, часто відображають зв'язок людини з природою, а тому опорними словами таких виразів можуть бути: *земля, вода, весна, гора, поле, болото* та ін.: *Землю сонце прикрашає, а людину праця* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Весел, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл,

Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Литв, Марк, Мик, Міл, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Пар, Пет, Підг, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сосн, Сух, Шпот, Шульг); *Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися* (Аст, Баб, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Крем, Кур, Лан, Лиз, Мед, Мик, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пет, Пис, Піс, Преоб, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Руд, Сух, Утк, Чмир, Шульг); *Весна, а воза нема* (Баб, Брус, Вар, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Мик, Можн, Новб, Новопск, Новост, Оле, Паньк, Петр, Пис, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Шпот); *П'яному гори немає – усе рівно* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, Коляд, Кур, Лан, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Утк); *Один у полі не воїн* (у 59 н. пп.); *У тихому болоті чорти водяться* (у 69 н. пп.).

Прислів'я зі сфери „тваринного світу вже в сиву давнину набирали метафоричних значень і з ними були відомі вже в античній культурі” [Прислів'я 1989, с. 17]. Алегоричний характер сталих висловів з назвами диких та свійських тварин, птахів зумовив їхнє значне поширення, а значить, і здатність до перетворень. Тому опорними словами прислів'їв, що стали джерелом антиприслів'їв, можуть бути такі: *бджола, звір, вовк, пташка, кулик, орел, синиця, соловей, кінь, свиня, поросля, курча, кіт*: *Бджола мала, а й та працює* (у 68 н. пп.); *На ловця і звір біжить* (у 73 н. пп.); *Вовка ноги годують* (у 70 н. пп.); *Вовків бояться – у ліс не ходити* (у 72 н. пп.); *Скільки вовка не годуй, все одно у ліс дивиться* (у 66 н. пп.); *Рання пташка воду п'є, а пізня – сльози лє* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Весел, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Лим, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Солід, Сосн, Утк, Чмир, Шпот, Шульг); *Птицю, рибу, молодицю беруть руками* (Ант, Баб, Бат, Брус, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Калм, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Луб, Можн, Мороз, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пет, Пис, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Сват, Тар, Утк, Чмир, Шпот, Шульг); *Кожен кулик своє болото хвалить* (у 62 н. пп.); *Не вчи орла літати, а солов'я співати* (Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Лан, Лиз, Луб, Мик, Можн, Мороз, Новахт, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Пар, Пет, Підг, Прив, Риб'ян, Сух, Шап, Шпот, Шульг); *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі* (у 72 н. пп.); *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (у 67 н. пп.); *Схожа свиня на коня, тільки шерсть не така* (Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Коляд, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Литв, Луб, Мак, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новочер,

Ом, Пет, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Тар, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Поганому поросяті і у Спасівку холодно* (Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, Зак, Іл, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мик, Мороз, Новвод, Новост, Новочер, Петр, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Тар, Утк, Шпот); *Курчат по осені рахують* (у 58 н. пп.); *Ухватив кіт сало та й кричить: „Мало!”* (Баб, Білолуц, Бул, Вар, Гор, ДО, Зак, Крем, Лан, Лиз, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новочер, Петр, Пис, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Утк, Шап, Шульг).

Велику групу утворюють прислів'я, компонентами яких є слова-соматизми, адже в центрі уваги під час комунікації кількох осіб перебуває саме людина. Не випадково соматична лексика є невичерпним джерелом вторинної номінації, може активно використовуватися для утворення фразеологізмів, прислів'їв та приказок. За твердженням Р. М. Вайнтрауба, „соматична фразеологія становить значний шар (близько 30%) фразеологічного складу будь-якої мови” [Вайнтрауб 1976, с. 159]. В українській мові стійких виразів із соматизмами нараховують значну кількість: від п'ятисот до восьми з половиною тисяч [Скоробагатько 2006, с. 95]. Представимо кількісну характеристику вживаних соматизмів у зібраних нами в українських східнословобожанських говірках пареміях: *кленка / розум / царок* – 29; *голова* – 22; *язик* – 18; *очі / глаза* – 21; *руки* – 18; *душа* – 15; *нога* – 14; *роток / рот* – 10; *вуха* – 9; *сердечко / серце* – 7; *зуби* – 5; *шия* – 5; *борода* – 5; *коліно* – 5; *губа* – 4; *ніс* – 4; *голосок* – 4; *лоб* – 3; *плечі* – 3; *бік* – 3; *п'яти* – 2; *кров* – 2; *уста* – 2, *тіло* – 1. Отже, як бачимо з підрахунків, найуживанішими є слова *кленка, розум, царок, очі, глаза, язик, голова, вуха, лоб, руки, коліно*. Через значну поширеність прислів'їв та приказок із соматизмами саме ці вислови нерідко трансформують, напр.: *Голова без розуму, як ліхтар без свічки* (Білк, Брус, Бул, Гор, ДО, Зак, Крем, Кур, Лан, Мак, Мед, Можн, Мороз, Паньк, Підг, Прив, Риб'ян, Утк); *Одна голова добре, а дві – краще* (у 72 н. пп.); *Дурна голова нічого не допоможе* (Ант, Баб, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Лан, Лиз, Литв, Мак, Мик, Міл, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шпот, Шульг); *Маси голову, май і розум* (Ант, Аст, Баб, Бат, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Весел, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарлЛ, КарпК, Куряч, Лан, Лиз, Литв, Мак, Марк, Мед, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Пис, Підг, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шульг); *За дурною головою і ногам нема спокою* (у 67 н. пп.); *Линивого й ноги не носять* (Ант, Баб, Білк, Брус, Бул, Вар,

Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, КарлЛ, Крем, Кур, Куряч, Литв, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новопск, Новочер, Ом, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сосн, Сух, Утк, Чмир, Шпот); *У ногах правди немає* (у 67 н. пп.); *Бачили очі, що купували, їжте хоч повилазьте* (у 65 н. пп.); *У чужому оці бачиш пилінку, а в своєму дрючка не помічаєш* (у 56 н. пп.); *У вмілого руки не болять* (Баб, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Міл, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Устами немовляти глаголить істина* (у 63 н. пп.); *Язик до Києва доведе* (у 73 н. пп.); *По вусах текло, а в рот не попало* (у 59 н. пп.); *В одне вухо залетіло, в інше вилетіло* (у 74 н. пп.).

Національно-культурні стереотипи диктують критерії оцінок, зумовлені емотивними реакціями на ту чи ту стандартну ситуацію [Жайворонок 1996, с. 52], а закріплені й легко відтворювані такі емоційно-оцінні критерії у формі прислів'їв, приказок, приповідок. Серед численних народних висловів на увагу заслуговують прислів'я та приказки, які визнані як універсальні кліше й стали джерелом народної оцінки рис людини, незаперечних і вічних моральних та етичних норм поведінки її в суспільстві. Кодифікація образу з глибокою внутрішньою організацією настанови зовнішньо прозора, але містить вікову мудрість [Левченко 2007, с. 102]. Розглядаючи морально-етичний аспект, виражений у прислів'ях та приказках українства, зазначимо, що для українця загалом важливими й досить вартісними є такі категорії, як добро (*Добре роби – добре й буде* (Ант, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Лан, Литв, Мед, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сосн, Сух, Тар, Чмир, Шпот, Шульг)), зло (*Не шукай зла – воно само прийде* (Ант, Баб, Білк, Брус, Бул, ВерхД, Вовк, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Литв, Луб, Мед, Міл, Можн, Новб, Новопск, Новочер, Оле, Паньк, Пар, Пет, Пис, Підг, Піс, Преоб, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Солід, Чмир, Шпот, Шульг)), честь (*За гроші честі не купиш* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Весел, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Литв, Мак, Марк, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Прив, Риб'ян, Руд, Сват, Сосн, Сух, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг)), порядність, правдивість (*Правда, як олія, скрізь на верх спливе* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДО, Зак, Крем, Куряч, Лан, Можн, Мороз, Новвод, Новост, Новочер, Паньк, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Утк, Шап, Шпот, Шульг)); *Ніде*

правди діти (у 69 н. пп.)), розум (*Хто людей питає, той розум має* (Ант, Баб, Брус, Бул, Весел, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Лан, Лиз, Луб, Мак, Марк, Мед, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Сосн, Сух, Чмир, Шап, Шпот, Шульг)), відвага (*Не той козак, що боїться собак* (Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, Заайд, Зак, Кур, Куряч, Мак, Мед, Можн, Новахт, Новопск, Паньк, Пар, Петр, Прив, Риб'ян, Утк, Чмир, Шульг)), стриманість (*Мовчи, бабо, а я слухатиму* (Ант, Аст, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, Зак, Кур, Куряч, Мак, Мик, Новахт, Новочер, Пар, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Чмир)), миролюбність (*Мир дім будує, а незгода руйнує* (Ант, Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, Заайд, Зак, Крем, Кур, Лиз, Лим, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Чмир)), здоров'я (*Здоровому усе добре / здорово* (Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Мак, Мик, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Прив, Риб'ян, Рог, Сух, Чмир, Шпот, Шульг)), кохання (*Душа душу чує, а серце серцю вість подає* (Ант, Білк, Брус, Бул, Вар, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Мик, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Петр, Пис, Піс, Риб'ян, Рог)), у сім'ї особливу шану надавали батькові й матері (*Шануй батька й неньку, буде все гладенько* (Аст, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Кур, Куряч, Лан, Мак, Мед, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Пар, Пет, Петр, Підг, Піс, Прос, Риб'ян, Рог, Сух, Чмир, Шпот)). У житті людини, сповненому радощів і горя, завжди є досить складні моменти, з яких слід гідно вийти, отже, ніяк не обійтися без життєвої мудрості, розсудливості (*Вік прожити – не поле перейти* (у 72 н. пп.); *Із двох зол вибери менше* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Вовк, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Лим, Луб, Мик, Міл, Новахт, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Оле, Ом, Підг, Прос, Риб'ян, Рог, Солід, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот); *Усякому овочу свій час* (Баб, Бат, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Кур, Лан, Лиз, Луб, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Петр, Пис, Підг, Преоб, Прив, Прос, Риб'ян, Сват, Сосн, Сух, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Поганий на вроду, гарний на вдачу* (Баб, Білк, Брус, Бул, Весел, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Мак, Марк, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Утк, Чмир, Шап, Шульг)), розуму (*Одна голова – добре, а дві – краще* (у 72 н. пп.); *Не силою роби, а розумом* (Ант, Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Заайд,

Зак, Іл, Крем, Кур, Лиз, Мак, Міл, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пис, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сух, Утк, Чмир, Шап)).

Сила, мудрість і поетична краса прислів'їв та приказок – це не тільки вияв народного розуму, влучності, дотепності, а ще й міцний виховний засіб, за допомогою якого звертали увагу й на такі негативні вияви, як підступність (*Щебече, як соловейко, а кусає, як гадюка* (Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Паньк, Петр, Пис, Підг, Піс, Риб'ян, Рог, Шпот); *У вічі – як лис, а поза очі – як біс* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Весел, Гор, ДО, Зак, Іл, Крем, Кур, Куряч, Лан, Марк, Мороз, Новвод, Новочер, Паньк, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Шпот)), настирливість, упертість (*Хоч прив'яжи, а він догризеться* (Брус, ВерхД, Гор, Заайд, Зак, Мак, Марк, Мик, Міл, Мороз, Новопск, Новост, Прив, Риб'ян, Сосн, Утк); *Хоч кіл на голові теши, а він своє* (у 65 н. пп.)), байдужість (*Моя хата скраю, я нічого не знаю* (у 70 н. пп.)), жадібність, скупість (*Гірко їсти та й шкода кинути* (Білк, Гор, Заайд, Зак, Лан, Лиз, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Піс, Риб'ян, Сват, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот)), капосність (*Допомагає – шпичаки встромляє* (Ант, Баб, Брус, Бул, Гор, ДО, Заайд, Зак, Мак, Новопск, Пар, Пет, Пис, Прив, Прос, Риб'ян, Сух, Шпот, Шульг)), сутяжництво, хабарництво (*Добре чужими руками жар загрібати* (у 56 н. пп.)), безстидство (*Хоч наплюй в очі, а він хихоче/ гигоче/ стрекоче* (Баб, Білк, Білолуц, Брус, Вар, ВерхД, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Мед, Мик, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Пет, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Шульг)), непорозуміння, лайка (*Молоді сваряться – тішаються, а старі – казяться* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Литв, Мед, Міл, Можн, Мороз, Новахт, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Пет, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шпот, Шульг)), брехливість (*Брехати – не ціпом махати* (Білк, Бул, Вар, ВерхД, Весел, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Міл, Можн, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пис, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сосн, Утк, Шап); *Бреше та язиком чеше* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Весел, Гор, ДО, Зак, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Мак, Марк, Міл, Можн, Мороз, Новвод, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Пис, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Сосн, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шульг)).

Сповнені іронії та осуду паремії, що характеризують такі поняття, як злодійство (*У злодія не вкрадеши* (Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДО, Зак, Крем, Кур, Лиз, Мед, Мик, Міл, Мороз, Новахт,

Новб, Новвод, Новост, Ом, Паньк, Пар, Петр, Пис, Прив, Риб'ян, Рог, Шап, Шпот); *Цяця-цяця і в карман* (Білк, Бул, Вар, Зак, Крем, Марк, Новб, Новвод, Риб'ян, Руд)), негативна товариськість (*Біля чого потрешся, того й наберешся* (Аст, Баб, Бат, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Коляд, Крем, Лан, Лим, Литв, Луб, Мак, Марк, Мед, Мик, Міл, Можн, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Пар, Пет, Петр, Підг, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сосн, Сух, Тар, Чмир); *З ким поведешся – того й наберешся* (у 72 н. пп.)), осуд (*Сам блудить, а людей судить* (Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарлЛ, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Самі в гріхах, як в реп'яхах, а людей судять* (Ант, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДО, Зак, Іл, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Мик, Міл, Мороз, Новост, Новочер, Ом, Пар, Підг, Преоб, Прив, Сосн, Сух, Чмир, Шпот, Шульг)), лінощі (*Хто літом співає, того зимою підпирає* (Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вовк, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, Крем, Кур, Лан, Лиз, Мак, Міл, Можн, Мороз, Новахт, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Пар, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Утк, Шап, Шульг)), злидні (*У боргах, як в шовках* (у 67 н. пп.)). Окрему групу становлять вислови для характеристики неповноти розуму (*Дурень думкою багатіє* (у 73 н. пп.); *Царка / клепки в голові не має* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білов, Білолуц, Брус, Вар, Вовк, Зак, Крем, Кур, Лан, Литв, Луб, Новвод, Ом, Піс, Прос, Риб'ян, Рог, Солід, Сух, Тар, Чмир, Шпот); *Од великого розуму і роги ростуть* (Аст, Баб, Брус, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Мик, Міл, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Ом, Паньк, Пар, Підг, Прив, Риб'ян, Сух, Утк, Шпот)). У східнослобожанських говірках нами зафіксовано 46 паремій на представлення цієї категорії проти 18 паремій, що репрезентують категорію розуму. У прислів'ях і приказках, які репрезентують морально-етичні якості українського народу, нерідко опорними словами є назви фізичних та розумових якостей людини чи найменуванням станів: *розум* – 27, *правда* – 15, *честь* – 13, *сила* – 11, *ум* – 10, *праця* – 7, *борг* – 6, *робота* – 5, *горе* – 5, *воля* – 5, *голод* – 4, *синці* – 3, *думка* – 3, *совість* – 3, *охота* (бажання) – 3, *лад* – 3, *врода* – 2, *радість* – 2, *вдача* – 2, *боягуз* – 1, *каліка* – 1, *сміливість* – 1, *крик* – 1, *зависть* – 1, *сумління* – 1, *журба* – 1, *страх* – 1.

Абстрактні поняття нерідко визначають семантику прислів'їв, що стали основою для антиприслів'їв: *Вольному – воля, спасенному – рай* (у 56 н. пп.); *Прийшла біда – відкривай ворота* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Калм, КарпК, Крем,

Куряч, Лан, Лим, Луб, Мед, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Преоб, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Не можна сміятися над чужим горем* (у 60 н. пп.); *Від добра добра не шукають* (у 57 н. пп.); *Добро перемагає зло* (у 70 н. пп.); *Чужа доля всім завидна* (Баб, Брус, Бул, Гор, Зак, Крем, Куряч, Лан, Новвод, Ом, Паньк, Пар, Петр, Підг, Риб'ян, Тар, Утк, Чмир, Шпот); *Від долі не втечеш* (у 71 н. пп.); *Дружба та братерство дорожче багатства* (Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, КарлЛ, Кур, Куряч, Лиз, Мак, Мед, Мик, Міл, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пет, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Чмир, Шпот, Шульг); *Від любові до ненависті – один крок* (у 70 н. пп.); *Хороша мисля приходить опісля* (у 67 н. пп.); *Дивитися правді у вічі* (у 70 н. пп.); *Правда очі коле* (у 72 н. пп.); *Людей питай, а свій розум май* (у 68 н. пп.); *Який розум, така й балачка* (Баб, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Мак, Новахт, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Петр, Підг, Піс, Риб'ян, Рог, Утк, Шпот); *Що у тверезого на умі, те у п'яного на язиці* (у 73 н. пп.); *Бережи честь з молоду, а плаття – з нову* (у 57 н. пп.); *Не було би щастя, та нещастя допомогло* (у 58 н. пп.); *Щастя не в грошах* (у 72 н. пп.); *Вік звікувати – не пальцем перекувати* (Бат, Брус, Вар, Гор, ДО, Зак, Крем, Куряч, Мик, Новб, Новвод, Новост, Новочер, Пет, Підг, Прив, Риб'ян, Рог, Чмир, Шпот); *Вік живи – вік учись* (у 73 н. пп.); *Учення – світло, а невчення – темрява* (у 54 н. пп.); *Не плутай грішне з праведним* (у 72 н. пп.).

Багатство реального світу, великий обсяг реалій для пізнання зближують мисленнєву й мовну фантазію різних народів або людських спільностей сусідніх населених пунктів. Звідси беруть початок реакції на „своє” і „чуже” (не своє). Внутрішньою формою паремій часто слугують поняття „свій” – ‘рідний’, ‘близький’, ‘звичний’, ‘той, що належить мені, рідним, спільноті села’ і „чужий” – ‘нерідний’, ‘неприйнятний’, ‘незвичний’, ‘той, що насторожує, відштовхує, не тішить, не задовольняє’, як-от: *Своя піч, то й не чадить* (Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Мед, Мик, Міл, Мороз, Новопск, Новост, Пар, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Шап, Шульг); *Свій тягар не тяжкий* (Ант, Баб, Бат, Брус, Бул, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Лан, Лиз, Луб, Мак, Марк, Мик, Міл, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Пет, Петр, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Утк, Чмир, Шап, Шульг); *Своя сорочка ближче до тіла* (у 68 н. пп.); *Хто на чуже зазіхається, той свого позбувається* (Баб, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, КарлЛ, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Литв, Луб,

Мак, Мик, Міл, Можн, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Утк, Шап, Шульг); *Чужим добром не забагатієш* (Ант, Баб, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Вовк, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Литв, Луб, Мак, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Пар, Пет, Петр, Підг, Піс, Преоб, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Солід, Сух, Тар, Чмир, Шпот); *На чужий коровай очей не поривай* (у 57 н. пп.); *На чужій пасіці бджіл не розведеш* (Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Лиз, Литв, Міл, Можн, Мороз, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Чмир, Шпот, Шульг); *На чужому полі не матимеш волі* (Білк, Брус, Бул, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Кур, Мак, Марк, Міл, Новвод, Новопск, Новочер, Паньк, Пар, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Утк, Шпот, Шульг). Нерідко в таких прислів'ях називають осіб за родинними стосунками: *батько, ненька / мати, жінка, син, дитя, баба (жінка)*.

Значною продуктивністю в утворенні стійких сполучень слів, які є джерелом антиприслів'їв, характеризуються назви спорідненості та свояцтва: **Чоловік і жінка** – *найкраща спілка* (Ант, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, Крем, Кур, Куряч, Лан, Мак, Мед, Можн, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Риб'ян, Сух, Утк, Чмир, Шпот); **Чоловік** – *голова, жінка* – *шия, куди шия поверне, туди й голова дивиться* (у 59 н. пп.); *Як сироті женитися, так і ніч мала (день короткий)* (у 52 н. пп.); *Малі діти не дають спати, а великі – дихати* (Ант, Аст, Баб, Брус, Бул, Вар, Весел, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Лим, Луб, Марк, Мед, Мик, Міл, Мороз, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Петр, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Тар, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Від малих дітей голова болить, а від великих – серце* (у 65 н. пп.); *Не лизь поперед батька в пекло* (у 70 н. пп.); *Гуртом і батька легко бити* (у 71 н. п.); *Не мала баба клопоту, то купила порося* (у 72 н. пп.); *Баба з воза – кобилі легше* (у 69 н. пп.).

У прислів'ях, найуживаніших у східнословобожанських говірках, маніфестована також лексика таких тематичних груп:

– назви їжі: *хліб* – 12, *мед* – 9, *сало* – 7, *риба* – 4, *калачі* – 3, *мак* – 3, *горілка* – 2, *гриб* – 2, *олія* – 1, *ягода* – 1, *полив'яний пряник* – 1, *коровай* – 1, *квас* – 1, *молоко* – 1, *паска* – 1, *апельсин* – 1, *ізіом* – 1 (страви беруться до уваги як показники якості, смаку);

– назви осіб за професійною діяльністю / соціальним станом: *пан* – 6, *коваль* – 4, *піп / владика* – 3, *козак* – 3, *кат* – 2, *швець* – 2, *крavecь* – 1, *гравець* – 1, *майстер* – 1;

– назви професійного реманенту: *шило* – 3, *ціп* – 3, *молитва* – 2, *дзвін* – 2, *швайка* – 1, *шабля* – 1, *стріла* – 1, *куля* – 1, *сокира (топор)* – 1, *спиця (штиця)* – 1, *установ* – 1, *залізо* – 1, *кийок* – 1;

– найменування природного середовища: *поле* – 6; *ліс* – 6, *камінь* – 5; *гора* – 5, *болото* – 3, *море* – 3, *лід* – 3, *пень* – 2, *крапля* – 1, *лоза* – 1, *дерево* – 1, *стежка* – 1, *борозна* – 1;

– назви рослин: *горох* – 4, *полин* – 2, *ягода* – 1;

– назви житлових і нежитлових споруд, будівель тощо: *хата* – 9, *дім* – 4, *двір* – 2, *монастир* – 2, *базар* – 2;

– назви предметів домашнього вжитку: *піч* – 5, *стіл* – 4, *тин* – 3, *ворота* – 3, *мішок* – 3, *ніж* – 3, *кіл / кілок* – 2, *ярмо* – 2, *лава* – 2, *помело* – 2, *полова* – 2, *перо* – 2, *книга* – 2, *дъоготь* – 1, *коромисло* – 1, *драбина* – 1, *колода* – 1, *дошка (гробова дошка)* – 1, *гличик* – 1, *черепок* – 1, *кочерга* – 1, *жар* – 1, *поріг* – 1, *бук (палиця)* – 1, *сіно* – 1, *солома* – 1;

– назви одягу або його частин: *кишеня / карман* – 7, *сорочка* – 6, *шапка* – 2, *черевик* – 2, *одяг* – 2, *халява* – 2, *платок* – 1, *лапті* – 1;

– власні назви: *Наум* – 2, *Петрівка* – 2, *Київ* – 2, *Лиса гора* – 1;

– назви міфологічних істот: *Бог* – 13, *чорт* – 16, *дідько / біс* – 3, *ангел* – 1, *мара* – 1;

– назви людей за національною належністю: *циган* – 4, *єврей* – 1;

– найменування грошових одиниць: *гроші / гріш* – 23, *копійка* – 5;

– назви зі сфери знання, справи: *слово* – 17, *діло* – 11, *наука* – 4, *знання* – 4, *мова* – 2, *річ (розмова)* – 1, *обмова (слово)* – 1, *натяк* – 1, *звання* – 1, *учення* – 1, *обіцянка* – 1; *дурень / дурак* – 10, *мудрий* – 5, *писака* – 1, *учений* – 1;

– дитяча лексика: *цяця* – 1, *цяцька* – 1, *цяцянка* – 1.

Ці ж лексеми складають семантичне ядро прислів'їв та приказок, які стали основою для антиприслів'їв:

– назви їжі: *Якби те якби, так вирости в роті гриби* (у 52 н. пп.); *Назвався гурзем – лізь у кошик* (Аст, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Вар, Гор, ДарЄ, Зак, КарпК, Кур, Лан, Луб, Мак, Мик, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новост, Пар, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Шап); *Хочеш їсти калачі – не сиди на печі* (Ант, Аст, Білов, Білолуц, Брус, Бул, Весел, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, КарпК, Крем, Кур, Лиз, Луб, Мак, Марк, Мик, Міл, Мороз, Новахт, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Пет, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Тар, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Кашу маслом не зіпсуєш* (у 68 н. пп.); *Часом – з квасом, порою – з водою* (Брус, Бул, Вар, ДарЄ, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Литв, Луб, Марк, Новвод, Новопск, Новочер, Оле, Ом, Підг, Піс, Прос, Риб'ян, Рог, Солід, Сух, Тар, Чмир, Шпот); *Хороше масло та швидко згасло* (Ант, Баб, Брус, Бул, Гор, Заайд, Зак,

Іл, Крем, Лан, Мак, Мик, Міл, Новвод, Новописк, Новочер, Пар, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Утк, Шульг); *Як мед, так і ложкою* (у 59 н. пп.); *Обікся на молоці, дмухаєш і на воду* (Аст, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Вар, Вовк, Гор, Заайд, Зак, Іл, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лим, Луб, Мак, Мик, Новахт, Новвод, Новописк, Новочер, Паньк, Прив, Прос, Риб'ян, Сват, Сух, Тар, Шульг); *Б'ється, як риба об лід* (у 71 н. пп.); *Риба любить, де глибше, а людина – де краще* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мак, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новописк, Новост, Новочер, Пис, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Шап, Шпот, Шульг); *Сало – воно і в Африці сало* (у 60 н. пп.); *Не той хліб, що в полі, а той, що в коморі* (Ант, Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, Крем, Куряч, Луб, Мак, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новописк, Новочер, Ом, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Не хлібом єдиним живе людина* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лиз, Лим, Луб, Мак, Мед, Міл, Мороз, Новописк, Новост, Паньк, Пар, Пет, Петр, Підг, Прив, Прос, Руд, Сват, Сосн, Сух, Утк, Шап, Шпот, Шульг); *Хліб – усьому голова* (у 70 н. пп.); *Яйця курицю не учать* (у 53 н. пп.); *Усієї горілки не вип'єш* (у 71 н. пп.);

– назви осіб за професійною діяльністю / соціальним станом: *Терпи, козак, отаманом будеш* (у 67 н. пп.); *Солдат спить, а служба йде* (у 54 н. пп.); *Поганий той солдат, який не мріє стати генералом* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білов, Білолуц, Брус, Бул, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лим, Луб, Мак, Мед, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новахт, Новб, Новвод, Новописк, Новост, Новочер, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Прос, Риб'ян, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Шпот, Шульг);

– назви професійного реманенту: *Батогом обуха не переб'єш* (Баб, Брус, Лиз, Луб, Мед, Пет, Прив, Риб'ян, Сух, Шап); *Взявся за гуж – не говори, що не дуж* (Аст, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мик, Міл, Новвод, Новописк, Новост, Новочер, Паньк, Петр, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Сух, Тар, Утк, Шап, Шульг); *Брехати – не ціном махати* (Білк, Бул, Вар, ВерхД, Весел, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Міл, Можн, Новб, Новописк, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пис, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сосн, Утк, Шап); *Шила у мішку не сховати* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білов, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, Калм, КарлЛ, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лим, Литв, Луб, Новвод, Новописк, Новочер, Ом, Пар, Пет, Підг, Піс, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шпот);

– найменування природного середовища: *У тихому болоті чорти водяться* (у 69 н. пп.); *Треба нахилитися, щоб з криниці води напиться* (Аст, Баб, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Крем, Кур, Лан, Лиз, Мед, Мик, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пет, Пис, Піс, Преоб, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Руд, Сух, Утк, Чмир, Шульг); *П'яному гори немає – усе рівно* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, Коляд, Кур, Куряч, Лан, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Пар, Петр, Пис, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Утк); *Під лежачий камінь вода не тече* (у 70 н. пп.); *Чим далі в ліс, тим більше дров* (у 73 н. пп.); *Один у полі не воїн* (у 59 н. пп.);

– назви споруд, будівель тощо: *Не плюй у колодязь – прийдеться води напиться* (у 71 н. п.); *Моя хата скраю, я нічого не знаю* (у 70 н. пп.); *Хата не метена, і дівка не заплетена* (Ант, Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Крем, Кур, Лан, Лиз, Луб, Марк, Міл, Мороз, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Петр, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Тар, Чмир, Шап, Шульг); *Яка хата – такий тин, який батько – такий син* (Ант, Баб, Бат, Білк, Білов, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, Крем, Кур, Куряч, Лан, Литв, Луб, Мак, Марк, Мед, Можн, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Тар, Утк, Чмир, Шпот);

– назви предметів домашнього вжитку: *Дай дурневі макогон – він і вікна поб'є* (Баб, Бат, Білолуц, Весел, Заайд, Зак, Коляд, Крем, Куряч, Лан, Литв, Мак, Марк, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Чмир, Шпот); *Куди нитка, туди й голка* (у 57 н. пп.); *Прийшли свати – доставай рушники* (у 53 н. пп.); *Любиш кататися – люби і санчата возити* (у 71 н. п.); *Не в свої санчата не сідай* (у 57 н. пп.); *Коли б знав де впасти, то б соломки підмостив* (у 68 н. пп.);

– назви одягу або його частин: *Своя сорочка ближче до тіла* (у 68 н. пп.); *Бережи сукню з нову, а честь з молоду* (у 57 н. пп.); *Два чоботи – пара* (у 70 н. пп.);

– власні назви: *Усі дороги ведуть у Рим* (Аст, Бат, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лиз, Лим, Литв, Луб, Мед, Мик, Можн, Новб, Новопск, Новочер, Ом, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Прив, Прос, Риб'ян, Сух, Утк, Чмир, Шпот, Шульг); *Пройшов Крим і Рим і мідні труби* (у 54 н. пп.);

– назви міфологічних істот: *Чорт плаче, бо моди не настає* (Брус, Вар, Гор, Зак, Крем, Куряч, Луб, Мак, Новвод, Підг, Прос,

Сват, Сух); *Не такий страшний чорт, як його малюють* (у 73 н. пп.); – найменування грошових одиниць: *Копійка руб береже* (у 67 н. пп.); *Не май сто рублів, а май сто друзів* (у 68 н. пп.).

Отже, смисловий центр прислів'їв та приказок, які найчастіше стають джерелом антиприслів'їв, становлять архетипні та загальноновживані в українському фольклорі слова-символи, їхній набір перегукується з переліком слів багатьох тематичних груп лексики, виділених на основі прислів'їв та приказок, які найбільш активно використовують у східнословобожанських говірках, а тому можна припустити, що й загалом на сході України.

Символіка лексем-опор (назв природних явищ і стихій; соматичної лексики; назв побутових предметів, тварин, птахів, рослин, елементів пейзажу, одягу; власних назв; професійної лексики; назв осіб за родинними стосунками, міфологічних істот, фізичних та розумових здібностей, назв грошових одиниць тощо) традиційна, що дає можливість мовцям вільно оперувати образами, перетворюючи прислів'я та приказки в антиприслів'я.

Скажімо, прислів'я *Скажи мені, хто твій друг, і я тобі скажу, хто ти* стало основою для 64 антиприслів'їв. У ньому основне смислове навантаження має лексема *друг*, ужита в прямому значенні. Прислів'я побудоване за моделлю *Скажи (хто є А), скажу (хто є В)*.

Найчастіше в нових виразах збережено модель, формулу, за якою побудоване прислів'я, хоч пройшла заміна компонентів у першій і в другій частинах або тільки в одній з них, як-от: *скажи мені, де ти протирав штани, і я скажу, яка у тебе зараз пенсія* [ОП; ЛУ 2001, № 15, 19 квіт., с. 8]; *скажи мені, скільки мільйонів на твоєму банківському рахунку, і я скажу, у скільки мільйонів це обійшлося народові* [ОП; СВ 2005, № 120, 14 жовт., с. 4]; *скажи мені, хто я, тоді я скажу тобі, хто ти...* [І-П; ЛУ 2004, № 31, 12 серп., с. 8]; *скажи мені, хто твій спонсор, і я скажу, хто ти* [ОП; ЛУ 2003, № 20, 22 трав., с. 8]; *скажи мені, хто буде проводити незалежне розслідування, і я скажу, що воно покаже* [ОП; ЛУ 1999, № 34 – 35, 14 жовт., с. 12]; *скажи, скільки у тебе грошей, і я скажу, ким тебе можуть обрати* [ОП; ЛУ 1999, № 43, 2 груд., с. 8]. Цю формулу умовно можна визначити так: *скажи, яким є А, і я скажу, яким є В*.

Зазвичай, перебудовуючи прислів'я, поширюють їхню структуру, що зумовлює новий зміст висловлювання: *скажи мені, де у тебе „дах”, і я скажу, які у тебе хвори* [ОП; ЛУ 1998, № 8 – 9, 5 берез., с. 12]; *скажи мені, де працюєш, я скажу, скільки місяців ти не отримувєш зарплату* [БС; Пер. 2000, № 4, квіт., с. 2]; *скажи мені, хто я, і я скажу, куди тобі піти* [ОС; Пер. 2000, № 8, серп., с. 4]; *скажи мені, як ти танцюєш, і я скажу, хто ти* (ЗМІ); *скажи, ким ти був*

раніше, і я скажу, хто ти зараз [ЮС; Пер. 1995, № 8, с. 1]; *скажи мені, що ти слухаєш, і я скажу, хто ти!..* (ЗМІ); *скажи мені, на що ти витрачаєш гроші, і я скажу, де ти їх береш...* (усне мовл.); *скажи мені, яка у тебе стартова сторінка, і я скажу, хто ти* (ЗМІ); *скажіть мені – що маєте ви, і я скажу – що мають вони* [ОП; СВ 2005, № 26, 4 берез., с. 6]; *скажіть мені – кого на виборах підтримують олігархи, і я скажу – за кого треба голосувати* [ОП; СВ 2004, № 131, 5 листоп., с. 4]; *скажіть мені – наскільки вибори будуть сфальсифіковані, і я скажу – хто в них переможе* [ОП; СВ 2004, № 97, 20 серп., с. 4]; *скажи мені, чого ти хочеш, і я скажу, чого ти перехочеш* [ОП; СВ 2001, № 93, 3 серп., с. 4]; *скажи мені, кого обрали, і я скажу, скільки грошей було витрачено на його виборчу кампанію* [ОП; СВ 2001, № 93, 3 серп., с. 4]; *скажи мені, хто твій друг, і я скажу, що йому від тебе потрібно* [ОП; СВ 1999, № 30, 12 берез., с. 4]; *скажи мені, які у тебе привілеї, і я скажу, хто ти* [ОП; СВ 1995, № 32, 17 берез., с. 4]; *скажи мені, хто ваш депутат, і я скажу, хто ви* [ОП; СВ 1995, № 3, 6 січ., с. 4].

Іноді дієслівні форми *скажи ...скажу*, що виконують роль обрамлення, замінені на *розкажи ... скажу, розкажи ...розкажу, розкажіть ...розкажу*: *розкажи мені про свої родинні зв'язки, і я скажу – що тобі поталанить приватизувати* [ОП; СВ 2004, № 97, 20 серп., с. 4]; *розкажи мені анекдот, і я розкажу, де ти його почув* (усне мовл.), *розкажіть мені про результати соціального опитування, і я розкажу, хто його проводив* [ОП; СВ 2004, № 97, 20 серп., с. 4]; *розкажіть мені все про себе, і я скажу тобі, хто ти* [ОП; СВ 2001, № 44, 6 квіт., с. 4].

Антиприслів'я можуть мати частково змінене обрамлення, від чого змін зазнає й сама модель побудови стійкого виразу, зокрема, дієслівна форма *скажи* може сполучатися з формою *не скажу, не розкажу*: *скажи мені, хто я, і я тобі не скажу, хто ти* (усне мовл.), *скажи, скільки ти мені заплатиш, і я нікому не розкажу, хто ти* [ОП; СВ 2005, № 120, 14 жовт., с. 4].

Окрему групу трансформ складають ті, що обрамлені словами *покажи ...покажу, покажи ...скажу*, вони зберігають усі ознаки аналізованої моделі: *покажи мені з ким, і я тобі покажу як* (усне мовл.), *покажи мені свої вуха, і я скажу, скільки локшини вони можуть ще витримати* [БС; СВ 2001, № 10, 19 січ., с. 4]; *покажи мені, якої товщини твій гаманець, і я скажу, чи ти подолаєш конкурсний бар'єр при вступі до вузу* [БС; СВ 2001, № 10, 19 січ., с. 4]; *покажи мені, які в тебе на руках мозолі, і я скажу, якою лопатою ти загрибаєш гроші* [БС; СВ 2001, № 10, 19 січ., с. 4].

Опосередкований зв'язок з моделлю-формулою *скажи, яким є А*,

і я скажу, яким є Б мають вирази з дієслівними формами *доведи, зазирни, як-от: доведи, що вони мафіозі, і вони тебе посадять* [ОП; ЛУ 2001, № 11, 22 берез., с. 8]; *зазирни у дзеркало – і ти побачиш людину, яку повинен зробити кращою* [АК; ЛУ 2001, № 8, 1 берез., с. 8].

Роль семантичних конкретизаторів у першій частині антиприслів'я можуть виконувати й такі форми, як *мало знати, хочеш знати, дайте*, які, переважно, не мають постійних відповідників у другій частині сталого виразу: *мало знати, хто є хто, ще треба знати, хто ти йому* [ГШ; ЛУ 1998, № 26, 25 черв., с. 8]; *хочеш знати, який ти чоловік, глянь на свою жінку* [ЮС; Пер. 1998, № 3, берез., с. 10]; *дайте мені літр горілки, і я скажу вам, як вивести країну з кризи* (усне мовл.).

Отже, трансформи прислів'я *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти*, зберігають модель-формулу, за якою побудоване прислів'я. У багатьох випадках новостворені антиприслів'я мають таке ж обрамлення, що й традиційний вираз. Найбільш змінними в цій моделі виявилися іменникові форми, що призводить до зміни значення вислову, рідше зазнає модифікацій обрамлення, утворюване дієслівними формами.

Прислів'я *Чим далі в ліс, тим більше дров* побудоване за схемою *Чим [...], тим [...]*, у яку можуть вкладати різний зміст: *Чим більше дров, тим більший вогонь; Чим більше куєш залізо, тим воно гарячіше; Чим більше люда, тим більше труда; Світло чим вище стоїть, тим далі його видно; Чим темніша ніч, тим ясніші зорі; Чим нива чорніша, тим хлібець біліший; Чим хата багата, тим і рада; Чим хата має, тим і приймає; Чим багаті, тим і раді; Чим горщик накопить, тим і смердить; Чим менші краплі, тим довше йтиме* (про дощ) [Прислів'я 1989], *Чим мудрий встидаєця, тим дурний величаєця; Чим не наїсися, тим не налижесся* [Українські 2004] та ін. Серед названих паремій є й відомі, і маловживані. Основне семантичне навантаження в цьому прислів'ї мають слова *ліс і дрова*, які можуть переосмислюватися й набувати більш загальних значень.

За такою ж схемою-моделлю побудовані прислів'я й в інших слов'янських мовах, зокрема російській: *Чем кормимся, тем и поимся* (о ремесле); *Чем дарят, тем и корят; Чем богаты, тем и рады; Чем хата богата, тем и рада* [Пословицы 1987]; *Чем труднее дело, тем выше честь; Чем глубже семя схоронится, тем лучше уродится; Чем больше чести, тем больше напасти; Чем беднее, тем щедрее; Чем сильнее, тем правее; Чем старее, тем правее; Чем моложе, тем дороже; Чем ушибся, тем и лечись; Чем нагрешешь, тем и накажешься; Чем поиграешь, тем и зашибешься; Чем больше есть,*

тем больше хочется [Разумов 1958]; *Чем меньше слов, тем лучше; Чем сердце меньше, тем длинней язык; Чем сильнее враг, тем крепче держи кулак; Чем упорнее борьба, тем почетнее победа; Чем крепче дружба, тем легче служба* [Жигулев 1960].

Прислів'я *Чим далі в ліс, тим більше дров* належить до загальноновживаних і широковідомих. Саме воно стало основою для численних антиприслів'їв, у яких замінено переважно усі компоненти, але збережена схема-модель сталого виразу: *чим довші в секретарки ноги, тим краще вона справляється зі своїми обов'язками* [ОП; ЛУ 1998, № 37, 1 жовт., с. 8]; *звичайно, чим міцніше когось кохаєш, тим йому болячіше* [ОП; ЛУ 1998, № 8 – 9, 5 берез., с. 12]; *чим більше баранів, тим більше голосів буде віддано за вовків* [ОП; ЛУ 2002, № 33, 26 верес., с. 8]; *чим більше в людині хорошого, тим швидше її з'їдять* [ОП; ЛУ 2001, № 37, 11 жовт., с. 8]; *чим більше іржуть, тим менше орють* [ЛЗ; ЛУ 2005, № 13, 4 квіт., с. 8]; *чим більше наших співвітчизників емігрує на Захід, тим актуальнішим буде гасло „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”* [ВПо; ЛУ 1998, № 34 – 35, 17 верес., с. 12]; *чим більше старієш, тим красивішими стають жінки* [ЮГ; ЛУ 2003, № 16 – 17, 24 квіт., с. 12]; *чим більше у людини прав, тим легше їй змиритися зі своїм безправ'ям* [ОП; ЛУ 1998, № 20, 14 трав., с. 8]; *чим більше у нас прав, тим далі нас із ними посилають* [ОП; ЛУ 2000, № 5, 3 лют., с. 8]; *чим більше хтось турбується про народ, тим більше в нього охоронців* [ОП; ЛУ 1998, № 37, 1 жовт., с. 8]; *чим ближче до істини, тим далі вас можуть послати* [ФБ; Пер. 2003, № 12, груд., с. 11]; *чим ближче до народу, тим далі від насущних проблем людства* [ОП; ЛУ 2000, № 1, 6 січ., с. 8]; *чим далі ми йдемо, тим більше опиняємось позаду* [ОП; ЛУ 1997, № 46, 25 груд., с. 8]; *чим довше готується обід, тим зліший звір прокидається в чоловікові* [ВМ; ЛУ 2005, № 39, 6 жовт., с. 8]; *чим довше живеш, тим все більше переконуєшся, що життя нема* [ОП; ЛУ 1998, № 37, 1 жовт., с. 8]; *чим довше живеш, тим менше надій залишається на те, що „Санта-Барбара” коли-небудь скінчиться* [ВП; ЛУ 1998, № 51 – 51, 31 груд., с. 12]; *чим довший язик, тим гірше зберігаються зуби...* [ВШе; Пер. 2004, № 11, листоп., с. 2]; *чим довший язик, тим швидше він заплітається* [ФБ; ЛУ 2004, № 10, 11 берез., с. 8]; *чим довші в жінки ноги, тим сильніше у чоловіка бажання подивитися: звідки ж вони в неї починаються?* [ОП; ЛУ 2002, № 33, 26 верес., с. 8]; *чим менше жінка говорить, тим більше про неї говорять інші жінки (усне мовл.); чим слабша людина, тим більше бажаних помірятися з нею силою* [ОП; ЛУ 1998, № 12 – 13, 26 берез., с. 8]; *чим чудовіше життя, тим гірше для тих, хто ще живе* [ОП; ЛУ 2002, № 33, 26 верес., с. 8]; *чим далі в ліс, тим товщі*

партизани (усне мовл.).

Дотримання схеми-моделі, за якою побудовані антиприслів'я, дозволяє співвіднести новоутворений вислів з уже відомим; викликати в співрозмовника додаткові асоціації, актуалізувати первинні й вторинні конотації у зв'язку з вторинною експресивізацією виразу; стисло й точно схарактеризувати предмет, явище, дію тощо; домогтися реалізації моралізаторської функції висловлювання; об'єктивно відтворити різні дискурсивні сфери, сприяючи при цьому їхній критичній оцінці.

Так, екологічна криза останніх десятиліть зумовила, з одного боку, нібито втрату імпліцитності змісту прислів'я *Чим далі в ліс, тим більше дров*, а з іншого – сприяла набуттю ним нових конотацій, напр.: *XXI століття: чим далі в ліс, тим більше галявин* [ВМ; Пер. 2004, № 8, серп., с. 11]; *чим далі в ліс, тим більше пеньків, і на кожному порожня пляшка* [ЛК-3; Пер. 2005, № 2, лют., с. 11]; *чим далі в ліс, тим більше понівечених молодих ялинок* [БС; СВ 1998, № 8, 10 січ., с. 4]; *чим далі в ліс, тим Боже мій* (ЗМІ). Метатеза частин прислів'я теж підпорядкована меті висловлювання – указати на розміри екологічної кризи: *чим більше дров, тим менше лісу* [ОП; СВ 1999, № 66, 4 черв., с. 4]. Гра слів, яка ґрунтується на використанні омонімів у антиприслів'ї, збуджує уяву, актуалізує зміст і загальноновживаного виразу, і новоутвореного: *чим далі вліз, тим швидше виліз* (усне мовл.).

Клішованість вислову не тільки не заважає, а, навпаки, допомагає відтінити етнокультурні змісти, важливі для суспільства ХХІ ст.: *чим вище вгору, тим важча камінюка* (ЗМІ); *чим далі в ліс, тим далі від вовків* [ОП; ЛУ 2001, № 11, 22 берез., с. 8]; *чим далі в ліс, тим менше свідків* (ЗМІ); *чим далі в ліс, тим ну його к чорту* (усне мовл.).

Заміна компонентів прислів'я *Чим далі в ліс, тим більше дров* можлива тому, що лексика сталого виразу загальноновживана, зміст прислів'я універсальний, стосується багатьох сфер життя, що дозволяє, з одного боку, конкретизувати прислів'я (*чим довші в жінки ноги, тим легше їй знайти підхід до чоловіка* [ОП; ЛУ 1998, № 23, 4 черв., с. 8]), а з іншого – розширити (*чим далі в Європу, тим ближча Африка* [ОП; Пер. 2003, № 2, лют., с. 3]); створити трансформу з експліцитним (*чим дрібніший підприємець, тим більше шансів, що у нього не поцілить кілер* [ОП; ЛУ 2002, № 33, 26 верес., с. 8]) та імпліцитним (*чим далі в ліс, тим більше демократії* [ОП; ЛУ 1998, № 45, 3 груд., с. 12]) значенням.

Отже, прислів'я та приказки, що стали основою для антиприслів'їв, мають цілу систему лексем-опор, тобто образних конкретизаторів із усталеною в усній народній творчості семантикою.

Це сприяє швидкій заміні одного компонента іншим. Найстійкішою у прислів'ях та приказках є структурна схема, вона тільки зрідка може піддаватися змінам.

2. 4. Фразеологізми, що стали основою для антиприслів'їв

Вивчаючи фразеологію, у наш час учені звертають увагу на одиниці фразеологічної неологіки, під якими, за словами В. М. Мокиєнка, розуміють вислови, що мають достатньо широкий просторовий і часовий розріз. „Ними можна хронологічно, тематично й функціонально окреслити нове у фразеологічному просторі Славії” [Мокиєнко 2008, с. 21]. До стилістико-функціональних неологізмів нового часу можна, імовірно, віднести й антиприслів'я, які зрідка позначають нові явища дійсності, але зазвичай породжені потребою експресивного переосмислення фразеології, необхідністю по-новому, новими мовними засобами позначити старі факти та явища [Там само, с. 37].

Антиприслів'я можуть виникати на ґрунті відомих прислів'їв і приказок, афоризмів і традиційних фразеологізмів, які, стаючи джерелом антиприслів'їв, нерідко поєднані в цілі блоки, і утворюють новий крилатий вислів. Нами зафіксовано антиприслів'я, утворені на ґрунті кількох фразеологізмів, фразеологізмів і прислів'їв, фразеологізмів і крилатих виразів. Так, фразеологізми *скочити (вскочити) в гречку* ‘зраджувати дружині (чоловікові); мати нешлюбні зв'язки’ [ФС II, с. 813]; *наламати дров* ‘наробити чогось нерозумного, необдуманого, безглузлого; допустити багато значних помилок’ [ФС I, с. 528]; *заварити кашу* ‘затіяти щось дуже складне, клопітне, що загрожує неприємними наслідками’ [ФС I, с. 299]; *виходити сухим із води* ‘будучи винним, уміло уникати покарання або нарікання; залишатися непокараним або незаплямованим’ [ФС I, с. 111] утворюють новий вислів: *вскочив у гречку, наламав дров, заварив кашу... І вискочив із води сухим* [ФБ; Пер. 1995, № 1, с. 4]. Так само фразеологізми *гнути спину* ‘важко працювати’ [ФС I, с. 175]; *лизати п'яти* ‘підлещуватися до кого-небудь, принижуючи власну гідність; підлабузнюватися’ [ФС I, с. 422]; *сідати на шию* ‘переходити на чиєсь утримання, під чиюсь опіку, матеріально обтяжуючи когось’ [ФС II, с. 808]; *сідати (вилазити) на голову* ‘цілком підкоряти кого-небудь собі, своїй волі’ [ФС II, с. 807] стали основою для виразу *спочатку гнуть спину. Потім лизуть п'яти. Далі цілують в одне місце. А тоді сідать на шию й вилазять на голову* [ЮБ; ЛУ 2006, № 40, 19 жовт., с. 8].

Прислів'я *Сім разів відмір, один – відріж*, сполучаючись з фразеологізмом *спустити сім шкур* ‘нешадно бити, шмагати або

суворо покарати кого-небудь' [ФС II, с. 855], утворює антиприслів'я *один раз відміряв, а спустив сім шкур* [ЛЗ; Пер. 2002, № 12, груд., с. 13]. Прислів'я *Одна голова добре, а дві [ще] краще* та фразеологізм *два чоботи – пара (на одну ногу)* 'схожі між собою якимись (переважно негативними) рисами, поглядами, становищем у суспільстві і т. ін.; вартий один одного' [ФС II, с. 949] стали ґрунтом для антиприслів'я *один розум добре, а два чоботи – пара* [ВВ; СВ 2005, № 47, 22 квіт., с. 6].

Фразеологізм *наламати дров* 'наробити чогось нерозумного, необдуманого, безглузлого; допустити багато значних помилок' [ФС I, с. 528] та крилатий вираз *дим Вітчизни* (Леся Українка) утворюють вираз: *скільки треба наламати дров, аби відчутти дим Вітчизни?* [ФБ; ЛУ 1999, № 17, 22 квіт., с. 8]. Так само крилатий вираз *вершник без голови* (Майн Рід) і фразема *вибивати з сідла* 'позбавляти кого-небудь певного становища, упевненості в собі і т. ін' [ФС I, с. 79] сполучені у виразі: *по чому бити вершника без голови, аби вибити його з сідла?* [ФБ; ЛУ 2005, № 47, 24 листоп., с. 8].

Найчастіше антиприслів'я створюють на основі двох фразеологізмів, напр., вислів *гнути спину* 'важко працювати' [ФС I, с. 175] поєднано з ФО *скрутити (зігнути) в баранячий ріг* 'примусити кого-небудь бути сумирним, покірним' [ФС I, с. 334] у виразі *хто гне спину, того неважко скрутити в баранячий ріг* [ВГ; ЛУ 2001, № 42, 15 листоп., с. 8].

Нерідко окремі фразеологізми входять до складу багатьох антиприслів'їв. Покажемо це на прикладі фразеологізму *скочити (вскочити) в гречку* 'зраджувати дружині (чоловікові); мати нешлюбні зв'язки' [ФС II, с. 813], який обіграний у зафіксованих нами шести антиприслів'ях: *найсмачніша та гречка, у яку стрибав* [АШ; ЛУ 1998, № 15, 9 квіт., с. 8]; *не ризикуйте своїм життям: стрибайте в гречку з розкритим парашутом* [ЙП; СВ 1997, № 87, 18 лип., с. 4]; *не стрибай у гречку, коли там бджоли збирають мед* [ПК; Пер. 1996, № 10, жовт., с. 3]; *скакав у гречку інохіддю* [ЛЗ; ЛУ 2002, № 9, 7 берез., с. 8]; *скакаєш у гречку – прикривай те місце, де бджоли можуть пожалити* [ЛТ; СВ 2001, № 33, 11 берез., с. 4]; *стрибав з radoців і на radoцах, хоча жінка твердила, що у гречку* [ФБ; ЛУ 2007, № 12, 29 берез., с. 8].

В антиприслів'ях переважно змінено значення сталого виразу, зокрема, фразеологізм *сказати спасибі* 'бути вдячним за що-небудь, задоволенням чимсь' [ФС II, с. 813] репрезентований найчастіше в новостворених висловах лише субстантивованим компонентом „спасибі” („дякую”). Він функціонував передусім у вислові „спасибі” в кишеню не покладеши, у якому пізніше почали замінювати кілька або

й усі компоненти, як-от: „спасибі” в астрал не покладеш (В. Сердючка, „Сніжна королева”); „спасибі” в ліжко не покладеш [І-П; ЛУ 2004, № 30, 5 серп., с. 8]; „спасибі” на гвіздок не почешиш (усне мовл.); „дякую” скибками не наріжеш [ЛУ 2006, № 42, 2 листоп., с. 8]; „дякую” у склянку не наллєш [ЛУ 2006, № 42, 2 листоп., с. 8]; „дякую” в касі не приймають [ЛУ 2006, № 42, 2 листоп., с. 8]; „дякую” на шампур не нанижеш [ЛУ 2006, № 42, 2 листоп., с. 8]; „дякую” з адвокатом не розплатишся [ЛУ 2006, № 42, 2 листоп., с. 8]; „дякую” паличками не вхопиш [ЛУ 2006, № 42, 2 листоп., с. 8]; із „дякую” самокрутку не зробиш [ЛУ 2006, № 42, 2 листоп., с. 8]. Ці вислови мають той самий зміст, що й первісне „спасибі” в кишеню не покладеш.

Фразеологізм *жити як у Бога за пазухою* ‘безтурботно, привільно, дуже добре, у найкращих умовах’ [ФС I, с. 42] у виявлених нами антиприслів’ях можна упізнати найчастіше за структурною схемою побудови вислову та словом *жити* (*живе, проживання*), тоді як інші складники фраземи є змінними: *жив, як у богині за пазухою* [МЛ; Пер. 2001, № 10, жовт., с. 2]; *живе, як циган у чужих огірках* [ВКос; СВ 2005, № 91, 8 черв., с. 6]; *жити за пазухою у Христа – мрія кожного Іуди* [ВШ; СВ 2008, № 11, 25 січ., с. 6]. Іноді для трансформації достатньо лише натяку на загальноживаний фразеологізм, щоб викликати відповідні асоціації: *місце проживання каменя: у богині за пазухою* [ФБ; СВ 2001, № 146, 7 груд., с. 6]; *щоб жити, як у Бога за пазухою, треба товаришувати із сатаною* [ОП; ЛУ 1998, № 28, 9 лип., с. 8].

Фразеологізм *товкти воду в ступі* ‘займатися чим-небудь непотрібним, марно гаяти час’ [ФС II, с. 887] в аналізованих висловах не змінює свого значення, але поширення фразеологізму, уведення його в широкий контекст дозволяє сприймати відому ФО по-новому: *можна товкти і воду в ступі. Тим паче, коли за це платять великі гроші!* [ОД; СВ 2008, № 138, 21 листоп., с. 6]; *скільки воду не товчи, а крупи не витовчеш* [АШа; СВ 1996, № 116, 27 верес., с. 4]; *товк воду у ступі і таки витовк дисертацію* [МК; СВ 2004, № 79, 9 лип., с. 6]; *товче воду, щоб зробити масло* [ВМ; СВ 2005, № 50, 22 квіт., с. 6]; *чи діждеться знедолений люд пиона на кашу, якщо урядовці товктимуть у ступі воду?..* [БС; ЛУ 1996, № 43 – 44, 21 листоп., с. 8]. Коли цей фразеологізм поєднаний з висловом *лити воду* ‘говорити або писати неконкретно, нецікаво і т. ін., поверхово висвітлювати якусь тему; вести беззмістовні розмови’ [ФС I, с. 425] значення обох ФО ніби накладаються, що сприяє переосмисленню відомих фразем, виникненню нової семантики: *у ступі воду ми вже не товчемо – ми лємо її з трибун* [ФБ; ЛУ 2001, № 21, 7 черв., с. 8].

Отже, ФО часто стають джерелом для антиприслів'їв. При цьому кілька фразеологізмів можуть поєднуватися в одній фразі, що сприяє новому прочитанню їхнього змісту. Нерідко відомі ФО можуть сполучатися з широкоживаними прислів'ями, приказками, афоризмами, що також стає причиною „перезарядки” емотивного значення стійких сталих виразів. Антиприслів'я виникає шляхом поширення фразеологізму або завдяки заміні його компонентів.

2. 5. Афоризми – джерело антиприслів'їв

Афоризм – це короткий влучний вислів, що передає узагальнену закінчену думку повчального чи пізнавального змісту в лаконічній виразній формі [ЕУМ, с. 38]. Цей оригінальний текст, що має закінчений зміст і досконалу форму, нерідко зазнає трансформації у зв'язку з новим осмисленням дійсності та переоцінкою цінностей. Перебудовані афоризми отримали назву антиафоризмів і становлять окрему групу антиприслів'їв [Вальтер 2005]. При цьому афоризм може зазнавати поширення (інтерпозитивного, постпозитивного чи препозитивного), скорочення, заміщення одного компонента іншим.

Афористичні вислови як своєрідні символічні фігури, створені тим чи тим автором, стають предметом вивчення літературознавців, у працях яких звернена увага на авторство та змістові особливості крилатих виразів [Федоренко 1990, с. 190], а також мовознавців, які розглядають ці одиниці мови головним чином у структурно-семантичному й структурно-функціональному аспектах [Калашник 1998, с. 4; Коваль 1975; Костомаров 1998; Петров 1998; Прохоров 1977].

Спроби класифікувати крилаті вислови пов'язані з виділенням публіцистичних, наукових та поетичних афористичних висловів [Калашник 1989, с. 92]. Це короткі влучні оригінальні тексти, що мають закінчений зміст і досконалу форму [Ганич, Олійник, с. 24]. У такому випадку можна говорити про утворення антиафоризмів, які виділяють як окремий структурний клас антиприслів'їв [Вальтер 2005].

Перетворень можуть зазнавати:

– вислови античних філософів: **Друг пізнається в біді** (Езоп) – *друг пізнається в біді, а подруга – на відпочинку* (усне мовл.), *друзі пізнаються в їжі* (усне мовл.), *друзі пізнаються у фінансовій допомозі* (усне мовл.), *кажуть, що друзі пізнаються у біді. Чому ж тоді – біда є, а друзів немає?* [ЮС; Пер. 1995, № 18, с. 3], *дружина пізнається за відсутності чоловіка* (усне мовл.); **Слід не лише вибирати із зол найменше, але й добувати з них самих те, що може в них бути хорошого** (Цицерон) – *з двох зол вибирають те, яке легше*

вчинити (усне мовл.), *з усіх лих вибирайте неминуче* [ЮБ; Пер. 2002, № 10, жовт., с. 11], *із двох бід вибирайте молодшу й симпатичнішу* [ОШ; СВ 2008, № 87, 25 лип., с. 6], *із двох зол жінка обирає непитуще* (усне мовл.), *часом із двох зол обирають менше з тим розрахунком, що воно швидко виросте* [МЛ; Пер. 1995, № 16, с. 7]; **Хто взяв меч, той від меча і загине** (Квінт Горацій Флак) – *хто без своїх ліків прийде, той без них і загине* [ОП; ЛУ 2000, № 3, 20 січ., с. 8], *хто без хабара прийшов, той з нічим і пішов* [МГ; Пер. 1998, № 12, груд., с. 3], *хто до нас без пляшки прийде, той хай до нас не приходить* [ОП; ЛУ 1997, № 46, 25 груд., с. 8]; **Прийшов, побачив, перемиг!** (Гай Юлій Цезар) – *прийшов, побачив і пішов* (усне мовл.), *прийшов, побачив, відійди – дай іншим подивитися!* (усне мовл.), *прийшов, побачив, відремонтував* (усне мовл.), *прийшов, побачив, купив* (усне мовл.), *прийшов, побачив, побілів* (усне мовл.), *прийшов, побачив, поділив* (усне мовл.), *прийшов, побачив... і не зміг* (усне мовл.), *прийшов. Побачив. Украв* [АКо; ЛУ 2006, № 13, 6 квіт., с. 8]; **Двічі в одну і ту ж річку увійти неможливо** (Геракліт) – *не можна в одну штанину увійти двічі* (усне мовл.), *не можна двічі увійти в одну ріку, не змінивши партійності* [ОП; ЛУ 2006, № 39, 12 жовт., с. 8]; *Краще бути першим на селі, ніж другим у місті* (перефразовані слова Юлія Цезаря „Краще бути першим тут, ніж другим у Римі”) – *краще бути багатим і здоровим, ніж грузити дрова* (усне мовл.), *краще бути багатим і красивим, ніж бідним і хворим* (усне мовл.), *краще бути в своєму репертуарі, ніж у чужому меню!* (усне мовл.), *краще бути малим серед порядних, аніж великим серед покидьків* [ВД; ЛУ 2007, № 23, 21 черв., с. 8];

– біблійні сентенції: **Возлюби ворога свого** (Біблія) – *возлюбити ближнього? А якщо він чинить опір?* [ОП; ЛУ 1998, № 12 – 13, 26 берез., с. 12], *любити ближнього легше, коли він подалі* [МЛ; Пер., 2002, № 4, квіт., с. 7], *спробуй возлюбити ближнього, якщо він – твій чоловік!* [ФБ; ЛУ 1999, № 9, 4 берез., с. 8]; **Спочатку було слово** (Євангеліє) – *і на початку було Слово, і зараз лише слово...* [ОП; СВ 1999, № 87, 23 лип., с. 4], *спочатку було продовження* [ОП; ЛУ 2001, № 31, 30 серп., с. 8], *спочатку було слово. А потім за нього дали п'ятнадцять діб* [ОСу; Пер. 1995, № 7, с. 1];

– уривки з творів чи назви творів відомих письменників: **Бути чи не бути** (Вільям Шекспір) – *бути чи не бути? Це залежить, скільки заплатять* [ОП; СВ 1997, № 2, 4 січ., с. 4], *вити чи не вити? – ось у чому питання* [ОП; СВ 1995, № 32, 17 берез., с. 4], *перед жінкою не стоїть питання: бути чи не бути? Перед нею стоїть більш серйозне питання – що одягти?* [ОП; СВ 1996, № 6, 12 січ., с. 4]; **Вершник без голови** (Майн Рід) – *а про всякі дурниці думає лиш солдат без голови*

[ФБ; СВ 2007, № 66, 15 черв., с. 6], *жіночки подейкують, що у вершника без голови ніколи не виростуть роги* [ФБ; ЛУ 2007, № 12, 29 берез., с. 8]; *Витязь у тигровій шкурі* (Шота Руставелі) – *баран у тигровій шкурі* [ЛЗ; Пер. 1997, № 12, груд., с. 4]; **Чим менше жінку ми кохаємо (любимо), тим більше подобаємось їй** (Олександр Пушкін) – *чим більше жінку ми кохаємо, тим менше подобаємося її чоловікові (усне мовл.), чим менше жінку ми кохаємо, тим більше часу на сон (усне мовл.), чим менше жінку ми кохаємо, тим більше шансів у інших (усне мовл.), чим менше ми кохаємо жінку, тим більше нам здається, ніби ми їй подобаємося* [ОП; ЛУ 2001, № 1, 11 січ., с. 8]; **Природжений повзати літати не буде** (Максим Горький) – *народжений ковзати впасти не може!* [АП; Пер. 1995, № 1, с. 1], *народжений красти просити не буде* [ЛК-3; СВ 2005, № 108, 16 верес., с. 6], *народжений літати з партії в партію уміє й колінкувати* [ЮБ; ЛУ 2008, № 40, 16 жовт., с. 8]; **Людина – це звучить гордо!** (Максим Горький) – *людина – це звучить гордо, а мавпа – перспективно (усне мовл.), людина – це звучить страшно* [ОП; Пер. 1999, № 2, лют., с. 3] (усне мовл.), *людина – це не звучить... (усне мовл.), людина – це тільки звучить гордо!* (усне мовл.); **Поетом можеш ти не бути, громадянином бути зобов'язаний** (Володимир Маяковський) – *приводу для оптимізму ви можете і не мати, але бути оптимістами – зобов'язані* [ОП; ЛУ 2000, № 15, 27 квіт., с. 8], *сам водій може і не пити, але на пляшку даїшнику дати зобов'язаний* [ОП; ЛУ 2002, № 42, 21 листоп., с. 8], *святим ти можеш і не бути, якщо зможеш* [ОП; СВ 1999, № 30, 12 берез., с. 4]; **У людини все повинно бути прекрасне: і одяг, і душа, і тіло** (Антон Чехов) – *у житті все повинно бути прекрасне, особливо зарплатня...* [ЛК-3; ЛУ 2002, № 42, 21 листоп., с. 8], *у жінки все повинно бути прекрасним, особливо її чоловік* [БР; Пер. 1999, № 4, квіт., с. 6]; **Аліса в країні Чудес** (Льюїс Керолл) – *миротворча місія kota Леопольда в країні мишей* [ТЛ; ЛУ 1999, № 38, 4 листоп., с. 8]; **Через терени – до зірок** (Олексій Толстой) – *через теревені – до зірок!* [АКо; ЛУ 2005, № 31, 11 серп., с. 8], *через терени – до дірок* (усне мовл.);

– вислови провідних культурних діячів: **Сніданок з'їж сам, обід поділи з товаришем, а вечерю віддай своєму ворогові** (Олександр Суворов) – *невже ніхто не вважає мене своїм ворогом, щоб віддати мені свою вечерю?* [ФБ; ЛУ 2003, № 15, 10 квіт., с. 8], *сніданок з'їж сам, обід віддай ближньому, а вечерю твою інфляція з'їсть* [ФБ; ЛУ 2001, № 21, 7 черв., с. 8]; **Театр починається з вішалки** (Костянтин Станіславський) – *вітчизна починається з сала* [ОП; ЛУ 1998, № 45, 3 груд., с. 12], *насправді театр починається з того, що гасне світло* [ВМ; ЛУ 2005, № 1, 13 січ., с. 8], *театр починається з вішалки, а*

ревізія – з підсобки [БС; СВ 1997, № 125, 17 жовт., с. 4];

– усталені вислови суспільно-політичного змісту, частовживані в сучасній публіцистиці: **Влада – народу – влада належить народу, просто командують олігархи** [ОП; ЛУ 2000, № 3, 20 січ., с. 8], **демократія – це коли народу постійно втовкмачують, що вся влада належить народові** [ОП; ЛУ 2003, № 20, 22 трав., с. 8]; **Демократія – це влада народу – демократія – це влада народу. Але над ким?** [ГЯ; СВ 2005, № 150, 23 груд., с. 4]; **Духовність нації – в освіті народу** (лозунг) – **духовність нації – у гаманцях спонсорів** [ОП; ЛУ 2002, № 11, 21 берез., с. 8]; **Свобода слова – дехто думає, що коли в нас свобода слова, то вже можна казати правду про наше керівництво** [ОП; ЛУ 1998, № 42, 5 листоп., с. 8], **перш ніж щось сказати – добре подумай. адже у країні торжествує свобода слова!..** [ОП; СВ 2004, № 97, 20 серп., с. 4], **про що можна писати без остраху, то це про те, що в нас уже свобода слова** [ОП; ЛУ 2000, № 19, 25 трав., с. 8];

– усталені побутові вирази: **Не впевнений – не обганяй – не впевнений – не вибирай** [ОП; СВ 1996, № 86, 19 лип., с. 4], **не впевнений – не обнімай** [ВВов; ЛУ 1998, № 34 – 35, 17 верес., с. 12], **не впевнений – не гальмує** (усне мовл.); **Екзамен – це свято – екзамен – це подія, при підготовці до якої у багатьох студентів не вистачає однієї ночі** [ВВ; СВ 2002, № 154, 29 груд., с. 4], **екзамен – це свято, але хай його святкують рідко** (усне мовл.);

– відомі вислови, уживані в казках: **По вусах текло, а в рот не попало – усе тече, а до рота не потрапляє** [ОП; СВ 2005, № 120, 14 жовт., с. 4]; **Ні в казці сказати, ні пером описати – у нас така погода, що ні у казці сказати, ні собаку вигнати** (усне мовл.); Швидко казка кажеться, та не швидко діло робиться – **швидко казка пишеться, та не швидко видається** [ОХ; ЛУ 1998, № 37, 1 жовт., с. 8], **швидко казка пишеться, та не швидко друкується** [ОХ; ЛУ 1997, № 30, 4 верес., с. 8];

– лозунги радянського часу, які нерідко бралися з творів В. І. Леніна, інших класиків марксизму-ленінізму: **Дружба та братерство – дорожчі багатства – блат та знайомство – краще багатства** (усне мовл.); **Кадри вирішують усе – усе вирішують прості виборці: директори, генерали, ректори...** [ОП; ЛУ 2000, № 15, 27 квіт., с. 8], **бюрократичні кадри вирішують усе. Для себе** [ЛЗ; Пер. 1998, № 4, квіт., с. 2]; **Пролетарі усіх країн, єднайтесь! – пролетарі всіх країн, ідіть у бізнесмени!** [ОП; ЛУ 1998, № 12 – 13, 26 берез., с. 12]; **Учитися! Учитися! Учитися!** – **майже за Леніним: ми нарobili стільки помилок, що нащадкам ще довго треба буде учитись, учитись, учитись** [БС; ЛУ 1996, № 43 – 44, 21 листоп., с. 8], **учитися, учитися і ще раз учитися! Тому що роботи все одно не**

знайдете [ВВ; СВ 2005, № 94, 12 серп., с. 4], *учитися, учитися, учитися... А коли ж розуму набиратися!?* [ОП; ЛУ 2001, № 8, 1 берез., с. 8];

– уривки з відомих пісень: **Мої роки – моє багатство** – *мої дірки від бубликів – моє багатство* [ОП; ЛУ 1999, № 33, 7 жовт., с. 4], *мої роки – моя слабкість* (усне мовл.); **Він сказав: „Поїхали”, – і махнув рукою** – *він сказав: „Поїхали”, – і ... запив водою* (усне мовл.), *він сказав: „Поїхали”, – і пішов пішки* (усне мовл.); **Любиш кататися – люби й санчата возити** – *любиш кататися – люби й ковзани шнурувати* (усне мовл.), *любиш кататись – люби і котись* (усне мовл.), *любиш купатися – люби й штучним дихання займатися!* (усне мовл.) та ін.

Скажімо, вислів Л. М. Кравчука *Що маємо, те маємо* інтерпретовано в періодичній пресі, виступах народних депутатів Верховної Ради України по-різному, що стало основою для низки антиафоризмів: *вислів „Маємо, що маємо” для різних груп населення має далеко не однаковий зміст* [ВМ; ЛУ 2004, № 50, 23 груд., с. 8]; *маємо те, що вкрали...* [ОП; ЛУ 2000, № 3, 20 січ., с. 8]; *маємо те, що маємо, а могли й не мати* [ТЛ; ЛУ 1998, № 26, 25 черв., с. 8]; *маємо те, що маємо. Питання лише в тому – хто, скільки, звідки і де* [МЛ; Пер. 2003, № 1, січ., с. 13]; *маємо те, що маємо. Решту у нас забрали* [МГ; Пер. 1996, № 3, берез., с. 11]; *маємо те, що маємо: одні – все, інші – нічого* [МГ; Пер. 1997, № 8, серп., с. 15]; *маємо, що маємо: куди йдемо – не знаємо* (ЗМП); *Ми, справді, маємо те, що маємо. Але ж вони мають те, що мають вони* (ЗМП); *ми, справді, маємо те...* (усне мовл.); *прокидайся, а то ми знов будемо мати те, що маємо!* [ОП; СВ 2005, № 147, 16 груд., с. 6]; *таких законів наприймали, що знову маємо те, що мали* [ГГ; Пер. 2005, № 2, лют., с. 2]; *що маємо, те й пропиваємо* [ВШу; ЛУ 2004, № 32, 19 серп., с. 8]; *якщо маєш те, що маєш, завжди хочеться ще чогось* [ВВов; ЛУ 2005, № 44, 10 листоп., с. 8]; *якщо ми маємо тільки те, що маємо, то це значить, що в одних є все, крім совісті, а в інших – нема нічого, крім совісті...* [БС; СВ 2001, № 126, 23 жовт., с. 4].

Афоризми, як і прислів'я та приказки, зазнають традиційних перетворень, що стає причиною семантичних та структурних трансформацій сталих виразів. Найчастіше спостерігаємо поширення сталого вислову, завдяки чому він набуває більшої конкретності, його зміст наче обігрується: *маємо те, що маємо. Питання лише в тому – хто, скільки, звідки і де* [МЛ; Пер. 2003, № 1, січ., с. 13]. Постпозитивні поширення цього афоризму переважають над інтерпозитивними, тоді як препозитивних зовсім не зафіксовано. Так, з 13 трансформ, виявлених нами, – шість постпозитивних, п'ять

інтерпозитивних. Останні побудовані за схемою складнопідрядного речення з умовними відношеннями між частинами, що сприяє значній експресії вислову та уточненню значення: *якщо маєш те, що маєш, завжди хочеться ще чогось* [ВВов; ЛУ 2005, № 44, 10 листоп., с. 8]; *якщо ми маємо тільки те, що маємо, то це значить, що в одних є все, крім совісті, а в інших – нема нічого, крім совісті...* [БС; СВ 2001, № 126, 23 жовт., с. 4].

Засвідчено й афоризми, у яких відбулася заміна одного компонента сталого вислову іншим (*маємо те, що вкрали...* [ОП; ЛУ 2000, № 3, 20 січ., с. 8]), а також зміна структурної схеми, за якою побудований афористичний вислів (перша частина вислову пропущена, а друга доповнена): *що маємо, те й пропиваємо* [ВШу; ЛУ 2004, № 32, 19 серп., с. 8].

Отже, структура афоризму зазнає перетворень тільки зрідка, а значить, є найбільш стійкою ознакою сталого вислову й під час його трансформації змінюється рідко. Не випадково серед трансформ вислову *Що маємо, те маємо* знаходимо тільки одну, у якій порушено саму структурну схему вислову. Таку ж закономірність виявлено й під час аналізу трансформ інших афоризмів. Так, з дев'яти антиафоризмів вислову О. С. Пушкіна *Чим менше жінку ми кохаємо (любимо), тим більше подобаємось їй*, у семи залишилася незмінною лише структура вислову, а інші компоненти замінені; одна трансформа свідчить про інтерпозитивне поширення вислову, а інша – про заміну окремих компонентів: *чим біднішим стає народ, тим важче його чимось налякати* [ЛК-3; ЛУ 2000, № 3, 20 січ., с. 8]; *чим більше подачок кидають народу, тим біднішим він стає* [ОП; ЛУ 2000, № 12 – 13, 13 квіт., с. 12]; *чим більше про нас думає влада, тим частіше болять наші голови* [ЛК-3; ЛУ 2000, № 3, 20 січ., с. 8]; *чим більші у коханого кулаки, тим міцніше його кохаєш* [ОП; ЛУ 2000, № 12 – 13, 13 квіт., с. 12]; *чим довше ви будете мовчати, тим скоріше завиєте* [ОП; ЛУ 2000, № 32, 21 груд., с. 8]; *чим менше жінку ми кохаємо, тим більше шансів у інших (усне мовл.)*; *чим менше ми кохаємо жінку, тим більше нам здається, ніби ми їй подобаємося* [ОП; ЛУ 2001, № 1, 11 січ., с. 8]; *чим частіше виганяти чоловіка з хати, тим рідше він буде до неї повертатися* [ОП; ЛУ 2000, № 15, 27 квіт., с. 8]; *чим ширше корито, тим більше одnodумців* [ОП; ЛУ 2000, № 32, 21 груд., с. 8]. Отже, при вивченні шляхів і способів семантичних та структурно-семантичних трансформацій афоризмів та прислів'їв і приказок найбільшої уваги потребує структура сталого виразу, оскільки вона є найбільш стійкою ознакою паремій.

Афоризм *Автомобіль не розкіш, а засіб пересування* (И. Ильф, Е. Петров „Золотой теленок (Безбородий мужчина)”) став основою 28

висловів: 600-й „Мерседес” не розкіш, а речовий доказ того, що його власник злодій [ОП; СВ 2000, № 92, 18 серп., с. 4]; авіатаксі не розкіш, а засіб пересування (ЗМІ); автомат не розкіш, а засіб пересування (ЗМІ); автомобіль не розкіш для тих, хто живе у розкоші [ОП; СВ 1995, № 37, 30 берез., с. 4]; автомобіль не розкіш, а засіб пересування по автомагазинах у пошуках запчастин [АКоз; Пер. 1995, № 9, с. 9]; автомобіль не розкіш, а засіб розкішного пересування (ЗМІ); автомобіль не розкіш, а мистецтво (ЗМІ); автомобіль не розкіш, а місце проживання (усне мовл.); автомобіль не розкіш, а телефон не засіб спілкування (ЗМІ); автомобіль не розкіш, розкіш – залити в нього пальне [ОП; СВ 2005, № 147, 16 груд., с. 6]; автомобіль не розкіш. Розкіш – кошти на його пересування (ЗМІ); автомобіль не розкіш. Розкіш – нормальне сільське автобусне сполучення [ЛЗ; СВ 2006, № 146, 15 груд., с. 6]; бензин – розкіш, а не засіб пересування (усне мовл.); два чоботи не розкіш, а засіб пересування (усне мовл.); довгі ноги не розкіш, а засіб виживання (ЗМІ); довгі ноги не розкіш, а засіб пересування (усне мовл.); інвалідна коляска не засіб пересування, а смертельно небезпечна розкіш (ЗМІ); їжа не розкіш, а закуска [ОП; ЛУ 2000, № 19, 25 трав., с. 8]; комп’ютер не розкіш, а засіб існування (ЗМІ); курорт не розкіш, а засіб пересування чоловіків із сім’ї в сім’ю (ЗМІ); машина не розкіш, особливо Запорожець (ЗМІ); машина не розкіш, розкіш – 10 літрів бензину [ОП; СВ 1997, № 112, 12 верес., с. 4]; мінералка зранку не розкіш, а засіб пересування (ранок після свята) (ЗМІ); народ не розкіш, а засіб збагачення урядовців [І-П; ЛУ 2004, № 30, 5 серп., с. 8]; ноги не розкіш, а засіб пересування. Розкішню вони бувають у жінок [ОП; ЛУ 1996, № 18 – 19, 16 трав., с. 8]; роллс-ройс не розкіш, а засіб пересування розкоші (ЗМІ); склероз не розкіш, а засіб пересування криші (ЗМІ); трактор не розкіш, а знаряддя праці (усне мовл.). З них у жодному не порушено структурної схеми, за якою побудовано афоризм; у п’яти трансформах наявне постпозитивне поширення, у решти – замінено один або обидва компоненти, унаслідок чого зміст висловлювання зазнав суттєвих змін.

Нерідко при трансформації одного відомого вислову використано інший афоризм, що сприяє поєднанню їхнього змісту та вербального вираження. „Макаронізм” при утворенні осучаснених виразів, як констатує В. М. Мокієнко, засвідчений досить часто. Так, афоризм *Автомобіль не розкіш, а засіб пересування* може поєднуватися з фразеологізмом *купатися в розкошах* ‘жити в багатстві, щасливо, мати всього вдосталь’ [ФС I, с. 405], тоді виникають такі вислови: *автомобіль не розкіш, а засіб пересування для тих, хто в ній купається* [БС; ЛУ 1996, № 43 – 44, 21 листоп., с. 8]; *броньованийий*

„Mercedes” не розкіш, а вимушений засіб пересування для тих, хто в ній купується [БС; Пер. 2000, № 4, квіт., с. 2].

Вислів *Автомобіль не розкіш, а засіб пересування* у трансформах поєднується з українським прислів'ям *Гірка праця – солодкий відпочинок* та російським *Делу время, а потехе час*. Унаслідок цього виникли такі вислови: *автомобіль не розкіш – а відпочинку час* (усне мовл.).

Аналізовані трансформи можна зарахувати до фразеологічних неологізмів стилістично-функціонального типу. Вони не позначають нових явищ дійсності, а породжені необхідністю експресивної „перезарядки” фразеології, потребою по-новому, іншими мовними засобами позначити старі факти й явища [Мокієнко 2008, с. 37].

2. 6. Фразеологічні неологізми в українській мові

Увагу вчених привертають вирази, які В. М. Мокієнко зараховує до напівфразеологізмів. Це переважно звороти запозиченого характеру, вислови напівтермінологічного типу, перефрази-інтернаціоналізми, жартівливо-іронічні утворення сталого характеру, які в тексті виконують яскраву стилістичну функцію [Мокієнко 2008, с. 27 – 33]. „Нові фразеологізми, – як стверджують М. П. Кочерган та Г. Б. Мінчак, – виникають на основі екстраполяції певних виразів з однієї сфери до іншої” [Кочерган 2008, с. 55]. Серед джерел нової фразеології сьогодні називають медичну та спортивну термінологію, економічний, математичний, географічний та загалом широкий виробничо-технічний лексикон. Ці фразеологізми можуть містити слова-сигнали *новий* чи *старий*, це влучні або невдалі вирази політичних діячів тощо.

Хоч сталі вирази, які В. М. Мокієнко називає напівфразеологізмами, учені вважають неологізмами [Пашинська 2011], однак вони вже мають усталене значення, якого набули в науковому чи політичному дискурсі. Семантичного оновлення вони зазвичай зазнають у мові мас-медіа, коли змінений стиль тексту, ситуація вживання. У мові преси використання таких виразів спрямоване на осмислення їхнього значення, звернення до аналізу первісної, нетермінологічної семантики. Такі вислови бувають настільки влучними, що вони й самі можуть претендувати на відтворюваність, стислість, дидактичну значущість, що свідчить про утворення афористичних висловів. Скажімо, сталі вирази-інтернаціоналізми *свобода слова*, *гілки влади*, *тіньова економіка* входять до низки висловів, у яких значення цих фразем переосмислено, а самі фрази мають усі ознаки афоризму: **свобода слова** – *від свободи слова залишилися одні слова* [ОП; ЛУ 1999, № 34 – 35, 14 жовт., с. 12];

*дехто думає, що коли в нас свобода слова, то вже можна казати правду про наше керівництво [ОП; ЛУ 1998, № 42, 5 листоп., с. 8]; зі свободою слова в нас повний порядок: майже всі мовчать [ОП; ЛУ 2001, № 15, 19 квіт., с. 8]; ми б, може, й вихваляли свободу слова, якби в нас не були відрізані язики [ОП; СВ 2001, № 135, 9 листоп., с. 6]; перш ніж щось сказати – добре подумай, адже у країні торжествує свобода слова!.. [ОП; СВ 2004, № 97, 20 серп., с. 4]; при сучасній свободі слова окремі гучні імена іноді доводиться називати пошепки [БС; Пер. 2000, № 9, верес., с. 3]; про що можна писати без остраху, то це про те, що в нас уже свобода слова [ОП; ЛУ 2000, № 19, 25 трав., с. 8]; свобода слова, а сказати, що її нема – не можна [ОП; СВ 2003, № 17, 7 лют., с. 4]; усі знають, що в нас уже свобода слова, але ви хоч нікому про це не кажіть! [ОП; ЛУ 1998, № 20, 14 трав., с. 8]; хотіли свободи слова? Затуляйте вуха! [ОП; ЛУ 1999, № 5 – 6, 11 лют., с. 12]; хто завгодно підтвердить, що у нас свобода слова, якщо йому рота заткнути ковбасою [ОП; ЛУ 2000, № 5, 3 лют., с. 8]; чи то свобода слова вже близько, чи то до виборів ще далеченько [ОП; СВ 2005, № 120, 14 жовт., с. 4]; чим менше свободи слова, тим легше довести, що вона є! [ОП; ЛУ 2003, № 5, 30 січ., с. 8]; якщо це свобода слова, то я мовчу [ОП; ЛУ 2000, № 1, 6 січ., с. 8]; **гілки влади** – сидів у гілках влади, хитаючись, куди вітер віє (ЗМП); чим більше гілок влади, тим дрібніші плоди (ЗМП); у гілках влади іноді виявляються осині гнізда [ЛЗ; Пер., 2003, № 5, трав., с. 13]; у високих гілках влади верхолази [ЛЗ; Пер., 2004, № 6, черв., с. 10]; висока мрія: у високосному році Мавпи пролізти високо у гілки влади [ЛЗ; Пер., 2004, № 1, січ., с. 2]; схоже, що в нас різні гілки влади ростуть ще й на різних стовбурах [МЛ; Пер., 1999, № 9, верес., с. 2]; гілки влади не обов'язково мають бути дубовими [МЛ; Пер., 1998, № 10, жовт., с. 2]; найкраще живеться тим птахам, які звели собі гнізда на гілках влади [МГ; Пер., 1997, № 1, січ., с. 11]; на кожній гілці влади сидить розумник з пилкою [ФБ; Пер., 1997, № 1, січ., с. 12]; гілки влади розцвітають, а плодів і досі не бачимо [ЮС; Пер., 1996, № 5, трав., с. 5]; ну й фрукти на всіх гілках влади [ФБ; Пер., 1995, № 9, с. 5]; коли занадто багато гілок влади, даремно сподіватись на гарні плоди [МЛ; Пер., 1995, № 11, с. 7]; розірвався між двома гілками влади [МЛ; Пер., 1995, № 16, с. 6]; і на гілках влади є пустоцвіт [ЮС; Пер., 1995, № 18, с. 3]; з двох гілок влади виходить гарна рогатка, аби стріляти по горобцях [ФБ; Пер., 1995, № 23 – 24, с. 8]; коли владі не вистачає аргументів, вона створює... нові гілки влади [ВКра; СВ 2005, № 117, 7 жовт., с. 6]; коріння зла, як правило, надто розкішно розростається у верхніх гілках влади [БС; СВ 2001, № 33, 11 берез., с. 4]; буйно квітнуть гілки влади, та, на жаль, не всі плодоносять [БС; ЛУ 1996,*

№ 43 – 44, 21 листоп., с. 8]; *дехто й на гілках влади поводить себе так, ніби ніколи і не злавив з дерева* [МЛ; ЛУ 2000, № 21, 8 черв., с. 8]; **тіньова економіка** – *тіньова економіка, якої світ не бачив!* [БР; Пер., 2005, № 8, серп., с. 2]; *наша економіка масштабна, коли вона в тіні* [ГШ; Пер., 2000, № 7, лип., с. 4]; *тіньова економіка здатна багато дечого висвітлити* [МЛ; Пер., 1995, № 2, с. 11]; *і все-таки, наша економіка в тупику чи лише в тіні?* [МЛ; Пер., 2001, № 9, верес., с. 4]; *щоб покінчити з тіньовою економікою, може, створити для неї тіньовий уряд?* [М. Лев; Пер., 2000, № 10, жовт., с. 13]; *якщо така спека триватиме – піду в тіньову економіку!* (ЗМІ).

Жартівливо-іронічні утворення, що мають усі ознаки фразем, також нерідко переосмислені й входять до складу антиприслів'їв: **жити приспівуючи** – *щоб жити приспівуючи, треба знати, кому підспівувати* [ОП; ЛУ 1996, № 28, 8 серп., с. 4]; *щоб жити приспівуючи, політику достатньо бути балакуном* [ВШе; Пер., 2004, № 1, січ., с. 2]; *ті, що живуть приспівуючи, як правило, мають чимало підспівувачів* [БС; Пер., 2000, № 9, верес., с. 3]; *коли буде скінчена пісенька тих, хто живе приспівуючи?* [ФБ; СВ 2005, № 38, 1 квіт., с. 6]; *чи можна жити приспівуючи, не знаючи жодної пісні?* [ВР; СВ 2005, № 67, 10 черв., с. 6]; *ті, що на нас гавкають, живуть приспівуючи* [ФБ; Пер., 2005, № 12, груд., с. 2]; *життя прекрасне – життя занадто коротке, щоб з цього приводу ще й сумувати* [ОП; ЛУ 2000, № 9, 2 берез., с. 8]; **життя прекрасне** – *і з цим треба змиритися* [ОП; ЛУ 2000, № 6, 10 лют., с. 8]; *життя – прекрасне, жити – погано* [ОП; ЛУ 2000, № 15, 27 квіт., с. 8]; *життя чудове! Якщо не пригадувати минуле і не думати про майбутнє* (ЗМІ); *життя пречудове, банкіри – свідки* [ОП; ЛУ 1999, № 10 – 11, 18 берез., с. 12]; *життя прекрасне! Якби ще позатуляти пельки тим, хто скавчить про те, що так жити не можна!* [ОП; ЛУ 1999, № 5 – 6, 11 лют., с. 12]; *життя прекрасне – ось що образливо!* [ОП; ЛУ 1998, № 37, 1 жовт., с. 8]; *усі знають, що життя прекрасне, але далеко не кожному вдається дізнатися, чим саме* [ОП; ЛУ 1998, № 11, 19 берез., с. 8]; *життя – прекрасне, якщо, звісно, не звертати на нього уваги* [ОП; ЛУ 1998, № 12 – 13, 26 берез., с. 12]; *життя, звичайно, чудове, але не на стільки, щоб не хотілось повіситись!* [О Люк; Пер., 1996, № 10, жовт., с. 10]; *життя таке прекрасне, що хочеться випити (усне мовл.); чому прекрасне життя – покаже слідство* [ОП; СВ 1999, № 30, 12 берез., с. 4]; *життя чудове, але ви не засмучуйтесь* [ОП; СВ 1998, № 57, 8 трав., с. 4]; *зараз тільки народ не бачить, яке чудове життя* [ОП; СВ 1998, № 57, 8 трав., с. 4]; *хоч яке прекрасне життя, треба терпіти* [ОП; ЛУ 1996, № 28, 8 серп., с. 4]; *що життя прекрасне, ми дізнаємося надто пізно* [ВМ; ЛУ 2005,

№ 22, 9 черв., с. 8]; *життя здається особливо прекрасним, коли воно висить на волосині* [ОП; ЛУ 1996, № 28, 8 серп., с. 4]; *життя, звичайно, чудове, але не до такої міри, щоб не бути жахливим* [ОП; ЛУ 2000, № 12 – 13, 13 квіт., с. 12]; *життя особливо чудове, коли від нього можна відпочити* [ОП; ЛУ 2000, № 31, 14 груд., с. 8].

Словосполучення перифрастичного типу зазнають часткових чи значних змін змісту: **слуги народу** – *народ має таких слуг, яких він заслуговує* [МЛ; ЛУ 2001, № 27, 26 лип., с. 8]; *як може бути народ господарем, коли в нього неторкані слуги?* (ЗМІ); *найбільше наймитів у слуг народу* [ФБ; ЛУ 2002, № 31, 12 верес., с. 8]; *у хазяїв зі слугами завжди були непрості взаємини. Слуги народу – не виняток* [МЛ, ЛУ 2005, № 38, 29 верес., с. 8]; *слуга двох гаспидів* [ЛЗ; ЛУ 2005, № 44, 10 листоп., с. 8]; *диктатура пролетаріату переросла в диктатуру слуг народу* [ТЛ; Пер., 1999, № 2, лют., с. 3]; *ніхто так не командує народом, як його слуги* [ВЧ; Пер., 1998, № 4, квіт., с. 6]; *цікаво, кому ж служать наші слуги народу?* [ЮС; Пер., 1997, № 12, груд., с. 10]; *у них вигідно бути хазяїном... У нас – слугою народу...* [ОСу; Пер., 1996, № 4, квіт., с. 5]; *тільки завдяки демократичним виборам часто слуги народу стають його панами* [ВШа; СВ, 2004, № 124, 22 жовт., с. 6].

Семантичне оновлення фразем-неологізмів є наслідком розширення значенневої структури. Так, у фраземі *світле майбутнє* висока патетична оцінка змінена на пейоративну [104, с. 57]: *а ті, хто в тіні, також будують світле майбутнє* [ФБ; ЛУ 2002, № 26, 11 лип., с. 8]; *світле майбутнє народжується темним сьогоднім* [ОП; ЛУ 2003, № 7, 13 лют., с. 8]. Такого ефекту автори досягають за рахунок уживання в одному реченні антонімів *світлий – темний* або використання слів, що посилюють значення лексеми *світлий* (напр., *тінь, темне сьогодні, темрява* тощо): *тому, хто живе в темряві, легше навіяти, що він бореться за світле майбутнє* [ВЧ; Пер., 1999, № 1, січ., с. 6].

Гіперсемантизації фразем можна досягти завдяки структурним змінам, зокрема, заміною означення *світле* антонімом *темне*: *таргану потрібне темне майбутнє* [ВК; ЛУ 2003, № 20, 22 трав., с. 8], додаванням до прикметника ще одного прикметника, унаслідок чого виникає оксюморон: *безпросвітне світле майбутнє*; включенням до висловлювання кількох сталих виразів: *еволюція темноти: світле майбутнє, світлі голови, світло в кінці тунелю, відключене світло, світла пам'ять* [ФБ; Пер., 1996, № 8, серп., с. 4]; контамінацією фразем: *до світлого майбутнього ми не дотягнули, але кордони вже прозорі* [МЛ; Пер., 1995, № 11, с. 6].

Конотація вислову посилена, якщо пейоративне значення фразем

доповнене іронічними нашаруваннями на семантику інших лексем, які входять до висловлювання: *мабуть, у нас лише пожежникам гарантоване світле майбутнє* [ФБ; Пер., 2001, № 1, січ., с. 7]. Таким у наведеному прикладі є слово *пожежники*.

Вилученням з речення структурно необхідних компонентів з метою надати тексту більшої виразності отримало назву еліпсису, який посилює, крім того, динамічність вислову: *вибір: між майбутнім і світлим майбутнім* [МЛ; Пер., 2000, № 7, лип., с. 2].

Конотативне значення ФО посилене, якщо такі фраземи-неологізми введені до складу висловлювань, що композиційно й структурно нагадують прислів'я.

Імовірно, тому антиприслів'ям нерідко властива симетрична структура за принципом синтаксичного паралелізму: **гроші в житті не головне** – *гроші – не головне, сьогодні найбільша проблема – безгрошів'я* [ОП; ЛУ 2000, № 21, 8 черв., с. 8]; *гроші – не головне в житті. Головне – щоб вони не закінчувались* (усне мовл.); *якщо ти покохав дочку мільйонера, гроші – тут не головне, найважливіше – сподобатись їй батькам* [ФБ; ЛУ 2000, № 5, 3 лют., с. 8]. Поширеною формою висловів цього типу є пропуски окремих членів речення в одній із симетричних частин: **робити висновок** – *одні роблять діло, інші – висновки* [ВВ; ЛУ 2002, № 26, 11 лип., с. 8].

Чимало антиприслів'їв утворено за відповідними моделями-формулами, характерними для афористичних висловів різних народів. Серед найбільш поширених моделей виділяємо такі: а) прямі стверджувальні, побудовані за формулою **A=B**: **твердий горішок** – *либонь, наші правителі – тверді горішки, якщо народ досі їх не розкусив* [ГШ; ЛУ 1998, № 26, 25 черв., с. 8]; **гра без правил** – *гра без правил має власні правила* [ФБ; ЛУ 2001, № 43 – 44, 29 листоп., с. 12]; *у грі без правил – свої правила* [ОП; ЛУ 1999, № 5 – 6, 11 лют., с. 12]; б) заперечні **A # B**: **доля жінки в руках чоловіка** – *доля жінки – у її ногах* [ОП; ЛУ 2000, № 15, 27 квіт., с. 8]; *пам'ятай: доля жінки – в твоїх руках, але твоя доля в її серці* [МЛі; ЛУ 1999, № 39, 11 листоп., с. 8]; в) умовні – **чим, ...тим**: **гуманний суд** – *чим багатший злочинець, тим гуманніший над ним суд* [ЮР; Пер., 1996, № 6, черв., с. 3]; **світле майбутнє** – *чим густіша темрява буття, тим сильніша віра у світле майбутнє* [ВГ; ЛУ 2001, № 8, 1 берез., с. 8]; **волохата рука** – *чим волохатіша рука, тим кучерявіше життя* [БР; Пер., 2004, № 3, берез., с. 2]; **розкішні ноги** – *чим розкішніші роги, тим приємніша від них тінь* [ФБ; ЛУ 2005, № 21, 2 черв., с. 8]; **якщо, то...: говорити правду у вічі** – *якщо вам перестали казати правду в очі, значить, ви зробили кар'єру* [МФ; Пер., 1998, № 6, черв., с. 13]; **культ особи; культ народу** – *і якщо культ особи псує народ, то культ*

народу псує особу [ФК; Пер., 2002, № 8, серп., с. 4]; **життя вдалося** – якщо в житті все вдається, – значить, це не життя, а казка [СТ; Пер., 1996, № 6, черв., с. 10]; **почуття гумору** – якщо у вас природне почуття гумору, то вам ніяка медицина уже не допоможе [ВВ; ЛУ 1997, № 35, 9 жовт., с. 8]; **перемога за нами** – якщо перемога за нами, то попереду може бути й поразка [АТ; Пер., 1998, № 7, лип., с. 11]; г) мети аби..., ...: **напитися як свиня** – аби тобі позаздрили всі чоловіки – потрібно напитися, як свиня [ОП; Пер., 1995, № 19, с. 1]; г) мети (умови) щоб, ...: **вічна молодість** – щоб бути вічно молодим, краще багато не знати [ВМ; ЛУ 2005, № 22, 9 черв., с. 8]; **жити приспівуючи** – щоб жити приспівуючи, треба знати, кому підспівувати [ОП; ЛУ 1996, № 28, 8 серп., с. 4]; **щоб жити приспівуючи політику достатньо бути балакуном** [ВШе; Пер., 2004, № 1, січ., с. 2]; д) допусту хоч, ...: **життя прекрасне** – хоч яке прекрасне життя, треба терпіти [ОП; ЛУ 1996, № 28, 8 серп., с. 4].

Тематика афоризмів-новотворів, побудованих на переосмисленні чи значеннєвій трансформації напівфразеологізмів, різноманітна. Це поведінка та риси характеру державних діячів, суспільні явища, що викликають широке обговорення тощо, як-от: **ешелони влади** – національна гордість: у нас найдовші в світі ешелони влади [АК; Пер., 2003, № 10, жовт., с. 2]; і у верхніх ешелонах влади, здається, чимало спальних вагонів [МЛ; Пер., 1995, № 11, с. 4]; скільки народного добра вивозиться з країни ешелонами влади! [ВШа; СВ 2004, № 19, 19 лют., с. 4]; на якій платформі простояють ешелони влади? [ФБ; ЛУ 2004, № 10, 11 берез., с. 8]; куди зайдуть владні ешелони, коли рейки розтягнуть на металобрухт? [БЧ; ЛУ 2000, № 19, 25 трав., с. 8]; **твердий горішок** – либонь, наші правителі – тверді горішки, якщо народ досі їх не розкусив [ГШ; ЛУ 1998, № 26, 25 черв., с. 8].

Будь-які зміни у суспільному житті народу також сприяють актуалізації того чи того питання, напр.: **вітер перемін** – прикро, коли вітер перемін зрештою виявляється просто вітром [ВТ; Пер., 2001, № 5, трав., с. 2]; дехто визнає лиш один вітер перемін – ураган [МЛ; Пер., 1998, № 12, груд., с. 10]; у підворітті завжди дме свіжий вітер перемін [ВГ; СВ 2004, № 60, 27 трав., с. 4]; **найдревніша професія** – деякі вчені переконливо доводять, що й вони представники найдревнішої професії [МЛ; ЛУ 2001, № 42, 15 листоп., с. 8]; як тільки не силкуються деякі журналісти, аби їхня професія виявилася найдревнішою на землі [ОП; Пер., 2002, № 8, серп., с. 13].

Отже, корпус ФО у наш час може бути розширений за рахунок того, що в мові мас-медіа активно функціонують вислови напівтермінологічного типу, перефрази-інтернаціоналізми,

жартівливо-іронічні утворення сталого характеру, які в тексті виконують яскраву стилістичну функцію. Ці фраземи-інновації нерідко переосмислені, тобто зазнають змістових та структурних трансформацій. Це переважно традиційні зміни, пов'язані з семантичним оновленням фраземи за рахунок звуження або розширення значення, структурних змін (заміною одного з компонентів антонімічним тощо), завдяки включенню у вислови кількох сталих виразів, контамінацією фразем, еліпсисом та ін.

Вислови, у яких ужито фраземи напівтермінологічного типу, перефрази-інтернаціоналізми, жартівливо-іронічні утворення сталого характеру тощо, нерідко мають ознаки антиприслів'їв (антиафоризмів): за змістом вони пов'язані з нагальністю проблем (**брат по крові** – *а комар може бути „братом по крові”?* [ЛК-3; Пер., 2005, № 2, лют., с. 11]; *на всіх комарів братів по крові не вистачить* [ФБ; Пер., 2005, № 11, листоп., с. 3]; *і дурні – брати по розуму* [АТ; Пер., 1996, № 6, черв., с. 10]), за структурою нерідко нагадують традиційні паремії (**гра без правил** – *гра без правил має власні правила* [ФБ; ЛУ 2001, № 43 – 44, 29 листоп., с. 12]; *у грі без правил – свої правила* [ОП; ЛУ 1999, № 5 – 6, 11 лют., с. 12]); за типом трансформації не виходять за межі вже вивчених трансформ. Ці вислови збагачують виражальні можливості мови, мають яскраво виявлені конотативні особливості.

Досліджуючи тенденції оновлення сучасного українського лексикону (припускаємо, що такі ж процеси властиві фразеонімікону), Є. А. Карпіловська акцентує увагу на тому, що сучасна розмовна практика та мова засобів масової інформації відображають бурхливі процеси перебігу подій в українському суспільстві. Самі носії мови перебувають у пошуку нових виражальних можливостей мови, що мають виразний експресивно-оцінний характер [Клименко 2008, с. 8 – 9], зокрема це стосується й оновлення семантики фразеологізмів.

Отже, стійкі сполучення слів, зазнаючи трансформації, нерідко набувають ознак антиприслів'їв, які мають ті ж особливості, що й узусні стійкі сполучення слів: усталену будову, схему-модель; значення, відмінне від узвичаєних висловів; значну конотованість; зв'язок з первинною ФО, на ґрунті якої утворене антиприслів'я; сферу використання (усне мовлення чи засоби масової інформації). Антиприслів'я слід розглядати не тільки як протест проти суворої дійсності, у якій не завжди витримані встановлені правила, а і як продовження традицій народної творчості, коли влучне слово ставало засобом іронії, сарказму.

Трансформація прислів'їв та приказок, фразеологізмів – основна властивість стійких сполучень слів, у яких лексичні одиниці, що наповнюють зміст ФО, переважно можуть входити до складу вільних словосполучень, а отже, замінюватися. Зв'язок антиприслів'я із загальновідомою ФО може досягатися переважно завдяки формулі-схемі побудови нового вислову, що дає змогу співвіднести значення трансформи з усталеним висловом. У прислів'ях та приказках, які стали основою для антиприслів'їв, маніфестовані різні групи загальноживаної лексики (назви їжі, спорідненості та свояцтва, побутових реалій, одягу та його частин, соматизми, назви рослин і тварин), які стають смисловим центром антиприслів'їв, набуваючи при цьому нерідко символічних значень, традиційних для загальновідомих прислів'їв та приказок.

До прийомів, які найчастіше використовують для трансформації паремій, зараховуємо: розширення компонентного складу паремій, заміна одного чи кількох компонентів, контамінація традиційних виразів, іноді – зміна обрамлення та ін.

При утворенні антиприслів'я, нерідко використовують власне фразеологізми, які зазвичай накопичено в одному реченні, що сприяє новому прочитанню їхнього змісту. Часто відомі фразеологізми можуть бути поєднані з широковживаними прислів'ями, приказками, афоризмами, що також стає причиною зміни конотативного значення стійкого сполучення слів. Антиприслів'я можуть утворюватися шляхом поширення фразеологізму або завдяки заміні його компонентів.

Трансформи афоризмів нерідко зараховують до фразеологічних неологізмів стилістично-функціонального типу. Не позначаючи нових явищ дійсності, вони виникли у зв'язку з потребою надавати традиційному виразові більшої експресивності, іншими мовними засобами позначити старі факти та явища. Прийоми трансформації афоризмів ті самі: структурна схема традиційного вислову не порушена, у новотворах наявне постпозитивне чи препозитивне поширення, заміна одного, кількох чи всіх компонентів.

РОЗДІЛ 3

ВАРІАНТИ СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ

3. 1. Формальні та лексичні варіанти стійких сполучень слів українських східнослобожанських говірок

Увагу науковців сьогодні часто привертає питання варіативності фразеологічних одиниць, проте в українському мовознавстві немає єдиної думки на це мовне явище. Л. Г. Скрипник, розглядаючи фразеологічні варіанти, називає їхні ознаки: мають те саме значення, відмінні одним чи кількома компонентами в лексичному складі або певними елементами граматичної структури [Скрипник 1973, с. 122]. Дослідниця уточнює терміни *варіація*, *варіант* і *варіантність*: „Оболонка тієї самої фразеологічної одиниці може зазнати значних змін, але загальна семантика її залишається незмінною. Такі зміни фразеологічних одиниць називають варіаціями; фразеологізми, що зазнали змін, – варіантами, а саме явище змінності – варіантністю” [Там само]. Л. Г. Авксентьєв акцентує увагу на механізмі утворення фразеологічних варіантів, підкреслюючи, що ними є „лексико-граматичні різновиди фразеологічної одиниці, які, маючи спільне загальне значення, допускають синонімічну заміну компонентного складу, видозміну порядку або граматичних форм” [Авксентьєв 1983, с. 85]. Варіантність фразеологізмів дослідила Н. М. Неровня, яка стверджує, що „серед фразеологічних одиниць з однаковим значенням є одиниці, які перебувають у синонімічних зв’язках, і форми одного й того самого фразеологізму – варіанти” [Неровня 1990, с. 1]. Отже, форми одного фразеологізму Н. М. Неровня називає варіантами, П. Ю. Гриценко заступлення однієї лексеми іншою називає субституцією й стверджує, що вона зумовлена потребами номінації [Гриценко 1990, с. 125].

У російському мовознавстві дослідники цієї проблеми зосереджують увагу в основному на визначенні межі варіантності, тлумаченні поняття фразеологічні варіанти та причинах їхнього утворення. Так, В. І. Зимін зазначає, що фразеологічні варіанти – це різновиди того самого фразеологічного сполучення, які не порушують семантичної тотожності цього сполучення, мають ту саму образну структуру й відрізняються яким-небудь лексичним компонентом або елементом граматичної структури [Зимін 1970, с. 89 – 90]. О. В. Кунін вважає, що „фразеологічні варіанти – це різновиди фразеологічної одиниці, тотожні за якістю й кількістю значень, стилістичними та синтаксичними функціями, сполучуваністю з іншими словами; вони мають спільний лексичний інваріант при

частково відмінному лексичному складі або різняться словоформами чи порядком слів” [Кунин 1965, с. 32]. Спільним в аналізованих визначеннях є те, що всі вчені визнають можливість лексичних змін, які, однак, не повинні порушувати загальної семантичної структури стійкої сполуки, що й підтверджують такі конкретні приклади: *за царя Гороха (Томка, Панька, Хмеля); наговорити (набалакати, намолоти, наплести) сім мішків (сім кіп, три мішки) гречаної вовни*. Н. Д. Коваленко вважає, що пізнати закономірності варіювання ФО можливо за умови існування ареальної характеристики цих одиниць – вияву ізоглос, окреслення ареалів [Коваленко 2011, с. 67].

О. І. Молотков зауважує: варіювання компонентів ФО – це одна з корінних особливостей форми фразеологізму, вона ґрунтується на тому, що компонент фразеологізму втратив ознаки слова (лексичні значення, форми змінності, синтаксичні функції) і тому може бути в складі фразеологізму замінений його варіантом без будь-якої втрати для самого фразеологізму і з боку форми, і з боку його значення [Молотков 1977, с. 78]. Інші дослідники, навпаки, стверджують, що змінюваність структури пов’язана з тим, що слова, які утворюють фразеологізми, не втрачають своїх лексичних значень, а це й дозволяє в разі необхідності перетворювати фразеологізм залежно від конкретної ситуації; тотожність же фразеологізму при цьому не порушується [Неровня 1990; Шмелев 1964; Гавриш 1998, с. 46].

Спираючись на критерій формальної видозміни стійких сполук, але із збереженням семантичної тотожності, Н. І. Кочукова встановлює випадки лексичного варіювання компонентів ФО, крилатих висловів, прислів’їв, приказок в українській мові кінця ХХ ст., а також критерії визначення лексичних варіантів. Вона підкреслює, що синонімічна взаємозаміна компонентів стійкої словосполуки не повинна порушувати семантичної тотожності варіантів ФО. Традиційність уживання, закріплена узусом, зафіксованість їх у словниках [Кочукова, дис., с. 6 – 7] ще раз підтверджують, що така зміна ФО – явище не оказіональне, стилістичне, а узуальне.

Мету виникнення варіантів фразеологічних утворень, за словами В. М. Білоноженко та І. С. Гнатюк, визначити важко [Білоноженко 1989, с. 107]. І. О. Голубовська, вивчаючи це питання, стверджує, що „вибір певного явища дійсності в якості об’єкта пареміологічної детермінації свідчить про його значущість для носіїв етнічної мови і культури. Психологічно і культурно важливі для етнічної ментальності феномени піддаються „стихійному” кількісному маркуванню на мовному та мовленнєвому рівнях, що створює своєрідний індекс культури” [Голубовська 2009, с. 598]. Отже,

довжина варіативних і синонімічних рядів у фразеології тісно пов'язана з важливістю певних аспектів для культури й мови цього народу.

Разом з тим, аналізуючи фразеологічні варіанти з погляду форми та змісту, М. І. Толстой зазначає, що насамперед у цьому випадку „необхідно віддати перевагу матеріалу діалектному перед літературним” [Толстой 1973, с. 277], адже в усному мовленні лексичні заміни – звичне явище. Невипадково Л. Г. Скрипник розрізняє варіантність узуальну – нормативну, зафіксовану словниками, й оказіональну – одиничну, індивідуальну [Скрипник 1973, с. 128]. „Невпорядковані з погляду лексичної системи заміни у складі фразеологічних одиниць часто трапляються тоді, коли в пам'яті мовців зовсім стираються реальні значення компонентів. Яскраві приклади варіацій такого типу дають записи функціонування фразеологізмів в усному мовленні” [Там само, с. 129 – 130]. Отже, серед причин, які викликають утворення варіантів, учені, з одного боку, називають здатність фразеологізму поділятися на слова, що уже становить підґрунтя варіативності, з іншого, – наявність у складі ФО лексичних компонентів, які повністю втратили свою внутрішню форму, адже особливо в усному мовленні ці компоненти можуть бути замінені на більш зрозумілі, звичні.

Ми поставили собі за мету виявити, які зі стійких сполучень слів можуть варіюватися найчастіше та які з варіантів ФО в усному мовленні є найбільш поширеними. Для реалізації цього завдання було укладено питальник, який містить 1270 стійких сполучень слів (прислів'я, приказки, окремі загадки, примовки, власне фразеологізми тощо), записаних від різних інформантів у 75 говірках Східної Слобожанщини. За цим питальником було записано матеріал від мовців трьох вікових категорій (молодше покоління – 18 – 35 років; середнє покоління – 35 – 50 років, старше покоління – старші 50 років). Учасникам анкетування було запропоновано дібрати до наведених стійких сполучень слів варіанти ФО та позначити, чи використовує респондент цей вираз в усному мовленні, чи він його не знає.

Наслідки анкетування засвідчують, що для 47,1% паремій, з якими працювали респонденти, не названо лексичних варіантів. Серед них виділяємо такі:

– вислови книжного походження (*Усе можуть королі* (Ант, Аст, Бат, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарлЛ, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мак, Мик, Міл, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Ом, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Утк, Чмир, Шпот, Шульг); *Духовність*

нації в освіті народу (Аст, Бат, Брус, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Мед, Мик, Міл, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Ом, Пет, Петр, Підг, Прив, Сух, Чмир, Шап, Шульг); *Народжений повзати літати не може* (у 67 н. пп.); *Спочатку було слово* (Аст, Бат, Білк, Білов, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Лиз, Міл, Мороз, Новахт, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Преоб, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Утк, Шап, Шпот, Шульг); *Ставити крапку над „і”* (у 64 н. пп.);

– вислови, уживані переважно в літературній мові (*Ані печі, ані лави, і на столі нема страви* (Білк, Брус, Вар, ДО, Зак, Іл, Куряч, Можн, Новост, Новочер, Ом, Пар, Підг, Риб'ян, Сух, Чмир, Шпот, Шульг); *Від кохання до ненависті один крок* (у 70 н. пп.); *Впіймав чи не впіймав, а поганятися можна* (Баб, Брус, Вовк, Гор, ДО, Зак, Крем, Куряч, Лан, Мак, Мик, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Паньк, Пар, Підг, Риб'ян); *Говори мало, слухай багато, а думай ще більше* (Аст, Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Весел, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Мак, Марк, Мед, Мик, Міл, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Паньк, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Шпот); *Доля жінки в руках чоловіка* (Ант, Білов, Брус, Бул, ВерхД, Весел, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Литв, Мак, Марк, Мед, Мик, Міл, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Піс, Риб'ян, Рог, Руд, Сосн, Сух, Утк, Чмир, Шпот, Шульг); *Душа душу чує, а серце серцю вість подає* (Ант, Білк, Брус, Бул, Вар, Заайд, Зак, Крем, Кур, Куряч, Мик, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Петр, Пис, Піс, Риб'ян, Рог); *За хорошим чоловіком і свинка – господинка, а за лихим і лебідь казна-що* (Білк, Брус, Бул, Вар, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Луб, Мак, Міл, Новвод, Новопск, Оле, Паньк, Підг, Прив, Прос, Риб'ян, Сват, Солід, Сосн, Сух, Шпот, Шульг));

– загальновідомі вислови, уживані в усному й писемному мовленні (*Баба з воза – кобилі легше* (у 69 н. пп.); *Було б здоров'я – усе інше наживемо* (у 72 н. пп.); *Великий, як коза – дурний, як лоза* (Баб, Білк, Білолуц, Брус, Вар, ВерхД, Заайд, Зак, Лиз, Мак, Мед, Мик, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Паньк, Преоб, Прив, Риб'ян, Руд); *Від добра добра не шукають* (у 57 н. пп.); *Вік живи – вік учись* (у 73 н. пп.); *Вольному – воля, спасенному рай* (у 56 н. пп.); *Далі положиши – ближче візьмеш* (Баб, Бат, Брус, Бул, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, КарпК, Крем, Кур, Лиз, Луб, Мак, Мик, Міл, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Утк); *Дві баби – базар, а три – ярмарок* (Ант, Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Луб, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом,

Паньк, Пар, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Утк, Чмир); *Де наше не пропадало* (у 55 н. пп.); *Дурний, аж крутиться* (Баб, Білк, Білов, Вар, ДО, Заайд, Зак, Кур, Лан, Мак, Мик, Новопск, Новочер, Пар, Петр, Підг, Прив, Риб'ян, Сват, Шпот, Шульг); *Дурному не скучно й самому (сидить та й регочеться)* (у 75 н. пп.); *Переливає з пустого в порожнє* (у 68 н. пп.); *За все треба платити* (у 69 н. пп.); *За одного битого двох небитих дають, та й то не беруть* (у 55 н. пп.);

– вислови, пов'язані з християнськими заповідями, віруваннями (*Береженого Бог береже* (у 67 н. пп.); *Бог велить пополам ділить* (Баб, Бат, Брус, Бул, ВерхД, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Мак, Міл, Мороз, Новахт, Новопск, Новочер, Оле, Ом, Пет, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сух, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *Жить би та Бога хвалить* (Баб, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Мик, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Пар, Пет, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Чмир, Шап, Шульг));

– окремі прислів'я, повір'я, пов'язані з календарними святами (*Варвара ночі увірвала, а дня доточила* (Баб, Білк, Брус, Вар, Гор, ДарЄ, Зак, КарпК, Куряч, Лан, Луб, Мик, Міл, Новочер, Паньк, Пар, Піс, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк); *До Спасівки бджоли на пана роблять, а після Спаса – на себе* (Ант, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Лан, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Петр, Підг, Прив, Риб'ян, Солід, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шпот, Шульг));

– жартівливі вислови, що є порівняно новими (*Горілка без тива – гроші на вітер* (у 57 н. пп.));

– загальноновживані вислови, що містять прозорі (а іноді й затемнені) за внутрішньою формою okazіоналізми (*Грамотний, та не дрюкований* (Брус, Зак, Іл, Новб, Шпот); *Гуртове – чортове* (Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, КарпК, Крем, Кур, Лан, Луб, Мак, Мед, Мороз, Новвод, Новопск, Пар, Сват); *Мовчок на крючок* (Ант, Бул, Вар, Весел, Гор, ДарЄ, Зак, Крем, Куряч, Лиз, Мак, Марк, Можн, Мороз, Новб, Новост, Ом, Підг, Піс, Прив, Рог, Сух, Чмир, Шпот); *Не даси й рахуби* (Баб, Бат, Білк, Брус, Вар, ДО, Зак, Іл, КарлЛ, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Луб, Мед, Можн, Новб, Новвод, Підг, Риб'ян, Сух, Тар, Шпот); *П'яний, як дзюдзя* (Аст, Баб, Білк, Брус, Вар, ВерхД, Весел, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мак, Марк, Мед, Міл, Мороз, Новахт, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пет, Підг, Преоб, Прив, Прос, Риб'ян, Руд, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг)); діалектизми (*Свальба (свайба) сорочку знайде* (Біл, Білк, Брус, Вар,

Гор, Зак, Іл, Крем, Луб, Марк, Міл, Можн, Новб, Петр, Підг, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Чмир, Шпот, Шульг));

– добре римовані прислів'я, у яких заміна одного компонента іншим може порушити риму (*Заплач – дам калач, зареви – дам три* (у 54 н. пп.)).

Водночас, і ці ФО можуть мати формальні варіанти, найчастіше фонетичного типу, коли окремі слова різняться особливостями вимови голосних чи приголосних звуків у словах, як-от:

– вимова [пч] замість [ж] чи [з] замість [з]: *Мертві бджоли не гудуть – Мертві пчоли на гудуть* (у 67 н. пп.); *Від дзвінка до дзвінка – Від звонка до звонка* (у 70 н. пп.); *Очі – дзеркало душі – Очі – зеркало душі* (у 68 н.п.);

– уживання [о] замість нормативного [і]: *Мир дім буде, а незгода – руйнує – Мир дом буде, а незгода – руйнує* (Ант, Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, Заайд, Зак, Крем, Кур, Лиз, Лим, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Чмир); *Далі положиш – ближче візьмеш – Далі положиш – ближче візьмеш* (Баб, Бат, Брус, Бул, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, КарпК, Крем, Кур, Лиз, Луб, Мак, Мик, Міл, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Утк);

– наявність чи відсутність приставного приголосного: *Вашими устами та мед пити – Вашими вустами та мед пити* (у 69 н. пп.); *Він і у вус не дує – Він і в ус не дує* (у 53 н. пп.);

– тверда чи м'яка вимова кінцевого [р]: *Дві баби базар, три – ярмарок – Дві баби базарь, три – ярмарок* (Ант, Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Луб, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Утк, Чмир); *Підвела мене під монастир – Підвела мене під монастирь* (у 59 н. пп.).

Іноді у складі паремій фіксуємо просторічну лексику чи суржикізми: *Апетит приходить під час їди – Апетит приходить під час їжі – Апетит приходить во время їди* (у 67 н. пп.); *Плохо не клади – вора в гріх не вводи* (Баб, Білк, Бул, Заайд, Зак, Крем, Мик, Можн, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Петр, Пис, Прив); *Годував пан собаку завтраками, поки та й здохла – Годував пан собаку завтріками, поки та й здохла – Годував пан собаку завтраками, поки не здохла* (у 52 н. пп.); *Мели, Ємеля: твоя неділя – Мели, Ємеля: твоя неделя* (Баб, Бат, Білк, Білолуц, Брус, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Коляд, Кур, Куряч, Лан, Луб, Мик, Можн, Мороз, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Підг, Сват, Сух, Утк, Чмир, Шпот,

Шульг); *Ні бе, ні ме, ні кукуріку – Ні бе, ні ме, ні кукареку* (у 61 н. пп.); *Песні хоч тресні* (Баб, Білк, Брус, Весел, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, Калм, КарлЛ, Куряч, Луб, Мак, Марк, Мед, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Шпот, Шульг); *Поки не їдав, ніхто не видав, а став їсти – нігде сісти – Поки не їдав, ніхто не видав, а став їсти – ніде сісти* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, Зак, Крем, Мак, Міл, Можн, Новб, Новочер, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сосн).

До граматичних варіантів ФО відносимо стійкі сполучення слів, у яких:

– виявлено слова з варіантами префікса – *Варвара ночі урвала, а дня приточила (доточила) – Варвара ночі увірвала, а дня приточила* (Баб, Білк, Брус, Вар, Гор, ДарЄ, Зак, КарпК, Куряч, Лан, Луб, Мик, Міл, Новочер, Паньк, Пар, Піс, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк);

– функціонують слова з варіантами одного суфікса: *Мал золотник, та дорог, а велика фігура, та дура – Мал золотнік, та дорог, а велика фігура, та дура* (Аст, Баб, Білк, Білолуц, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, Зак, КарпК, Лан, Мак, Мик, Міл, Новочер, Пар, Пет, Петр, Підг, Прос, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Чмир, Шульг);

– ужито варіанти форм дієслів: *Він і у вус не дує – він і у вус не дме* (у 53 н. пп.); *Він тільки слухає та на вус мотає – Він тільки слуха та на вус мота* (у 60 н. пп.); *Летить далі, чим бачить – Летить далі, чим баче* (Ант, Баб, Бат, Білк, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Лиз, Лим, Мак, Мед, Мик, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Петр, Пис, Підг, Піс, Преоб, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Сух, Тар, Шап, Шпот, Шульг);

– використано варіантні форми іменників, прикметників, дієслів: *Закрий рот (рота), а то муха влетить* (у 54 н. пп.); *І на мудрім (мудрому) чорт на Лису (Лисую) гору їздить (їзде) – І на мудрому чорт на Лису гору їздить (їзде)* (Брус, Бул, Вар, Гор, Зак, Крем, Кур, Мак, Мороз, Новост, Пар, Пис, Підг, Риб'ян, Рог, Шпот, Шульг).

Аналізуючи лексичні варіанти стійких сполучень слів, звертаємо увагу на те, що „тотожність образу варіантного ряду фразеологізмів є основною його ознакою” [Мокієнко 1989, с. 33], а отже, класифікуючи лексичні варіанти ФО, маємо спиратися передусім на цю засадничу настанову. Разом з тим, учені визнають можливість великого тематичного діапазону лексем при фразеологічних замінах, якщо йдеться про діалектні варіанти стійкого сполучення слів [Мокієнко 1989, с. 37; Ужченко 2005, с. 89].

Загалом найчастіше якісними варіантами ФО є стійкі сполучення слів, у яких заміна слів відбувається в межах одного синонімічного ряду: *Байками ситий не будеш* (у 52 н. пп.) – *Балачками ситий не будеш* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Міл, Можн, Мороз, Паньк, Пис, Піс), *Словами ситий не будеш* (Ант, Баб, ВерхД, Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Паньк, Піс), *Розмовами ситий не будеш* (Гор, Кур, Лиз, Пис, Шап), *Казками ситий не будеш* (Баб, Бул, ВерхД, Мороз, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Шап).

Спостережено, що синонімічна заміна компонентів нерідко може бути доповнена системно невпорядкованою, як-от: *Байками (балачками, словами, розмовами, казками) ситий не будеш і Добротою ситий не будеш* (Бул, ВерхД, Гор, Литв, Мороз); *Учепився, як блоха в кожух* (Баб, Бат, Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, Коляд, Крем, Куряч, Лан, Марк, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Пар, Пис, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Утк, Шпот, Шульг) – *Держиться, як блоха кожуха* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, Луб, Міл), *Вчепився, як реп'ях* (Ант, Баб, Білолуц, Лиз, Литв, Луб, Міл, Можн, Мороз, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Руд), *Прилип, як реп'ях* (Баб, Білолуц, Можн, Мороз, ПлП, Прос, Руд, Шап), *Причепився, як болячка до хворого* (ВерхД, Луб, Міл, Мороз, Прос), *Причепився, як п'явка* (Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Мороз, Руд, Шап), *Пристав, як п'явка* (Ант, Баб, Білолуц, Лиз, Литв, Луб, Міл, Піс), *Пристав, як п'явка, присмоктався* (Гор, Кур, Луб, Можн).

Фразеологічними варіантами можуть бути ФО, у яких замінені слова належать до того самого предметно-логічного класу (тематичної групи), що й у традиційних висловах: *Батько з дому – миші в танці* (Ант, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Куряч, Лан, Литв, Мик, Мороз, Новб, Новопск, Новочер, Ом, Пар, Пет, Пис, Підг, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Шпот, Шульг) – *Батько з дому – діти в танці* (Ант, Баб, ВерхД, Литв, Мороз), *Кіт з дому – миші в танці* (Ант, Литв, Можн, Паньк, Шап), *Кіт з дому – миші в пляс* (Ант, Баб, ВерхД, Кур), *Кіт з хати – миші в пляс* (Білолуц, ВерхД, Гор, Кур, Луб) (цей же образ використано в синонімічній ФО *Батько за поріг – діти за пиріг*); *Бреше і не червоніє* (у 68 н. пп.) – *Бреше і не красніє* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Заайд, Кур, Лиз, Литв, Луб, Міл, Можн, Мороз, Паньк, Пет, Пис, Піс, ПлП, Прос, Руд, Шап), *Бреше і не соромиться* (Білолуц, Гор, Кур, Лиз, Можн, Прос, Руд), *Бреше й оком не моргне* (Ант, Баб, Білолуц, Гор, Кур, Можн, Мороз), *Бреше і не моргне* (Бул, ВерхД, Міл, Можн, Мороз, Прос), *Бреше і оком не блимне* (Луб, Міл, Паньк, Прос, Руд), *Бреше і не заїкнеться* (Бул, ВерхД, Гор, Мороз, Паньк, Пис, Піс), *Бреше і не скривиться* (Брус,

Бул, Литв, Луб, Міл, Шап), *Бреше і не морщить́ся* (Лиз, Міл, Пис, Руд); *Живуть між собою, як голубів пара* (Ант, Аст, Баб, Бат, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Куряч, Лан, Лиз, Литв, Марк, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пет, Петр, Пис, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Сосн, Сух, Тар, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг) – *Живуть між собою, як голуб з голубкою* (Білолуц, Гор, Кур, Мороз, Паньк), *Живуть між собою, як голубки* (Ант, Білолуц, Кур, Лиз, Мороз); *Жити – значить творити* (Ант, Бат, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лиз, Марк, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Петр, Пис, Підг, Піс, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Утк, Чмир, Шульг) – *Жити – значить робити* (Брус, ВерхД, Луб, Міл), *Жити – не байдики бити* (Брус, Гор, Кур, Луб, Міл, Паньк); *І коваль, і швець, і на дуду гравець* (Ант, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Вовк, Гор, Зак, Куряч, Лан, Лиз, Литв, Мак, Мик, Можн, Мороз, Новахт, Новост, Новочер, Паньк, Петр, Підг, Прос, Риб'ян, Сух, Утк, Шап) – *І коваль, і швець, і на баяні гравець* (Баб, Білолуц, Кур, Луб, Міл, Шап).

Окрему групу становлять стійкі сполучення слів, у яких відбулася метонімічна заміна компонентів: *Глупство не має кордонів* (Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, ДО, Заайд, Іл, Мик, Міл, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Ом, Паньк, Пар, Пис, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сосн, Сух, Чмир, Шпот, Шульг) – *Дурість не має меж* (Ант, Баб, Білолуц, ВерхД, Луб, Міл), *Дурості немає кінця* (Баб, Білолуц, ВерхД, Пис, Руд, Шап); *Пусті свиню за стіл, так вона й ноги на стіл* (у 64 н. пп.) – *Пусті (посади) свиню за стіл, так вона й ратиці на стіл* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Міл, Можн, Мороз, Ом, Паньк, Пар, Пис, Піс, ПлП, Прос, Риб, Руд, Шап).

Метонімічну заміну може бути доповнено заміною власної назви в стійкому сполученні слів чи заміною власної назви загальною: *Видно Кулину, що пироги пекла, і ворота в тісті (кісті)* (Аст, Баб, Білолуц, Брус, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мак, Мик, Міл, Мороз, Новопск, Новост, Новочер, Пар, Пет, Прос, Риб'ян, Сват, Сосн, Тар, Чмир, Шпот, Шульг) – *Видно Феську, що хліб пекла, і ворота в тісті (кісті)* (Білолуц, Луб, Міл), *Видно Настю, що вареники ліпила, і ворота в тісті (кісті)* (Білолуц, Гор, Лиз, Литв, Паньк), *Видно куму, що пироги пекла, і ворота в тісті (кісті)* (ВерхД, Литв, Мороз), *Видно бабу, що пироги пекла, і ворота в тісті (кісті)* (Брус, Гор, Кур, Міл). Цей прийом передачі дійсності використано в таких прислів'ях-синонімах: *Видно Тетяну, що сметану їла, уся борода в сметані* (Баб, ВерхД, Литв), *Видно Кулину, що піч білила, і сама побілена* (Брус, Гор, Литв, Можн, Паньк).

Менш поширеними є ФО, у яких відбулася асонансна заміна одного компонента іншим: *Багато будеш знати, скоро постарієш* (у 53 н. пп.) – *Багато будеш знати, багато будеш мати* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Міл, Можн, Мороз, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос).

У говірках нерідко функціонують вирази, у яких відбулися системно невпорядковані заміни компонентів: *Аби болото, чорти найдуться* (Баб, Бат, Білов, Білолуц, Брус, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лиз, Луб, Мак, Марк, Мед, Мороз, Новахт, Новб, Новопск, Новост, Пар, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Сух, Шпот, Шульг) – *Аби шия, а ярмо знайдеться* (Білолуц, ВерхД, Лиз, Міл, Можн, Пис, Прос); *Аби шия, а ярмо буде* (Білолуц, ВерхД, Лиз, Мороз, Паньк). *Воно тобі потрібне (нужне), як сліпому дзеркало, а лисому гребінець* (Ант, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Зак, КарпК, Крем, Куряч, Лан, Литв, Луб, Мед, Мик, Міл, Новахт, Новб, Новочер, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Сват, Сосн, Шпот, Шульг) – *Воно тобі потрібне (нужне), як п'яте колесо до воза* (Білолуц, ВерхД, Литв, Можн, Пис, Піс, Руд); *Воно тобі потрібне (нужне), як машині п'яте колесо* (Білолуц, ВерхД, Лиз, Луб, Міл, Пис); *Воно тобі потрібне (нужне), як собаці п'ята нога* (Білолуц, ВерхД, Міл, Пис, Руд, Шап); *Воно тобі потрібне (нужне), як зайцеві стоп-сигнал* (Бул, ВерхД, Литв, Мороз); *Воно тобі потрібне (нужне), як зайцю калоші* (Луб, Можн); *Воно тобі потрібне (нужне), як зайцеві тапочки* (ВерхД, Міл, Пис). *Дурак дурака бачить здалека* (у 72 н. пп.) – *Ходок ходока бачить здалека* (Ант, Білолуц, Кур, Луб, Пис, Піс); *Свій свояка бачить здалека* (Білолуц, Кур, Луб, Мороз, Пис, ПлП); *Кулик кулика бачить здалека* (Брус, Кур, Міл, Прос, Шап); *Рибак рибака бачить здалека* (Ант, Баб, Білк, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Крем, Кур, Лан, Лиз, Литв, Луб, Мед, Міл, Можн, Мороз, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Руд, Шап).

У прислів'ях порівняльного характеру нерідко використано внутрішній образ для утворення синонімічних висловлювань: *Голова без розуму, як ліхтар без свічки* (Білк, Брус, Бул, Гор, ДО, Зак, Крем, Кур, Лан, Мак, Мед, Можн, Мороз, Паньк, Підг, Прив, Риб'ян, Утк) – *Голова без розуму, як ніж без ручки* (Вар, Лим, Луб, Шап), *Голова без розуму, як кравець без голки* (ДарЄ, КарпК, Новахт, Сух); *Пристав, як городовий до старця* (Білов, Бул, Вар, ВерхД, Заайд, Зак, Коляд, Крем, Кур, Куряч, Мик, Міл, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Паньк, Пет, Петр, Прив, Рог, Сват, Тар, Шульг) – *Пристав, як банний лист (до дуни)* (Білк, Весел, ДО, Лан, Лиз, Оле, Підг, Прос, Солід, Чмир, Шпот), *Пристав, як мухи до меду* (Вовк, Лим, Луб, Можн, Ом), *Пристав, як п'явка* (Ант, Баб, Іл, Марк, Новочер, Пис, Піс, Сух, Шап).

Кількісна лексична варіативність (конструктивна) полягає в тому, що в традиційному стійкому сполученні слів відбувається редукція чи нарощення образу: *Діти – квіти життя* (у 66 н. пп.) – *Діти – квіти* (Білолуц, Гор, Кур, Луб, Міл, Пис), *Діти – квіти, тільки хай вони ростуть (цвітуть) у чужому городі (на чужому підвіконнику)* (Ант, Аст, Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, Заайд, Зак, Кур, Лан, Лиз, Литв, Луб, Мак, Міл, Можн, Мороз, Новочер, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Рог, Руд, Сват, Сух, Тар, Шап); *До нашого берега ніщо добре не припливе, коли не кізяк, то щепка* (Ант, Аст, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ДарЄ, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Луб, Мак, Мик, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Тар, Утк, Шпот) – *До нашого двору як не кізяк, то тріска* (Кур, Мороз, Піс), *До нашого двору все сміття* (Луб, Міл, Паньк, ПлП). Зокрема, на вислів *Прийшла Покрова – сиди, козак, дома* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Міл, Мороз, Новвод, Новопск, Новост, Ом, Паньк, Петр, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сосн, Утк, Шпот, Шульг) близько 30% респондентів прореагували таким висловом: *Прийшов Петро – вирвав листок, прийшов Ілля – вирвав два, прийшов Спас – бери рукавиці про запас, прийшла Пречиста – на дереві чисто, прийшла Покрова – сиди, козак, дома (дерева голі)* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Міл, Можн, Мороз, Паньк, Пис, Підг, Піс, ПлП, Прив, Прос, Руд, Шап).

Нерідко лексичну варіативність доповнено синонімією, адже чітку межу між цими групами ФО провести не можна. Варіантно-синонімічні групи стійких сполучень слів можуть містити подібні образи: *Дай дурневі макогон, він і вікна поб'є* (Баб, Бат, Білолуц, Весел, Заайд, Зак, Коляд, Крем, Куряч, Лан, Литв, Мак, Марк, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Чмир, Шпот) – *Пошли дурака Богу молиться, він і лоб поб'є* (Ант, Білолуц, Брус, Гор, Кур, Луб, Можн), *Дай дурневі молиться, він і ніс розіб'є* (Брус, Кур, Мороз), *Застав дурня Богу молиться, він і лоб проб'є* (Бул, ВерхД, Міл, Руд), *Застав дурня молиться, він і голову розшибе* (Білолуц, Кур, Лиз, Мороз, Піс, ПлП), *Скажи дуракові молиться, він і лоб поб'є* (Гор, Кур), *Якщо дурень, то й одним зубком наробиться* (Брус, Мороз). Вербальне наповнення змісту прислів'їв може бути різним, а внутрішня форма спільною. Так, ФО *До чужого монастиря зі своїм уставом не ходять* (у 67 н. пп.) входить до такої синонімічно-варіантної групи: *У чужий монастир зі своїм уставом не сунься* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Міл, Можн, Мороз, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Шап), *Нічого зі своїми молитвами в чужий монастир*

лізти (Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Паньк, ПлП, Прос), *До чужого монастиря зі своїм хлібом не ходять* (Брус, Гор, Лиз, Паньк, Пис, Прос, Руд, Шап). Іноді репрезентанти варіантно-синонімічної групи можуть зазнавати комплексних змін – кількісних і якісних: *Життя прожити – не поле перейти: не пройдеши, ноги не вколовши* (у 57 н. пп.) – *Життя прожити – не річку перейти* (Баб, Бул, Кур, Лиз, Литв, Луб, Можн, Паньк, Пис, Прос, Шап), *Життя прожити – не поле переорати* (Ант, Баб, Брус, Гор, Кур, Луб, Можн, Паньк, Пис).

Отже, в українських східнослов'янських говірках функціонують формальні та лексичні варіанти фразеологічних одиниць. Якщо перші з них демонструють особливості вимови голосних чи приголосних звуків носіями говірок або вживання діалектних граматичних форм, то другі сприяють посиленню конотації, оновленню образу. Серед перерахованих типів лексичних варіацій ФО найбільш уживаними є комплексні заміни, коли синонімічне чергування компонентів (заміна слів одного предметно-логічного класу) поєднана з системно невпорядкованим заступленням компонентів. Варіантні ряди нерідко доповнені ФО із синонімічним значенням різноструктурного чи подібного структурного типу.

Для більш глибокого наукового узагальнення лінгвокультурологічного характеру особливостей функціонування варіантних та синонімічних рядів (груп) у певному континуумі необхідна суцільна вибірка, кількісні підрахунки й класифікація стійких сполучень слів, які можуть групуватися навколо того чи того інваріанта значення. Це допоможе визначити важливі для цієї культури й мови понятійні ланки, концепти.

3. 2. Загальномовне та okazionale в складі фразеологізму

Лексична варіантність ФО як синонімічна заміна одного з їхніх компонентів, що не порушує семантичну тотожність і синтаксичну функцію фразеологізму, й прийнята узусом, ще не стала предметом пильної уваги діалектологів, які могли б установити механізми заміни компонентів ФО в усному мовленні. До кінця не розв'язаним є також питання про особливості функціонування варіантів ФО у говірках [Грица 1996, с. 3].

Покажемо це на прикладі варіантів ФО, виявлених в українських східнослов'янських говірках: *кусючий як муха* (Ант, Аст, Баб, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Весел, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мак, Марк, Мик, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Піс, Преоб, Прив, Рог, Руд, Сват, Сух, Тар, Чмир, Шап), *кусючий як гедзь* (Вовк, Сосн), *кусючий*

як *дрік* (Бат, Білк, ДарЄ, Коляд, Лим, Міл, Новахт), *кусючий як овід (овод)* (КарпК, Мед, Утк), *кусючий як комарь* (Білов, Калм, Литв, Мороз), *кусючий як гесенець* ‘дошкульний (про людину)’ (Оріх); *гедзь укусив* (Вовк, Сосн), *дрік укусив* (Бат, Білк, ДарЄ, Коляд, Лим, Міл, Новахт), *муха укусила* (Ант, Аст, Баб, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Весел, Гор, ДО, Заайд, Зак, Іл, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мак, Марк, Мик, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Піс, Преоб, Прив, Рог, Руд, Сват, Сух, Тар, Чмир, Шап), *овід (овод) укусив* (КарпК, Мед, Утк), *комарь укусив* (Білов, Калм, Литв, Мороз), *гесенець укусив* (Оріх) ‘дуже злий, сердитий, нервовий (про людину)’ та деяких інших.

Опитування 75 мовців старшого й середнього віку в різних н. пп. Луганщини засвідчує, що всім діалектоносіям відомі загальноновживані фрази, за винятком 23 осіб, які не розуміють значення фразеологізмів *кусючий як гедзь*, *гедзь укусив*. Вирази *кусючий як гесенець*, *гесенець укусив* як оказіональні функціонують лише в одному н. п. (с. Оріхове, Попаснянський р-н). Усі респонденти знають і використовують у власному мовленні вирази *кусючий як муха*, *кусючий як овід (овод)*, *кусючий як комарь* ‘дошкульний (про людину)’; *муха укусила*, *овід (овод) укусив*, *комарь укусив* ‘дуже злий, сердитий, нервовий (про людину)’; 35 із них вирази *кусючий як дрік*, *дрік укусив* розуміють, чули, але у власному мовленні не використовують.

Структура аналізованих ФО подібна. Вони мають у своєму складі назву комахи (*муха*, *гедзь*, *дрік*, *овід*, *комарь*) або людини (*гесенець*) та прикметник чи дієслово (*кусючий*, *укусив*). Семантичною опорою загальноновживаних сталих висловів є слова-назви комах, фіксовані сучасними словниками української мови, „Словарем української мови” за ред. Б. Д. Грінченка та іншими довідковими виданнями.

Зокрема, лексему *дрік* подано в „Словарі української мови” за ред. Б. Д. Грінченка зі значенням ‘овід’ [СУМГ I, с. 445]; з позначкою *діал.* і поясненнями ‘овід, гедзь’ – у сучасних тлумачних словниках [ВТССУМ, с. 328; НТСУМ 1, с. 850] (*Дрік напав, нападе, укусив, укусить* – те саме, що *гедзь (гедз) напав, укусив*). Найменування *здрік* з указаним значенням зафіксовано в західнополіських говірках. Шуст Л. М. доводить, що ця назва, імовірно, пов’язана із праслов’янським *zbrěti [ЕСУМ II, с. 256]. Існування номена *здракач*, мотивованого великим очима істоти, *здракати* ‘той, що має великі очі’ підтверджує цю думку [Шуст 2011, с. 65].

Лексема *овід* репрезентована в аналізованих словниках як ‘двокрила комаха, личинки якої паразитують в організмі різних тварин’ [СУМГ III, с. 34; ВТССУМ, с. 825; УСУМ, с. 516; НТСУМ с. 3, с. 64].

При поясненні значення слова *гедзь* звернено увагу на те, що це велика сіра муха, яка боляче кусається (*зменш.-пестл. гедзик*) [УСУМ, с. 195]; велика муха, яка живиться кров'ю тварин і соком рослин (*гедзь укусив кого* – про людину, яка нервує, у якої поганий настрій) [ВТССУМ, с. 269]. У „Новому тлумачному словнику української мови” В. В. Яременка, О. М. Сліпушко наведено два значення цього слова: 1) велика муха, що живиться кров'ю тварин і соком рослин; сліпак, овід, дрік, гедзик. 2) про людину, у якої поганий настрій, яка нервує або капризує; з позначкою *перен. (гедзь напав, укусив)* [НТСУМ I, с. 695]. Назву *гедзь*, імовірно, запозичено з польської мови [218, с. 64]. Спроби пов'язати цю назву з праслов'янським *gvozď ‘гвіздок’ учені вважають непереконливими.

Для лексеми *комар* подано тлумачення ‘двокрила кровососна комаха з тонким довгастим тільцем і хоботком’ [ВТССУМ, с. 558].

Отже, семи ‘личинки цієї комахи паразитують в організмі різних тварин’, ‘комаха боляче кусається’, ‘комаха живиться кров'ю тварин’, ‘кровососна комаха’ сприяють розвитку переносного значення слів, зумовлюють появу аналізованих лексем у складі ФО зі значенням ‘хто-небудь дуже нервує, перебуває в неврівноваженому стані, проявляючи впертість, химерність’, ‘що-небудь спричинило комусь поганий настрій, хтось дратується, нервує і т. ін.; сердитий’.

Фонетичні варіанти загальновідомих фразеологізмів *кусючий як муха, куючий як гедзь, куючий як дрік, куючий як овід, куючий як комар* ‘дошкульний (про людину)’; *гедзь укусив, дрік укусив, муха укусила, овід укусив, комар укусив* ‘дуже злий, сердитий, нервовий (про людину)’, поширені в говірках української мови, пов'язані з фонетичними особливостями місцевих діалектів. Зокрема в українських східнословобожанських говірках до них належать: *кусючий як гедзь, куючий як дрок, куючий як овод, куючий як комарь* ‘дошкульний (про людину)’; *гедзь укусив, дрок укусив, овод укусив, комарь укусив* ‘дуже злий, сердитий, нервовий (про людину)’. Їх виникнення спричинене фонетичними рисами аналізованих говірок: зокрема, більшою, ніж в інших говірках української мови, частотою вживання звука [г], функціонування [г] замість [г] у багатьох словах *грунт, агрус, гедзь*; уживанням етимологічного [о] в новому закритому складі – *дрок, овод*; м'якість [р] у кінці слова та складу: *су'хар', ко'мар'*.

Заміна одного лексичного компонента іншим у складі ФО може бути зумовлена наявністю чи відсутністю власне діалектних лексем у системі говірки, які могли б заступити функціонально значущі у ФО слова-назви комах. Так, фразеологізми *гедзінь укусив, овад укусив* (бойківські говірки), *бомк укусив, тец укусив* (західнополіські говірки),

гедз укусив, бецкавка укусила (гуцульські говірки) засвідчують про існування відповідних найменувань комах у названих говірках: *гедзінь, гідзінь, гедзіль, гідзіль* ‘овід’ (*Гедзінь теньго худобу кусає*) [СБГ, с. 81]; *овад, овід* ‘гедзь’ [СБГ, с. 359]; *дрік* ‘те, що БОМК’ [СЗГ I, с. 143]; *бомк* ‘гедзь: *Tabanidae*’ (запозичене з польської мови) [СЗГ I, с. 27]; *тец* ‘гедзь; *Tabanidae*’ [СЗГ I, с. 119]; *бецкавка* ‘овід’ [ГГ, с. 24] (імовірно, похідне від *бецкатиси*, гедзатися (про худобу); *перен.* ‘нервувати, сердитися (про людину)’ [ГГ, с. 24]); *овад* ‘овід; комар; гедзь’ [Піпаш, Галас, с. 123]; *гедз* ‘овід’ [Піпаш, Галас, с. 123].

Основне значення названих ФО незмінне: *гедзь (гедз) напав (укусив) кого (на кого)* ‘хто-небудь дуже нервує, перебуває в неврівноваженому стані, проявляючи впертість, химерність і т. ін.’ [ФС I, с. 170]; *якась муха вкусила* (іронічне) ‘що-небудь спричинило комусь поганий настрій, хтось дратується, нервує і т. ін.; сердитий’ [ФС I, с. 514].

Визначаючи етнокультурну конотацію слова *гедзь*, В. В. Жайворонок зазначає, що вона впливає на творення фразеологізму з компонентом *гедзь / гедз: гедзь / гедз* (зменшене – *гедзик*) – велика муха, яка живиться кров’ю тварин і соком рослин; худоба від її укусів кидається з боку в бік, ніби вередуючи, тому про людину, яка нервує, вередує, кажуть: „*Гедзь якийсь його вкусив*”, а про вередливу дівчину: „*Гедзкає, як телечка в лісі*”; слово *гедзь* символізує інтригу, тому вираз *гедзя (гедзика) кинути (вкинути)* означає ‘зробити, сказати щось дратівливе, обурливе’ [Жайворонок, с. 164].

В українських східнословобожанських говірках найбільш уживаними серед аналізованих є фразеологізми *кусючий як муха, кусючий як дрік, кусючий як овід (овод), кусючий як комарь* ‘дошкульний (про людину)’; *дрік укусив, муха укусила, овід (овод) укусив, комарь укусив* ‘дуже злий, сердитий, нервовий (про людину)’. Вибір образного конкретизатора *овід (овод), дрік, муха, комар*, уважаємо суворо не диференційованим, він залежить від ситуації мовлення, уподобань діалектоносія, зумовлений позамовними чинниками (традицією вживання, віком мовця тощо). Найвищу функціональну активність серед названих сталих виразів мають фразеологізми *кусючий як муха, муха укусила*. Психолінгвістичний експеримент, проведений у с. Іллічівка Троїцького району, с. Закотне Новопокровського району, с. Новоастрахань Кременського району та с. Морозівка Міловського району, під час якого респондентам було запропоновано встановити, які варіанти ФО вони вживають частіше, засвідчує, що з 50 випадків, у яких було зафіксовано ФО *кусючий як муха, кусючий як дрік, кусючий як овод, кусючий як комар; дрік*

укусив, муха укусила, овод укусив, комар укусив, 22 фразеовживання припадає на варіанти *кусячий як муха, муха укусила*, 15 – *кусячий як дрік, дрік укусив*, 9 – *кусячий як овод, овод укусив*, 4 – *кусячий як комарь, комарь укусив*. Отже, усі вісім фразеологізмів активно функціонують, стилістичне навантаження ФО з одним і тим самим образним конкретизатором (*муха – кусячий як муха, муха укусила; дрік – кусячий як дрік, дрік укусив; овод – кусячий як овод, овод укусив; комарь – кусячий як комарь, комарь укусив*) однакове, заміну одного образного конкретизатора іншим мовці майже не диференціюють. Щоправда, більша експресивність властива виразам з лексичним компонентом *дрік*: *Та йк'шо про 'Пукал'шу ка'зат' / то 'йасно / шо йі'йі др'ік уку'сиу // а йак'шо про Ра'йуху / то йі'йі / мат' / 'муха уку'сила* (с. Іллічівка).

Фразеологізмів з компонентом *гедзь* в українських східнослобожанських говірках нами не виявлено, проте про існування ФО *гедзь (гедзь) укусив, кусячий як гедзь (гедзь)* діалектоносії знають. Так, анкетування типових представників 75 говірок Східної Слобожанщини засвідчує, що цей фразеологізм не є активно вживаним, проте 47 респондентів зазначають, що вони цей фразеологізм знають, він відомий їм з творів художньої літератури, радіо, телебачення. 28 респондентів значення фразеологізму не знають. Відсутність в активному вжитку ФО з компонентом *гедзь* може бути зумовлено:

– більш прозорою етимологією слів *овід, дрік* порівняно з *гедзь*, а отже, і більшою поширеністю ФО з компонентами *овод, дрік* (пор.: *овід* „гедзь, *Nyroderma bovis* L.” – результат видозміни первісної форми [*овад*], псл. *ovađь*, в умовах акаючих говорів (як прояв гіперизму) або через зближення з іменником *вода* [ЕСУМ IV, с. 150]; існує припущення про походження слов'янських слів з **ōd-* / **ēd-* „їсти” (Schulze KZ 43, с. 41) або зі складного слова **ov-ōdos* „той, хто їсть вівцю”, утвореного з основи іменника *ovis* „вівця” і форми **ōdos* від основи **ēd-* / **ōd-* „їсти” [Трубачев Назв. дом. жив. 71]; необґрунтованою є гіпотеза [Machek ESJC 423] про спорідненість з лат. *tabānus* „овід” [ЕСУМ IV, с. 148];

– *дрік (дрик, дріковиця, дроку, дроковиця)* пов'язують з *дрочити* ‘дражнити, дратувати’, *дрочитися* ‘кидатися від укусів гедзів (про тварину)’; *дражнитися, сердитися*, [*дріковиця*] ‘період, коли гедзі особливо дошкульні для тварин’, [*дроковиця*] ‘тс.’, [*дроки*] ‘глузування, дошкульні жарти’, [*дроковистий*] ‘вередливий, дражливий’, [*дрочливий*] ‘дратівливий’, [*здрік*] ‘гедзь’, [*здрок*], піддрочка; – р. [*дрочить*] ‘дратувати; пестити, гладити’, [*дрочиться*] (про тварину) ‘упиратися, кидатися, шаленіти’, бр. *драчея*

‘сверблячка’, р.-цсл. дрочитисж ‘гордо виступати’, дроченьє ‘пиха’, п. *droczyć się* ‘дражнитися’ (з укр.), болг. *дроча* ‘ледарювати, розважатися’, м. *дрочи* ‘тс.’, стсл. *дрочити (сж)* ‘бути пихатим’, *дрочьнь* ‘сміливий, зухвалий’; етимологія неясна; можливо, пов’язане з псл. **dbrati*, **derti* і відповідає лтс. *dracîť, dracu* ‘ляяти, ганити’, лит. *drākas* ‘сварливий, задерикуватий’, *drikti, drinkù* ‘шаленіти, казитися’ [ЕСУМ II, с. 133];

– *тедзь* ‘овід, *Oestrus bovis*’ – в українську мову запозичене з польської, на що вказує наявність звука [г] відповідно до псл. [g]; безсумнівними відповідниками до псл. [**gъзь (*gyz-)*] є тільки лит. *gužeti* ‘поспішати, бігти юрбою’; пов’язували також з лит. *kūšti* ‘рушити’, ч. *kšenec* ‘молоді плазуни’, ‘мальки’; деякі дослідники вважають псл. **gъзь* звуконаслідувальними; непереконливе зіставлення з псл. **gudъ, *gyzdъ, *gyža, *guzъ* укр. *гид, гижки, гузка*, а також пов’язання (Потебня РФВ 3, 103) з псл. **gvozďь*, укр. *гвіздок* [ЕСУМ I, с. 489];

– частотою вживання загальноновживаних лексем *муха, комар*.

У с. Оріхове (Попаснянський район) функціонують вирази: *ку¹сющий як гесе¹нець* ‘злий, сердитий, який боляче ранить (про людину)’, його значення дорівнює вислову *кусючий як муха; гесе¹нець уку¹сив (когось)* ‘нервовий, перебуває в неврівноваженому стані’, що відповідає загальноновживаному *тедзь укусив (напав), муха укусила, сіла муха на ніс, встати не на ту ногу* [ФС I, с. 388]. Словом *гесенець* у говірці села називають комара. Старожили розповідали, що в роки Першої світової війни село зайняли німці. Серед них був один офіцер, відмінними рисами якого були надзвичайна нетерплячість і жорстокість, і не лише відносно селян, а й до своїх підлеглих однополчан. Родом він був із Гесена (Німеччина), через що його в селі прозвали *Гесенець*. Оскільки його злий характер можна було порівняти лише з кусючим комаром, то й комара почали називати *гесенцем*. Біологи довели, що самкам комарів потрібен протеїн, оскільки без нього відкладені яйця не дадуть потомства. Тому комарі так жадібно смокчуть кров. Отже, поява порівняння *кусючий як комар* виправдана.

Разом з тим, оріхівці перебудували відомий український вислів *кусючий як комар* на *кусючий як гесенець*. У говірці суб’єкт порівняння, яким є сердита, зла людина, став співвідноситися з двома об’єктами – первісним – комаром, і вторинним – німецьким офіцером родом із Гесена, що стало визначальною ознакою при його найменуванні, оскільки, імовірно, прізвище офіцера селянам було запам’ятати складніше. Ці два об’єкти мали спільну ознаку – були злими, жорстокими, тому й відбулася синонімічна заміна одного

компонента сталого виразу іншим. У сферу порівняння в межах сталого вислову можуть потрапляти, як відомо, не лише слова загальнонародного вжитку, а й локалізми, до яких і відносимо інновацію *гесенець* ‘комар’.

Фразеологізм тривалий час функціонував у говірці, хоч у довколишніх населених пунктах у такій формі не вживався, а мав традиційні компоненти. Нині, коли в основному померли ті, хто пам’ятав громадянську війну, поступово зникає з ужитку й вислів *кусячий як гесенець*. Саме тому розрізняють варіантність ФО узуальну – нормативну, яку фіксують словники, й оказіональну – одиничну, індивідуальну, що є фактом мовлення [Скрипник 1973, с. 128]. Тиск мовної системи й немотивованість відношень у середині сталого вислову, затемнення внутрішньої форми фразеологізму для більшості мовлян сприяють нестійкості оказіональних сталих висловів, проте вивчення механізму утворення одиничних фразеологізмів, особливостей їх функціонування має важливе значення для діалектології [Глуховцева 2002, с. 44 – 45].

Дієслова та прикметники в складі ФО *кусячий як муха*, *кусячий як тедзь*, *кусячий як дрік*, *кусячий як овід (овод)*, *кусячий як комарь*, *кусячий як гесенець* ‘дошкульний (про людину)’; *тедзь укусив*, *дрік укусив*, *муха укусила*, *овід (овод) укусив*, *комарь укусив*, *гесенець укусив* ‘дуже злий, сердитий, нервовий (про людину)’ замінюються іншими зрідка. Так, лише у виразі *дрік укусив* компонент *укусив* може бути замінено дієсловом *напав*, в інших виразах такої заміни не спостережено, хоча загальнономовні словники фіксують варіант *тедзь напав* [ФС I, с. 338].

Синонімічним до фразеологізмів *тедзь укусив*, *дрік укусив*, *муха укусила*, *овід (овод) укусив*, *комарь укусив*, *гесенець укусив* є вислів *напала дроковиця* ‘дуже злий, сердитий, нервовий (про людину, тварину)’, образним конкретизатором якого є лексема *дровиця*, фіксована багатьма словниками як діалектизм: **дровиця** ‘жаркоє время въ маѣ и іюнѣ, когда скоть подвергается нападенію оводовъ и мечется изъ стороны въ сторону (дрочиться)’ (*Чого ти головою крутиш, мов той цап у дровицю?*) [СУМГ, с. 446]; *діал.* ‘спекотний час у травні й червні, коли худоба страждає від укусів оводів’ [ВТССУМ, с. 329]. У складі фразеологічного звороту це слово переосмислилося й уживається із значенням ‘дратівливий стан людини, тварини’.

Отже, з одного боку, фразеологізми *тедзь укусив*, *дрік укусив* (*напав*), *муха укусила*, *овід (овод) укусив*, *комарь укусив*, *гесенець укусив* в українських східнословобожанських говірках є варіантами сталого виразу, побудованого за моделлю „назва комахи + укусити

(напасти)”, а з іншого – фразеологізм *дрік напав (укусив)* вступає в синонімічні зв'язки з виразом *напала дроковиця* ‘дратівливий стан людини, тварини’. Імовірно, саме цим і можна пояснити здатність дієслів *укусити* й *напасти до* взаємозаміни.

Загалом, однією з основних ознак ФО є стійкість компонентного складу, яка, однак, не означає, що сталі вирази не можуть мати варіантів. Утворюючи постійний мовний контекст, компоненти фраземи забезпечують їй стійкість. Саме завдяки стійкості компонентного складу ФО набуває здатності до її структурно-семантичної відтворюваності. Стійкість – загальномова ознака, яка притаманна всім одиницям мови. Стійкість будь-якої одиниці мови – це умова її цілісності й відтворюваності [Алефіренко 2004, с. 10]. Проте лексична варіантність стійких сполучень слів – це здатність ФО до синонімічної заміни одного з їхніх компонентів, що не порушує семантичну тотожність, синтаксичну функцію й прийнята узусом [Кочукова 2004, с. 6]. Оболонка тієї самої фразеологічної одиниці може зазнавати значних змін, але загальна семантика її залишається незмінною [Скрипник 1973, с. 122].

У системі українських східнословобожанських говірок функціонують одиниці з однаковим значенням та відмінними окремими компонентами, а також ФО, що перебувають між собою у синонімічних зв'язках, хоча граматична наповнюваність їх різна. Обидві групи фразем мають особливості вживання. Якщо варіанти ФО легко взаємозамінюються, маючи більшу чи меншу функціональну активність, яка, однак, переважно, не пов'язана з емоційно-стилістичним забарвленням висловлювання (хоча є випадки, коли ступінь вираження ознаки одним варіантом дещо сильніший від того, що спостережено при використанні його заміника), то відношення синонімії між ФО передбачають наявність деяких семантичних відтінків у значеннях фразеологізмів, їх вживання може бути пов'язане з тональністю усного мовлення тощо.

Варіанти ФО та стійкі вирази, які перебувають у синонімічних відношеннях один з одним, збільшують виражальні можливості діалектного мовлення, сприяють більш точному висловленню думки, розширюють можливості вибору при формулюванні думки.

Варіювання компонентів ФО – одна з корінних особливостей форми фразеологізму [Мокієнко 1970, с. 40] – у діалекті має більші можливості, ніж у літературній мові. Включення локалізмів у склад ФО – явище непоодиноке, воно виявлене в усіх говірках української мови. Фраземи з локально виявленими компонентами, збільшуючи варіантні ряди стійких виразів, нерідко використовуються замість загальноновживаних їхніх відповідників, чому сприяє прозорість

внутрішньої форми фразеологізму, ситуація більшої актуальності вислову з діалектизмом, зрозумілим для цього кола мовців, чи то іноді більшої експресивності сталого виразу з оказіоналізмами порівняно із загальноживаним висловом. Можна припустити, що утворення варіантів ФО, у складі яких ужито оказіоналізми, є одним із способів актуалізації змісту сталого виразу.

Результати психолінгвістичного експерименту переконують у тому, що слова, які утворюють фразеологізм і можуть взаємозамінюватися, не лише не втрачають своїх лексичних значень, а й мають культурну конотацію, що дозволяє респондентам виділяти серед них такі, що є більш чи менш емоційно-експресивно навантаженими. Узуальна та оказіональна варіантність – це два складники одного процесу – актуалізації ФО.

3.3. Варіативність власних назв у складі ФО та антиприслів'їв

Власна назва є засобом ідентифікації людини, істоти. У складі паремій та фразеологічних одиниць власні назви здебільшого виконують не номінативну функцію, а є одним із засобів вияву концептуальних засад сталого виразу: непрямой номінації рис зовнішності чи характеру суб'єкта або об'єкта дії, висловлення думки в експресивній формі тощо. Є. С. Отін зараховує оніми до ономастичних універсалій, властивих словниковому складу більшості народів світу [СКСИ, с. 11]. В. М. Калінкін обстоює думку про поетичний та конотативний компонент значення онімної одиниці, ужитої в художньому творі [Калінкін 1999].

У складі паремій та фразеологізмів, зафіксованих на Луганщині, виявлено різноманітні власні назви: теоніми (*У Бога все готове* (Ант, Білк, Брус, Бул, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Лиз, Новопск, Ом, Паньк, Пар, Петр, Прив, Риб'ян, Рог, Тар, Чмир, Шпот, Шульг); *На Бога надійся, а сам не плошай* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарпК, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Лим, Луб, Мик, Міл, Мороз, Новахт, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Пар, Пет, Пис, Підг, Прив, Прос, Риб'ян, Сват, Сух, Утк, Шап, Шпот, Шульг)); міфоніми (*Свята Тетяна швидка на кару* (Білк, Вар, Зак, Крем, Куряч, Мороз, Петр, Пис, Прив)); антропоніми (*Сіла прясти, як чередникова Химка* (Білк, Брус, Вар, Крем, Мик, Мороз, Новост, Прив, Шульг)); топоніми (*на Лиман Грициків дурити* (Зак, Крем, Куряч, Мак, Мороз, Новвод, Паньк, Петр, Прив, Риб'ян, Чмир)); зооніми (*Прийдеться в Сірка очей позичати* (Білк, Брус, Вар, ДО, Зак, Кур, Куряч, Луб, Мик, Мороз, Новост, Підг, Прив, Риб'ян, Сват, Шпот)).

Теоніми надають пареміям позитивної конотації: *Без Бога ні до чого* (Брус, Бул, Вар, ВерхД, ДО, Заайд, Іл, КарлЛ, Крем, Лиз, Міл, Можн, Новопск, Новост, Оле, Петр, Пис, Піс, Преоб, Риб'ян, Рог, Руд, Сух, Утк, Шап, Шульг); *Хліб їж і Бога хвали* (Ант, Аст, Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Коляд, Крем, Кур, Куряч, Лан, Марк, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новахт, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пар, Петр, Пис, Підг, Прив, Риб'ян, Сосн, Сух, Утк, Чмир, Шпот, Шульг). Назви свят якогось із циклів календарного року репрезентують час, коли відбувається дія: *Хоч дуй, хоч не дуй, – не к Різду, а к Великодню, циган уже і кожух продав* (Білк, Брус, Вар, Зак, Крем, Луб, Мороз, Паньк, Пис, Прив, Сух); *У дурня до Юрія, а в розумного до Миколи (вистачить сіна, якщо його вчасно заготувати)* (Білк, Брус, Вар, Гор, ДО, Заайд, Зак, Кур, Мороз, Петр, Риб'ян).

У вживанні зоонімів спостережено таку особливість: у складі паремій функціонують, зазвичай, типові зооніми, напр., типовою кличкою для собаки є Сірко, для коня – Гнідко, для корови – Маня (Миня). Саме ці клички використані в пареміях: *Виглядає, як Сірко з кубла* (Ант, Баб, Брус, Бул, ВерхД, Заайд, Зак, Іл, КарлЛ, КарпК, Кур, Куряч, Лан, Литв, Мак, Мик, Міл, Можн, Новб, Новопск, Новочер, Оле, Паньк, Пар, Підг, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Солід, Сосн, Утк, Шульг); *Вали на Гнідого, він доведе* (Ант, Брус, Вар, Гор, Куряч, Лан, Мик, Підг, Утк, Шпот).

Власні імена людей у складі стійких виразів функціонують найчастіше. Нерідко вони є засобом обігрування слів, створення рими (зовнішньої чи внутрішньої): *Сьорбай, Мартине, мати ще підкине* (Брус, Вар, Зак, Крем, Кур, Новвод, Підг, Рог, Чмир); *Наша Пріська все тріска, і бублики лупе, як хто купе, а не купе – обійдеться, воно й так минеться* (Ант, Аст, Білк, Брус, Бул, ВерхД, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лим, Литв, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Ом, Пет, Петр, Пис, Підг, Піс, Преоб, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Сосн, Тар, Чмир, Шпот); *Не буде Галя, так буде другая* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Кур, Лан, Литв, Марк, Можн, Мороз, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Чмир, Шульг); *Пішла б Ганна за пана, так пан не бере* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, Зак, Крем, Кур, Лан, Мороз, Новост, Новочер, Пет, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сух); *Їж, Левко, хоч і глевко* (Ант, Баб, Брус, Бул, Гор, ДарЄ, Зак, Куряч, Лан, Підг, Піс, Риб'ян, Рог, Шпот); *Заплач, Матвійку, дам копійку* (Ант, Баб, Брус, Бул, ВерхД, Весел, Гор, Заайд, Зак, Іл, Калм, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Литв, Луб, Марк, Можн, Мороз, Новб, Новопск, Новочер, Ом, Петр, Пис, Підг, Піс, Преоб, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Руд, Сват, Тар, Чмир).

У пареміях особи, названі іменами, є носіями переважно негативних рис характеру: неохайності (*Видно нашу Кулину, що пироги пекла, і ворота в тісті* (Аст, Баб, Білолуц, Брус, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, Іл, КарпК, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мак, Мик, Міл, Мороз, Новопск, Новост, Новочер, Пар, Пет, Прос, Риб'ян, Сват, Сосн, Тар, Чмир, Шпот, Шульг)); нерозсудливості (*Бог не Микитка, з ним не шути* (Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, Заайд, Зак, КарлЛ, Крем, Лан, Мик, Міл, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Пар, Прив, Рог, Сват, Сосн)); лінощів (*Поки Хома збереться, бояри й мед поп'ють* (Баб, Білк, Брус, Бул, Вар, Зак, Іл, Крем, Лан, Мак, Мороз, Новочер, Паньк, Прив, Риб'ян, Сват, Шпот)); хвастощів (*Бий, жінко, яйце в юшку, а шкаралупки викидай на вулицю, щоб усі люди бачили, що Хома ласо їсть* (Брус, Вар, Крем, Мороз, Новвод, Шпот)); безтурботного ставлення до життя (*Гуляй, Маши, поки воля наша, як заміж оддадуть, тоді волі не дадуть* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДО, Заайд, Зак, Крем, Куряч, Лан, Литв, Мик, Міл, Можн, Новб, Новочер, Ом, Пар, Пет, Петр, Пис, Підг, Риб'ян, Сосн, Сух, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг)); надокучливості (*Прилип, як до Ганки Пилип* (Білк, Брус, Вар, Вовк, Гор, Зак, Іл, КарпК, Крем, Куряч, Мик, Мороз, Новахт, Новост, Підг, Піс, Преоб, Прив, Риб'ян, Рог, Руд, Шпот)); непосидючості (*Товчеться, як Марко по пеклу* (Білк, Брус, Вар, Вовк, Крем, Новахт, Петр, Рог, Шап)) та ін.

Власні назви як засоби експресивного висловлення думки іноді слугують заміниками апелятивних іменників, напр., *Заливається, як циган сироваткою* (Білолуц, Вар, Заайд, Зак, Литв, Луб, Мак, Міл, Мороз, Новопск, Новочер, Ом, Пет, Підг, Прив, Риб'ян, Сват, Тар), а також *Заливається, як Мартин сироваткою* (Білк, ВерхД, Вовк, Крем, Мед, Чмир, Шап); *Носиться, як дурень з ступою* (у 64 н. пп.), а також *Носиться, як Хома з ступою* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Вовк, Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Міл, Можн, Мороз, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Руд, Сват, Шап); *Бог не теля, бачить звідтіля* (у 57 н. пп.), а також *Бог не Микитка, бачить швидко* (Білк, Брус, Бул, Вар, Гор, Заайд, Зак, КарлЛ, Крем, Лан, Мик, Міл, Новб, Новопск, Новост, Новочер, Пар, Прив, Рог, Сват, Сосн).

Засобом створення комічного власні назви постають і тоді, коли їх уведено в текст шляхом порушення сполучуваності слів: *Василь бабі сестра* (Білк, Вар, ВерхД, Зак, Крем, Міл, Можн, Мороз, Пар, Пис, Прос, Риб'ян, Руд, Сосн, Тар); *Королів Гараська стовбоватій Килині двоюрідний Кузьма* (ДО, Зак, Крем, Мик, Мороз, Новб, Петр, Піс, Риб'ян). В останньому мікродискурсі, позначеному використанням слів, які, на перший погляд, є зайвими (*Королів Гараська, стовбовата Килина*), особливо яскраво висловлено думку

завдяки сполученню несполучуваних слів (*двоюрідний Кузьма*).

Найбільш конотованими є вигадані власні назви, їх найчастіше підказано ритмікою та римою паремій [Мілева 2005, с. 92]: *Мели, Миля, твоя неділя* (Брус); *Полюбила Харя Марю, що на улицю стидно вийти* (Білк, Брус, Вар, Гор, Зак, Крем, Пар, Піс, Риб'ян). Прозора внутрішня форма таких власних назв дозволяє співвіднести їх з конкретними словами, напр., *Сьогодні Митута ні дома, ні тута* (Бул, Вар, Куряч, Лан, Рог, Утк, Шпот, Шульг). Зрозуміло, що ім'я *Митута* походить від дієслова *метатися*.

У складі порівнянь власні імена людей нерідко називають конкретну особу, яка є чи була носієм якихось зовнішніх або внутрішніх рис, напр.: *Розпатлана, як Марта лозно-олександрівська* (тобто, як *Марта з Лозно-Олександрівки*) (Білк, Новвод, КарлЛ, Пар, Мак, Кур, Паньк, Підг).

Отже, у складі паремій та фразеологізмів ужито переважно такі власні назви, що мають своєрідну конотацію. Тоді вони постають як найбільш конотовані елементи мікродискурсу й визначають характер усього висловлюваного загалом.

Питання „власна назва у фразеологізмі” розглянуто в працях М. Ф. Сумцова, Л. І. Ройзензона, В. М. Мокієнка, Л. Г. Скрипник, І. В. Мілевої. Зокрема, Л. Г. Скрипник відзначає, що у фразеологічному фонді української мови виразно вичленовується група фразеологічних одиниць, основою яких є власні назви – імена, прізвища та прізвиська людей, найменування країн, країв, населених пунктів, рік, гір та ін. [Скрипник 1973, с. 109]. Найчастіше такими сталими висловами є паремії (це прислів'я, приказки, примовки, крилаті вирази) та порівняння. Фразеологізми з власними назвами – одне з невичерпних джерел збагачення синонімії мови, її експресивно-виражальних засобів.

Доведено, що у складі паремій та фразеологічних одиниць власні назви здебільшого виконують не номінативну функцію, а є одним із засобів вияву концептуальних засад сталого виразу: непрямой номінації рис зовнішності чи характеру суб'єкта або об'єкта дії, висловлення думки в експресивній формі.

Власні назви можуть входити й до складу антиприслів'їв. Зокрема, проаналізуємо найбільш уживані прислів'я, сталі вирази, фразеологізми, що в наш час стають основою для антиприслів'їв. Передусім увагу привернули антиприслів'я – трансформи відомих прислів'їв, уживані в усному мовленні, та модифіковані відомі сталі вирази, уживані в мові періодичної преси, чи спеціально створені трансформи.

Так, прислів'я *На безриб'ї і рак риба* (Ант, Аст, Баб, Бат, Білов,

Білолуц, Бул, Вар, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, КарлЛ, КарпК, Куряч, Лан, Лим, Луб, Мак, Мик, Мороз, Новахт, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Оле, Ом, Пар, Підг, Піс, Прив, Прос, Рог, Сват, Солід, Сух, Утк, Чмир, Шпот, Шульг), трансформоване в антиприслів'я *на безриб'ї і Дід Мороз – Снігурочка* (Білк, Бул, Весел, Шап); *на безриб'ї і Хома чоловік* (Іл, Калм, Крем, Литв, Можн, Петр, Риб'ян), демонструє, що в усному мовленні пересічних громадян зазвичай актуалізуються образи, звичні для паремійного фонду: *Дід Мороз, Снігурочка, Хома*. Прислів'я *Десята (сьома) вода на киселі 'дуже далека рідня'* [ФС I, с. 141] стало основою для трансформ, у яких імена людей ужито із звичним для сталих висловів значенням, але вони мають незвичну сполучуваність, завдяки чому антиприслів'я набуває іронічного характеру: *Василь бабі – рідна тітка* [ВЧ; МС 1992, с. 17]; *Василь бабі – рідний Хведір* [ВЧ; МС 1992, с. 17]; *Василь бабі сестра* (Білк, Вар, ВерхД, Зак, Крем, Міл, Можн, Мороз, Пар, Пис, Прос, Риб'ян, Руд, Сосн, Тар); *ваша Катерина нашій Орині двоюрідна Одарка* (Бул, ДарЄ, Кур, Луб, Прив, Шап); *Іван бабі рідний Хведір* [ВЧ; МС 1992, с. 59]; *Королів Гараська стовбоватій Килині двоюрідний Кузьма* (ДО, Зак, Крем, Мик, Мороз, Новб, Петр, Піс, Риб'ян).

Нерідко межу між трансформацією стійких сполучень слів і варіюванням провести важко. Скажімо, якщо зіставити структуру прислів'я *Десята (сьома) вода на киселі* та її модифікації, то складається враження, що відбулася трансформація вислову, яка деякою мірою зачіпає зміст ФО, зокрема експресивність. Якщо ж зіставити компонентний склад трансформ, то стане зрозуміло, що мовець обіграє образ, продукуючи вирази з новими власними назвами. Новотвори мають подібне значення, і їх цілком може бути віднесено до однієї варіантно-синонімічної групи.

Нашу увагу передусім привернуло питання, які власні назви можуть стати заміниками загальних назв у складі традиційних та нових ФО.

Загалом в антиприслів'ях уживані власні назви, що мають актуальну для сьогодення конотацію. Тоді прислів'я *На безриб'ї і рак риба* звучить як *на безриб'ї і Кінконг – Алсу* (Андрій Данилко), а прислів'я *Незваний гість гірше татарина* (у 54 н. пп.) – *незваний гість гірше Кіркорова* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Луб, Міл, Можн, Піс); прислів'я *Не родись красивою, а родись щасливою* (у 63 н. пп.) – *не родись вродливий, а родись у Москві* (Брус, Гор, Кур, Лиз, Литв, Луб, Міл, Можн, Мороз, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Руд); *не родись вродливою, а родись Годзилою* (Білолуц, Бул, Кур, Литв, Міл, Можн). Фразеологізм *посилати до чорта* 'ляяти кого-небудь,

проганяти геть' (у 69 н. пп.) [ФС II, с. 680] уведено в такий контекст: *народ, який здобув демократію, може тепер послати свою владу хоч на Канари, хоч на Гаваї, а влада свій народ – тільки під три чорти* [ВШ; ЛУ 2005, № 8, 3 берез., с. 8].

Якщо антиприслів'я виникає на ґрунті фразеологізму, то гра значенням та виражальними засобами цієї мовної одиниці часто передбачає введення нових слів з образним значенням, серед яких нерідко трапляються й власні імена. Так, фразеологічна одиниця *Вибитися (вийти, вирватися) в люди* 'докладаючи зусиль, домогтися певного становища в суспільстві' (у 67 н. пп.) [ФС I, с.89] набуває нового значення у висловах: *Ейнштейн не одну формулу вивів у люди* [ФБ; ЛУ 1998, № 37, 1 жовт., с. 8]; *це Кличко вибився в люди. Бубка в люди вистрибнув* [ФБ; Пер. 2002, № 12, груд., с. 11]. Таких самих перетворень зазнають і крилаті вислови. Зокрема, вислів Максима Горького *Людина – це звучить гордо!* доповнено власною назвою *Іван Іванович*, яка має стійку конотацію 'людина, що обіймає високу посаду': *„Людина” – звучить гордо, а „людина Івана Івановича” – перекожливо* [ОП; ЛУ 2002, № 2, лют., с. 3].

Перебудова крилатого виразу може спонукати творця нового вислову вводити в тканину антиприслів'я ім'я автора, інші власні назви, якимось пов'язані з висловом, напр., крилатий вислів *Прийшов, побачив, переміг!* (Гай Юлій Цезар) 'сказано ці слова було з приводу блискавичної перемоги над царем Франком при Зеле (у Малій Азії) в 47 р. до н. е.' [КС; с. 79]) перетворено на вислів *майже як за Цезарем: прийшов, побачив, почухав потилицю, плюнув, повернувся і пішов ні з чим додому* [БС; СВ 2001, № 33, 11 берез., с. 4]. Прислів'я *Поганому поросяті і у Петрівку холодно* (Баб, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, Зак, Іл, КарпК, Крем, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мик, Мороз, Новвод, Новост, Новочер, Петр, Підг, Піс, Прив, Прос, Риб'ян, Рог, Сват, Тар, Утк, Шпот) має трансформу *паршивому поросяті і в Спасівку холодильник ввижається* [ЮБ; ЛУ 2006, № 40, 19 жовт., с. 8], у якій замінено одну власну назву іншою. Вислів *Двічі в одну й ту саму річку увійти неможливо* (Геракліт) доповнений так: *дивлячись на Ніл, повний крокодилів, Геракліт зробив висновок про те, що в одну річку не можна увійти двічі* [ВГ; ЛУ 2001, № 8, 1 берез., с. 8].

В антиприслів'ї нерідко обіграно власне ім'я, ужите в прислів'ї чи сталому виразі, звороті. Зокрема, у виразі *Йти до Європи* (Аст, Брус, Гор, ДарЄ, ДО, Зак, Крем, Мак, Міл, Можн, Ом, Пар, Петр, Підг, Прос, Риб'ян, Сух, Шпот) лексема *Європа* має нейтральну конотацію, узвичаєну в мові ЗМІ, мас-медіа, проте в антиприслів'ях це слово є засобом вираження позитивної чи негативної емоційної оцінки змісту всього вислову; переосмислюючи, його вживають,

здебільшого, зі значенням ‘благоустрій, життя в достатку’: *до Європи треба йти, а не плазувати* [ЛЗ; Пер. 2001, № 1, січ., с. 10]; *заводи та фабрики стоять, землі заростають бур’янами – всі пішли в Європу* [ОП; СВ 2004, № 79, 9 лип., с. 6]; *не можна прийти до Європи окремо взятою віллою, селищем чи навіть містом* [ОП; ЛУ 2006, № 39, 12 жовт., с. 8]; *поки ми йшли до Європи, до нас прийшла Африка* [ОП; ЛУ 2002, № 24, 27 черв., с. 8]; *щастя африканців у тому, що ми йдемо не до них, а в Європу* [ОЛ; Пер. 2000, № 3, берез., с. 7]; *невже ми йдемо до Європи заради того, аби нам показали, де раки зимують* [ФБ; СВ 2004, № 134, 12 листоп., с. 4]. Таке саме значення власної назви спостережено в антиприслів’ї *чим далі в Європу, тим ближча Африка* [ОП; Пер. 2003, № 2, лют., с. 3], утвореному на основі прислів’я *Чим далі в ліс, тим більше дров*.

Власні імена традиційних паремій у новоутворених висловах або замінюються іншими словами, або вживаються з оновленою семантикою. Так, трансформи крилатого вислову *Якщо гора не йде до Магомета, тоді Магомет прийде до гори* (Марко Поло, Френсіс Бекон) можна поділити на дві групи. До першої відносимо ті з них, у яких замість власної назви вжито загальну: *якщо гора не йде до олігарха, олігарх її просто купує* [ОП; ЛУ 2002, № 24, 27 черв., с. 8]; *якщо дружина не йде до іншого, значить, ти цього ще не заслужив* [ОП; ЛУ 1998, № 30, 27 серп., с. 8]; *якщо реформи не йдуть, то, може, варто реформаторів кудись послати?* [ОП; ЛУ 1999, № 41 – 42, 25 листоп., с. 12]; *якщо чоловік не йде до жінки – жінка йде до... іншого чоловіка* [ОП; ЛУ 1999, № 33, 7 жовт., с. 4]. До другої – ті, у яких власну назву переосмислено: *якщо гора не йде до Магомета – значить, Магомет ще не сховався до бару* [БР; ЛУ 1997, № 16, 24 квіт., с. 8]; *якщо гора не йде до Магомета, значить, він не олігарх* [ФБ; Пер. 2003, № 10, жовт., с. 6]; *якщо гора не йде до Магомета, значить гора занята* (ЗМІ).

Подібні висновки можна зробити, проаналізувавши антиприслів’я, джерелом для яких стало прислів’я *В огороді бузина, а в Києві дядько* (у 52 н. пп.): *в огороді бузина посохла, і дядька в Києві нема* (усне мовл.); *впійманий на городі з бузиною – не злодій, бо у нього в Києві дядько* [ГЯ; СВ 2005, № 150, 23 груд., с. 4]; *на городі бузина, а в голові пусто* [ВЧ; МС 1992, с. 16]; *на городі бур’яни, а в Києві дядько* [ВЧ; МС 1992, с. 63]; *одні мають власний авторитет, інші – дядька у Києві* [БС; ЛУ 1998, № 28, 9 лип., с. 8]; *у газеті – бузина, чекаємо на дядька* (усне мовл.). Тільки в одному антиприслів’ї одну власну назву замінено іншою: *на городі бузина, а дядько... в Канаді* [ОСу; Пер. 1995, № 5, с. 4].

У процесі перебудови паремії чи фразеологізму в окремих

випадках ужито похідне слово від власного імені, яке є складовою частиною стійкого сталого виразу. У фразеологізмі *де Макар телят пасе* ‘дуже далеко, там, туди, де важкі умови життя, де перебувають переважно не з власного бажання’ (у 53 н. пп.) [ФС I, с. 460] ім’я *Макар* замінено похідним від нього *Макарович*, яким названо Леоніда Макаровича Кравчука: *куди Макарович телят із кравчучками ганяв?* [БР; Пер. 2005, № 7, лип., с. 11].

У фразеологізмі *Очей у Сірка позичати* ‘втратити почуття сорому, власної гідності’ [ФС II, с. 662] зоонім *Сірко* в усному мовленні найчастіше не замінюють іншим словами, бо він маркує цю фразеологічну одиницю: *був вічно у позичках... у Сірка очей* [ЛЗ; СВ 2005, № 35, 25 берез., с. 5]; *зі скарги: „Позичив у Сірка очі і досі не віддав”* [ВМ; Пер. 2002, № 1, січ., с. 13]; *той, хто позичив у Сірка очі, відповідно й дивиться на світ* [ПКУ; СВ 1999, № 57, 14 трав., с. 4].

Отже, в антиприслів’ях, що входять до узусу пересічних мовців, найчастіше актуалізовано власні назви з традиційним для паремійного фонду значенням. У трансформах, уживаних у періодичній пресі, створених майстрами слова, частіше обіграно власні назви, що мають актуальну для сьогодення конотацію (*Європа, Алсу, Кінконг* та ін.).

Якщо антиприслів’я виникає на основі паремії, що вже має власну назву, то ця лексична одиниця може замінюватися іншою (власною назвою чи апелятивом), або залишатися в складі трансформи, якщо вона маркує вислів (у такому разі прислів’я не має традиційної структури, оскільки зазвичай саме структура вказує на те, від якого традиційного вислову утворений новий). Зрідка від власної назви, що була складовою частиною паремії, утворено новий онім, уведений до складу антиприслів’я.

3. 4. Варіантно-синонімічна група фразем зі значенням *зовсім непотрібний* в українських східнословобожанських говірках

Дискусійність питання про розмежування фразеологічних варіантів і фразеологічних синонімів [Коломієць 1989, с. 3], а також неоднозначне його вирішення в багатьох лінгвістичних працях, суміжність аналізованих мовних одиниць дало можливість В. Д. Ужченкові говорити про варіантно-синонімічні групи фразем, під якими учений розуміє такі смислові „об’єднання фразеологічних одиниць, котрі в своїх значеннях мають подібні опорні семи й ідентифіковані близькими за значенням синонімічними варіантами, часом із широким набором варіантів” [Ужченко 2003, с. 115]. Предметом нашого розгляду стане варіантно-синонімічна група зі значенням ‘зовсім непотрібний’, яке в українських східнословобожанських говірках репрезентоване низкою сталих висловів.

Найчисленнішою серед аналізованих фразеологічних одиниць є група стійких сталих зворотів, побудована за моделлю порівняння, що „відображають мисленнєву операцію поєднання двох предметів, явищ, ситуацій, ознак на підставі їхнього уподібнення, встановлення аналогій між ними” [Селіванова, с. 475]. Тоді порівняння мають таку побудову: „потрібний + як + назва тварини (рідко – комахи, риби) + назва предмета (іноді з означенням) = зовсім непотрібний”, як-от: *Як собаці ковтун* [Ужченко, Ужченко, с. 166]; *Як свині чоботи* [Там само, с. 159]; *Як риби парасолька* [Там само, с. 152]; *Як корові бюстгальтер*; *Як корові радіо*; *Як корові сідало* [Там само, с. 104]; *Як козлу баранина* [Там само, с. 100]; *Як козі баян*; *Як козі велосипед*; *Як козі нові ворота*; *Як козі п'ята нога*; *Як козі сарафан*; *Як козі сережки* [Там само, с. 99]; *Як кобилі другий хвіст*; *Як кобилі п'ята нога* [Там само, с. 97]; *Як коту копита* [Там само, с. 95]; *Як зайцеві дзвоники*; *Як зайцю аліменти*; *Як зайцю гітара*; *Як зайцю дишло*; *Як зайцю другий (довгий) хвіст*; *Як зайцю лижі*; *Як зайцю роги*; *Як зайцю світофор*; *Як зайцю тормоза* [Там само, с. 81]; *Як жабі роги* [Там само, с. 77]; *Як горобцю рогатка* [Там само, с. 60]; *Як Бобику дзвінок*; *Як блосі аеродром* [Там само, с. 30]; *Як собаці вовчий хвіст* (Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Куряч, Литв, Мак, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Ом, Паньк, Пар, Підг, Преоб, Риб'ян, Рог, Руд, Тар, Утк, Чмир, Шпот); *Як зайцеві п'ята нога* (Аст, Баб, Бат, Білолуц, Бул, Заайд, Зак, Іл, Калм, КарпК, Крем, Кур, Лан, Литв, Луб, Новвод, Новопск, Новочер, Ом, Паньк, Петр, Піс, Прос, Риб'ян, Рог, Сух, Тар, Утк, Чмир); *Як зайцеві стоп-сигнал* (у 53 н. пп.).

За походженням найбільш давнім, уважаємо, є порівняння *Як собаці ковтун*, виявлене в кількох населених пунктах дослідженого ареалу (Кррч, Баб, Піс, ПлП) та засвідчене в пам'ятці „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края” за ред. В. Іванова: *Такъ нужень, якъ собаки ковтунъ у спасивку* [Жизнь 1898, с. 859]. Це порівняння містить рідковживану в наш час лексему *ковтун*, значення якої знаходимо в *Словнику* за ред. Б. Д. Грінченка (1) *Медиц.* Колтунъ. 2) Вообщє сбившієся въ комья волосы. 3) Комокъ овечьей шерсти, попадающійся при разбираіні ея для чесанія [Словарь української мови : у 4 т. / за ред. Б. Д. Грінченка. – К., 1908 – 1909 рр. – Т. II., с. 262]) та *Великому тлумачному словнику сучасної української мови* (1) Жмут збитого волосся, вовни, шерсті; 2) *мед., вет.* Хвороба шкіри в людей на голові та в коней на гриві, за якої волосся сплутується і злипається [ВТССУМ, с. 550]). Суб'єктом порівняння у висловлюванні, що містить такий зворот, є людина, об'єктом – *ковтун*, що належить собаці. Отже, образний конкретизатор цього вислову – *ковтун* – має здатність замінюватися

іншими словами: *Як Бобику дзвінок* (Брус, Вар, Гор, Зак, Крем, Лан, Петр, Риб'ян); *Як собаці вовчий хвіст* (Білолуц, Брус, Бул, Вар, Гор, ДарЄ, Заайд, Зак, КарпК, Крем, Куряч, Литв, Мак, Можн, Новб, Новвод, Новопск, Ом, Паньк, Пар, Підг, Преоб, Риб'ян, Рог, Руд, Тар, Утк, Чмир, Шпот); *Як собаці п'ята нога* (Іл).

Пейоративне забарвлення аналізованих порівнянь сприяє тому, що складники порівняльного звороту можуть замінюватися. У наведених виразах об'єктами порівняння можуть бути: *чоботи*, що належать свині; *парасолька* для риби; *бюстгальтер, радіо, сідало* для корови; *баранина* для козла; *баян, велосипед, нові ворота, п'ята нога, сарафан, сережки* для кози; *другий хвіст, п'ята нога* для кобили; *копита* для кота; *дзвоники, аліменти, гітара, дишло, другий (довгий) хвіст, лижі, роги, світофор, тормоза, п'ята нога, стоп-сигнал* для зайця; *роги* для жаби; *рогатка* для горобця; *аеродром* для блохи. Завдяки тому, що в цих висловлюваннях ужито лексично несполучувані слова, конотативне значення порівняння виявлене більш інтенсивно.

Менш поширеними є порівняння, побудовані за моделлю: „потрібний + як + назва людини + назва предмета = зовсім непотрібний”: *Як дурному гуркало* [Ужченко, Ужченко, с. 63]; *Як лисому гребінка* [Там само, с. 61].

Третю групу становлять порівняння, що не мають вказівки на опосередкований предмет чи особу. Структура цих порівнянь така: „потрібний + як + назва предмета + назва предмета чи істоти, що опосередковано пов'язана з названим предметом = зовсім непотрібний”: *Як п'яте колесо до воза* [ФС 1993, с. 385]; *Як порваний чобіт* ‘зовсім не (потрібний)’ [Ужченко, Ужченко, с. 189]; *Як кінські ноги на холодець* [Там само, с. 130]; *Як „добридень” серед ночі; Як дірка в мості* [Там само, с. 68].

Мотив п'ятого предмета, п'ятої речі (колеса), зайвої частини тіла (ноги у тварин), при функціонуванні чотирьох, простежено у висловах: *Як п'яте колесо до воза; Як козі п'ята нога, Як кобилі п'ята нога, Як зайцю п'ята нога, Як собаці п'ята нога*. Це сприяло обігруванню таких мовних виразів, утворенню антиприслів'я: *з усіх коліс для нас найважливішим є п'яте* [ФБ; ЛУ 2001, № 43 – 44, 29 листоп., с. 8].

На периферії аналізованої варіантно-синонімічної групи знаходяться вислови, побудовані за моделлю: „приший (причепи) + назва тварини + назва предмета = зовсім непотрібний”: *Приший кобилі хвіст* ‘зайвий, непотрібний’ [ФС 1993, с. 702]; *Причепи кобилі хвіст* [Ужченко, Ужченко, с. 97]; *Причепи собаці вухо* [Там само, с. 165], перший з яких став основою для антиприслів'їв: *приший*

кобилі хвіст, а вона свій на щітки здала; приший кобилі хвіст, а у неї свій є; пришили кобилі хвоста, а вона вимагає ще й гриву (АКо; Пер. 2003, № 10, жовт., с. 2).

Отже, варіантно-синонімічна група фразем зі значенням ‘зовсім непотрібний’ – це відкритий ланцюг висловів, здатний поповнюватися новими репрезентантами, оскільки аналізовані сталі вислови мають прозору внутрішню форму, яскраво виявлену конотацію. Варіюючи компоненти фразем, мовець залучається до мовної гри, коли фразеологічна одиниця має сталу побудову, але змінні компоненти. Заміна компонентів (одного чи кількох) сприяє оновленню змісту, що вкрай необхідно для експресивно-емоційної оцінки змісту висловлювання.

3.5. Варіантно-синонімічна група фразем зі значенням *хто-небудь дуже молодий, недосвідчений*

Засади аналізу фразеологічних одиниць при всій їхній різноманітності все ж пов’язані з установленням системних відношень між фраземами. За підрахунками дослідника російської фразеології В. П. Жукова, близько 75% фразеологізмів охоплені явищем синонімії. Загальновизнано, що фразеологічні синоніми – це близькі (чи тотожні) за своїм основним значенням фразеологічні одиниці, які відрізняються образною структурою, значенневими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або належністю до того чи того функціонального стилю [Коломієць, Регушевський, с. 4]. Фразеологічна синонімія виникає внаслідок необхідності виділити якусь рису предмета, особи [Ужченко 2005, с. 80], що приводить до утворення синонімічних фразеологічних рядів, які можуть мати різну кількість репрезентантів. Особливістю спільного чи близького значення фразеологізмів є те, що семантика кожної одиниці ґрунтується на різних образах, покладених в основу внутрішньої форми фразеологізму. Усе це спонукає вчених до типологічного висвітлення фразеологічних сходжень і розходжень, зокрема до аналізу фразеосемантичних мікроструктур на основі моделей.

Наразі науковці виділяють структурні, структурно-семантичні та мотиваційні (семантичні) моделі фразеологізмів [Батарчук 2007, с. 60 – 70]. Структурна модель (СМ) – це тип синтаксичної конструкції, за якою утворюється ряд стійких сполучень. Вона схематично відображає відносну стабільність форми й семантики фразеологізму [Мокієнко 1989, с. 51]. Особливості структурно-семантичної моделі (ССМ) фразем, за словами О. Л. Плетньової, „тісно пов’язані з характерними складниками національної мовної картини світу. ССМ відображають на глибинному семантичному рівні стереотипні,

значною мірою еталонні уявлення про українську людину в усій сукупності її ознак. Це виявляється, головним чином, у тому, що в основі образів фразеологічної одиниці лежать вербальні константи української національної народної культури, національні символи та етнокультурні реалії” [Плетньова 2004, с. 17]. Мотиваційні моделі об’єднують різноструктурні ФО при подібній мотивації їхньої семантики та близькій образності [Ужченко 2005, с. 127].

Передусім зазначимо, що особливістю фразеологічного складу будь-якого ареалу є те, що до окремо взятого синонімічного ряду входять і загальновідомі вирази, й ареально обмежені в ужитку. Так, скажімо, значення ‘молодий, який не має життєвого досвіду, зовсім юний’ наповнюють вирази, засвідчені в сучасних нормативних словниках: *[ще] [материне] молоко на губах (рідко коло губів, під вусами) не обсохло (не висохло)* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [ФС I, с. 503] (у 65 н. пп. з 75 н. пп.); *молоко на губах* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [Коломієць, Регушевський, с. 71] (у 52 н. пп.); *губа в молоці* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [Коломієць, Регушевський, с. 71] (Ант, Аст, Баб, Бат, Білк, Білолуц, Брус, Вар, ВерхД, Вовк, Гор, ДарЄ, ДО, Іл, Калм, КарлЛ, КарпК, Коляд, Кур, Куряч, Лан, Литв, Луб, Мед, Мик, Міл, Мороз, Новахт, Новб, Новост, Новочер, Оле, Паньк, Пар, Пет, Петр, Підг, Преоб, Прив, Руд, Сват, Солід, Сосн, Сух, Тар, Утк, Шап, Шпот, Шульг); *з молоком на губах* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [Коломієць, Регушевський, с. 71] (у 58 н. пп. з 75 н. пп.); *мало ще пасок з’їв* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [Коломієць, Регушевський, с. 71] (Баб, Білк, Гор, Зак, Куряч, Лан, Мак, Мик, Новочер, Оле, Ом, Петр, Прив, Риб’ян, Чмир, Шпот); *молодий [та] зелений (молода [та] зелена, молоде [та] зелене)* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [Коломієць, Регушевський, с. 71] (у 62 н. пп.); *горобеня жовтодзьобе* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [Коломієць, Регушевський, с. 71] (Баб, Білк, Білов, Брус, Вар, Гор, ДарЄ, ДО, Кур, Куряч, Лан, Лиз, Луб, Мак, Мик, Мороз, Новвод, Новост, Новочер, Пар, Пет, Петр, Підг, Прив, Руд, Сват, Сух, Тар, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); *курча жовтороте (пухнасте)* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [Коломієць, Регушевський, с. 71] (у 54 н. пп.); *мало каші з’їв* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [ФС I, с. 503] (у 70 н. пп.); *мало квасу випив* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [ФС I, с. 503] (Ант, Баб, Вар, Гор, ДО, Зак, Крем, Куряч, Лан,

Мак, Новб, Новочер, Ом, Пар, Петр, Прив, Утк, Чмир); *яйця курей вчать* ‘про молодого, що повчає старших’ (у 75 н. пп.); *ще зелений* ‘який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.’ (у 52 н. пп.); *молодий та зелений* ‘який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.’ [ФС I, с. 502] (у 62 н. пп. з 75 н. пп.); *молодий та ранній* ‘який не набув життєвого досвіду, але втручається у справи дорослих’ [ФС I, с. 502] (Ант, Баб, Білк, Брус, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Калм, КарпК, Крем, Лан, Лим, Луб, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб’ян, Рог, Сват, Сух, Утк, Чмир, Шап, Шпот, Шульг); а також виявлені в українських східнослобожанських говірках: *у носі ще не кругло* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ (Баб, Білк, Брус, Бул, ДарЄ, Зак, Крем, Кур, Лан, Лиз, Лим, Литв, Луб, Мик, Можн, Новб, Новвод, Новост, Новочер, Паньк, Пис, Підг, Піс, Риб’ян, Рог, Сух, Тар, Утк, Шап, Шпот, Шульг); *у носі не по циркулю* ‘про молодого, що повчає старших’ [ФС I, с. 134] (Зак, Іл, Калм, Крем, Кур, Луб, Міл, Риб’ян, Сосн, Тар, Утк) [Ужченко, Ужченко, с. 128].

Отже, семема ‘молодий, який не має життєвого досвіду, зовсім юний’ містить три семи ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’, ‘який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.’ і ‘про молодого, що повчає старших’. Найбільш наповненими є перша й друга семи.

Усі фраземи, що наповнюють аналізовану семему, побудовані за однією з шістьох мотиваційних моделей (ММ), вік і недосвідченість людини може бути представлено завдяки використанню образного змісту: 1) назв страв, які найчастіше споживають діти (*молоко, каша*); 2) назв напоїв (*квас*); 3) назв, що символізують певний проміжок часу, зокрема рік (*паска*); 4) назв, пов’язаних з рослинним світом (*зелень, зелений*); 5) назв птахів чи пташенят (*курка, горобеня, курча*); 6) назв частин тіла людини, зокрема носа.

Названі ММ можуть реалізуватися в таких ССМ: „[ще] + *молоко* + *не обсохло* (*не висохло*) = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.” ([ще] [материне] *молоко на губах не обсохло* (*не висохло*));

„[ще] + назва страви + з’їсти = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.” (*мало ще пасок з’їв, мало каші з’їв*);

„[ще] + назва напою + випити = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.” (*мало квасу випив, мало молока випив*);

„[з] *молоко* + назва частини обличчя = хто-небудь дуже молодий,

неповнолітній, недосвідчений і т. ін.” (*молоко на губах, з молоком на губах*);

„назва частини обличчя + молоко = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.” (*губа в молоці*);

„молодий + прикметник, що доповнює й уточнює це значення = який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.” (*молодий та зелений, молодий та ранній*);

„назва пташеняти + означення з компонентом *жовтий* = який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.” (*горобеня жовтодзьобе, курча жовтороте*);

„яйце + назва птаха + вчити = про молодого, що повчає старших” (*яйця курей вчать*);

„ніс + слова, що вказують на невеликий розмір, незаокругленість = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.” (*у носі ще не кругло, у носі не по циркулю*);

„[ще] ніс + біліти = хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений” (*ще під носом біліє, ще під носом біло*).

Отже, образними конкретизаторами змісту аналізованих фразеологізмів є лексеми *молоко, білий (біліти, біло), паска, каша, квас, горобеня, курча, зелений, яйце, круглий, циркуль*, образними визначниками – *губи, вуса, жовтий, курка, ніс*.

Лексема *молоко* утворює в українських східнослов'янських говірках ціле фразео-семантичне поле, найчастіше символізує: досвід покоління: *вбирати (увіссати, всисати) з молоком матері* ‘засвоювати з дитинства, від народження’ [ФС I, с. 154]; дитинство, юність: *з молоком на губах* ‘хто-небудь дуже молодий’ [ФС I, с. 154]; недосвідченість: *ще материне молоко на губах не обсохло (не висохло)* ‘хто-небудь дуже недосвідчений’ [ФС I, с. 154]; достаток: *плисти (литися) молоком і медом* ‘бути багатим’, *тільки пташиного молока не вистачає* ‘бути багатим, мати все’, *як з козла молока, як з цапа молока* ‘немає зовсім’ [ФС II, с. 938]; здоров’я: *як молоко та кров, кров з молоком* ‘здоровий, з рум’янцем на щоках’ [ФС I, с. 503]; усе найкраще, усе найцінніше: *збирати вершки на молоці* ‘брати собі все найкраще’ [ФС I, с. 323]; усе дуже бажане: *пташине молоко* ‘що-небудь дуже бажане’, ‘щось неможливе’. Друге й третє з названих значень заклали підґрунтя виразів: *[ще] [материне] молоко на губах* (рідко коло губів, під вусами) *не обсохло (не висохло), молоко на губах, губа в молоці, з молоком на губах*.

Образний конкретизатор *квас* (кислуватий напій, який готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом, також із меду, фруктів або з овочів) зазвичай символізує незгоду, незадоволення [Жайворонок, с. 279], а отже, і невелику кількість, яка не може

вдовольнити людину. Цей зміст доповнено у фраземі *мало квасу випив* образними визначальниками *мало, випити*.

Каша – (зменшено-пестливі – *кашка, кашечка*) страва з крупів, пшона, рису тощо, зварена на воді або молоці. Борщ і каша – традиційні страви українців, тому кажуть: „Без каші обід сирота”, „Наша каша, а ваш борщ”, „Каша – то мати наша” та ін. У фразеологізмах лексема *каша* може символізувати: складну, клопітну, часом неприємну справу (*заварити кашу*); сварку, бійку або цілковите безладдя; подерте взуття, дірявий одяг (*каші просить*); недосвідчену, не досить обізнану людину (*мало каші з’їв*); малолітню дитину (*на припічку кашу їсти*) [Жайворонок, с. 278].

Слово *зелений* також має кілька символічних значень. Найчастіше зелений колір в українському народному світосприйманні символізує надію (*зелена рута, зелений луг, зелена діброва, зелена трава-мурава, зелен сад-виноград, зеленеє жито*), оскільки здавна пов’язаний з весною й зеленими нивами, що мають дати врожай; водночас лексема *зелений* символізує молодість („Ой піду я, молоденька, зеленою долиною”, „Ой ти, козаче, зелений барвінку!”) [Жайворонок, с. 242], що й виявлено у виразах *ще зелений, молодий та зелений*.

Лексеми *горобеня, курча* символізують недорослість, недосвідченість, у фраземах це доповнено означеннями, які мають компонент *жовтий*, що також асоціюється з малям, недорослістю.

Відомо, що фразеологізми з однаковим або різним значенням можуть мати внутрішньомовні зв’язки. Зокрема, лексема *білий* (*білити, біло*) в аналізованих фразеологічних одиницях перебуває в семантичному зв’язку зі словом *молоко*, оскільки колір реалії – молока – білий. Тому в складі фразеологізму слова *білити, біло* асоціюються зі словом *молоко*, тим більше, що вони функціонують у тому самому лексичному оточенні, що й лексема *молоко* (маємо на увазі лексеми *ніс, губи*). Це сприяє тому, що слово набуває нового символічного значення. Так, якщо зазвичай лексема *білий* символізує чистоту, красу, зокрема й моральну чистоту і святість [Жайворонок, с. 38], то в аналізованих висловах це символ недосвідченості, молодості.

Паска – солодкий здобний високий хліб циліндричної форми, який, за православним звичаєм, випікають до Великодня, символізує вічність людського життя [Жайворонок, с. 435], а значить і вік людини, оскільки за рік можна їсти паску тільки в один день – на Великдень. Отже, у вислові *мало ще пасок з’їв* підкреслено молодість об’єкта розмови, малий вік його.

Фразеологізми з компонентом *яйце* мають не зовсім прозору внутрішню форму. Лексема *яйце* зазвичай символізує воскресіння, відродження життя, це символ сонця, синонім джерела життя у Всесвіті

[Жайворонок, с. 661]. В аналізованих фразеологізмах це слово символізує нове покоління, молодість, зіставлення змісту лексем *яйце* та *курка* в межах одного вислову стає основою для розуміння похідності першого предмета. Це слово-образ, що символізує дітей, а значить і недосвідченість, молодість.

Широку символіку мають слова *коло*, *круг*, *круглий*. Коло – символ Бога та вічності, тому що в колі немає ні початку, ні кінця [Жайворонок, с. 300], символ, єдності, цілісності, безкінечності, завершеності [Войтович 2002, с. 236]. Усе, що має круглу форму, асоціюється з довершеністю, досконалістю, і, навпаки, усе, що не має цієї форми, недосконале, незакінчене. Так, у фразеологізмі *в носі ще не кругло* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений’ [ФС I, с. 503] незаокругленість форми носа символізує молодість, недосвідченість.

При утворенні фразеологізмів нерідко символіка одного слова поширюється на суміжні номінативні одиниці, яким до лексеми *коло* вважаємо репрезентант фраземи *циркуль* (‘інструмент, що складається з двох ніжок, з’єднаних на одному кінці шарніром для розхилання їх на потрібну відстань; застосовується для викреслювання кіл і вимірювання довжини ліній’ [ВТССУМ, с. 1585]). Отже, символічне значення лексеми *коло* представлене у виразі *у носі не по циркулю* словом *цикуль*.

Отже, виділити найбільш продуктивні мотиваційні моделі та ССМ для фразеологізмів зі значенням ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений’ складно. Однак здатність окремих фразем до заміни образного конкретизатора, напр., фразеологізм *[ще] [материні] молоко на губах не обсохло* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений’ може функціонувати у вигляді *у тебе мед на губах не висох* [ЮР; Пер. 1999, № 7, лип., с. 5], дозволяє виділити зони більшого варіювання в складі фраземи. Ними є назви страв, здатні замінюватися іншими найменуваннями тієї ж тематичної групи.

Упадає в око той факт, що образний конкретизатор *яйце* у вислові *яйця курей не вчать* в антиприслів’ях може або замінюватися іншим словом (*кожний стовп повчає дерева, як треба жити* [ВЧ; Пер. 1998, № 4, квіт., с. 6]), або згадуватися прямо й опосередковано (*яйце вчить курку, як бути крутою* [ФБ; Пер. 1995, № 18, с. 1]), або зберігати свій первісний символічний зміст (*яйця відповідальність за батьків не несуть* [МТ; Пер. 2005, № 3, берез., с. 6]; *яйця курей не вчать, тому й кури такі дурні* [АТ; Пер. 1998, № 7, лип., с. 11]; *яйця курицю дисциплінують* (Усне мовлення)). Це свідчить про широке використання образу-символу *яйце* та значну його продуктивність, оскільки цей образ стає основою, ґрунтом для нових сталих зворотів, широковживаний у неофразеології.

Центральними в аналізованому синонімічному ряді є такі образні

конкретизатори змісту фразеологізмів *молоко, каша, квас, горобеня, курча, зелений, яйце, паска, круглий*. Похідними від них, заснованими на асоціативних зв'язках є ОК *біліти, циркуль*. Образними визначниками аналізованих фразем є слова *губи, вуса, жовтий, курка, ніс*, що називають суміжні поняття. Загальна конотація аналізованих ФО зневажлива, тому в словниках аналізовані фразеологізми нерідко подані з позначкою *зневаж*.

Аналізований символічний ряд може розширюватися за рахунок ФО, побудованих на нових образах. Цьому сприяє актуалізація певної ознаки, потреба висловити думку з більшою експресією. Ступінь активності загальновідомих фразеологізмів цього синонімічного ряду та ареальних, якими є вирази *в носі не кругло, в носі не по циркулю*, в українських східнословобожанських говірках можна схарактеризувати як однаковий. Залежно від ситуації мовець може вживати той чи той вислів. Більшу конотацію мають ареальні ФО, оскільки загальновідомі фраземи нібито у вустах пересічних мовців утратили свіжість, яскравість образів.

3. 6. Варіантно-синонімічна група фразем зі значенням *клонім* в українських східнословобожанських говірках

У сучасному мовознавстві існують два погляди на питання про сутність та співвідношення понять *варіант фразеологічної одиниці* й *синонім фраземи*. Ще з 70-х років ХХ ст. усталилася думка про тотожність названих понять, а тому в працях багатьох учених вони чітко не розрізнені [Шанский 1963, с. 33 – 36; Соколова 1969, с. 315; Бабкин 1970, с. 84 – 85; Федоров 1973, с. 20; Копиленко 1972, с. 33; Диброва 1979, с. 81]. Проте в цей же час [Бертагаев 1960, с. 4; Кунин 1965, с. 32; Чернишева 1970, с. 6, 29, 23; Зимин 1972, с. 82], а також у пізніших роботах [Баран 1980, с. 99; Івашко 1981, с. 67; Гак 1987, с. 62; Ужченко 1990, с. 65] лінгвісти зосереджують увагу на відмінностях варіантності та синонімії, особливо наголошуючи на рисах, що різнять ці явища. Зокрема, Н. Д. Бабич, виходячи з усталеного погляду на сутність фразем, вважає, що фразеологічні варіанти та фразеологічні синоніми диференційовані за сімома ознаками: 1) цільність номінації; 2) тотожність відтвореного образу; 3) тотожність слів-компонентів; 4) синтаксична сполучуваність із одиницями фразеологічного контексту; 5) відповідність до слова чи вільного словосполучення; 6) динаміка розвитку; 7) стилістичне поле [Бабич 1970, с. 23].

На думку В. Д. Ужченка й Л. Г. Авксентьева, варіанти фразеологічних одиниць (ФО) зумовлені, по-перше, природою семантики фразем (цілісність значення при відмінностях у компонентному складі);

по-друге, системністю зв'язків у лексиці (взаємозаміна йде за ознакою синонімічних зіставлень, метонімічного зближення, тематичної належності, варіантності лексем тощо) – цей чинник уможливорює субституційні заміни окремих компонентів ФО, які спричинюють появу фразеологічних варіантів; по-третє, розвитком (рухом, „життям”) самої фразеологічної системи; по-четверте, протяжністю структури (еліпсис, факультативність та ін.) [Ужченко 1990, с. 18].

В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко обстоюють думку про взаємодію двох протилежних тенденцій у складі фразеологічних одиниць – тенденції до стабільності в семантиці, формі та структурі й до формального оновлення мовної оболонки. Під фразеологічними варіантами ці вчені розуміють „...різновиди фразеологічних одиниць, тотожних за значенням і граматичними функціями при частковій відмінності в компонентному складі, у словоформах компонентів або в їх порядку чи їх кількості” [Ужченко 2005, с. 92]. Дослідники розрізняють лексичне або власне фразеологічне варіювання, та формальну варіативність фразем. Це не суперечить думці В. М. Мокієнка про те, що не слід кожному лексичному заміну вважати витворенням синонімічного фразеологізму, адже фразеологічні одиниці походять з вільносинтаксичних сполучень, яким властива взаємозамінність компонентів [Мокієнко 1986, с. 33].

Лексема *клопіт* (1. Неспокій, хвилювання, зумовлені чим-небудь; турбота, тривога. // Труднощі, пов'язані з вихованням, доглядом когось, чого-небудь. // Думка про справи, що турбують, хвилюють когось. 2. Заняття, справа, робота, пов'язані з труднощами щодо їх виконання, здійснення. 3. Обтяжливий, неприємний обов'язок: тягар. 4. розм. Певна справа, ділова потреба [ВТССУМ, с. 547]) має синоніми *клопотнеча* (розм.), *клопітня* (розм.), *морока* (розм.), *заморока* (розм.), *захід*, *тарапата* (діал.), *патороч* (діал.) [ССУМ I, с. 681 – 682], *неприємність*, *прикрість*, *занепокоєння*, *тривога*, *турба* (розм.), *турбація* (розм.), *турбанина* (діал), *тягар*, *діло*, *справа* [Караванський, с. 163]), семантична структура лексеми включає поняття *турбота* (*уболювання*, *клопоти*, *дбання*, *турбація*, *піклування*, *морока*, *клопіт* [Караванський, с. 410]), *горе* (*печаль*, *смуток*, *нерадість*, *безголів'я*, *біда*, *нещастя*, *лихо*, *поневір'яння*, *скрута* [Караванський, с. 72]). Така розлога сегментація семантики впливає на репрезентацію семи ‘клопіт’ фразеологічними одиницями, які є загальновідомими та обмеженими в ужитку східним ареалом: *мій клопіт* (у 53 н. пп.), *моє горе* (у 52 н. пп.), *нещастя моє* (у 60 н. пп.), *горе капустияне* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, Зак, Калм, КарпК, Крем, Кур, Лиз, Литв, Луб, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новост, Новвод, Новочер, Ом, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Руд), *горе цибулине* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, ВерхД, Гор, Калм, КарпК, Крем, Кур, Лиз, Литв, Луб, Мак, Міл, Можн, Мороз, Новочер,

Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Руд, Шап), *горе лукове* (Ант, Баб, Білолуц, Брус, Бул, Вар, ВерхД, Гор, Зак, Калм, КарпК, Крем, Кур, Лиз, Литв, Луб, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новост, Новвод, Новочер, Ом, Паньк, Пис, Піс, ПлП, Прос, Руд), *морока кошеча (кошача)* (у 50 н. пп.), а також фраземами *мати клопіт* (Баб, Брус, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Калм, КарпК, Крем, Лан, Лим, Луб, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пис, Підг, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Утк, Чмир, Шап, Шпот), *мати мороку* (Ант, Баб, Білк, Брус, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Калм, КарпК, Крем, Лан, Лим, Луб, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Паньк, Пар, Підг, Піс, Прив, Риб'ян, Рог, Сват, Сух, Утк, Чмир, Шап, Шпот).

Наведені фразеологізми мають позитивну конотацію, адже вживані ці одиниці, здебільшого, стосовно рідних людей, особливо дітей, а також у тих випадках, коли турботи приємні, не дуже обтяжують людину: *От маю мороку / насадив багато яблунь / тепер їх треба поливать / обкопувать* (Піс); *Ти мій клопіт / моє горе і мої радощі* (Осин); *От морока кошеча / як мені тебе виростить* (у звертанні до дитини; Ілліч); *та хіба то дитина / то горе лукове / скільки я з ним натерпілася* (Жов). Серед названих ФО виділяємо одиниці з прозорою й немотивованою (затемненою чи напівзатемненою) внутрішньою формою. До першої групи відносимо іменникові ФО з компонентом *мій / моє* (*мій клопіт, моє горе, нещастя моє* 'клопіт, турбота, не позбавлена приємних тривог') та дієслівні із словом *мати* (*мати клопіт, мати мороку*), до другої – усі інші.

Вислів *морока кошеча (кошача)*, вірогідно, пов'язаний із символікою лексеми *морока*, міфологічними уявленнями наших пращурів. Зокрема, ще в дохристиянських віруваннях це божество символізує темряву на противагу Сонцю (співвідносно зі стсл. *мракъ* – „темрява, темнота”); божество підземного царства, пор. у Т. Г. Шевченка: „*Сестра Морока із некла вийшла проводжати у некло римлян*”. *Морока* шкодить, як і Мара, Мана, людям, заводить їх у нетрі, запаморочує голову (пор.: *паморочити, паморочитися, морочити, морочитися*); напр., у Лесі Українки: „*А тепер я блукаю, наче Морок у гаю*”. У народі *Мороку* уявляли чортом, що робить людям багато зла, бо заморочує розум, і людина ходить тоді, як божевільна [Жайворонок, с. 377]. В аналізованому фразеологізмі лексема *морока*, вірогідно, позначає особу, яка запаморочує голову, затьмарює розум.

Другий компонент фразеологізму – прикметник *кошеча (кошача)* – визначає, на нашу думку, тональність фраземи, адже з котом нерідко порівнюють людину, зокрема й дитину, яка любить поспати (пригадаймо, що перед тим, як покласти новонародженого в колиску, баба-повитуха клала туди kota, – „*щоб дитя спало, як кіт*”;

поколисавши кота, баба викидала його з колиски, а натомість клала дитину – „*На кота воркота, а на дитину дрімота*”; тому не випадкові часті згадки про кота в колискових піснях), поніжитися, побавитися [Жайворонок, с. 287 – 288]. Отже, ФО *морока кошеча* (*кошача*), уважаємо, можна замінити, такими вільними словосполученнями, що будуть мати подібні значення: *моя морока; клопіт, пов'язаний з дитиною*.

Лексема *морока* є складником таких ФО: **бодай морока взяла** ‘уживане для вираження досади з приводу чого-небудь, несхвалення чогось’ (Білк, Брус, Вар, ВерхД, ДО, Заайд, Зак, Калм, КарпК, Крем, Лан, Луб, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Пар, Піс, Прив); **хай поб’є** (його) **морока** ‘для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, недоброго побажання комусь’ ((Ант, Баб, Білк, Брус, Вар, ВерхД, Гор, ДарЄ, ДО, Заайд, Зак, Калм, КарпК, Крем, Лан, Лим, Луб, Мак, Мик, Міл, Можн, Мороз, Новб, Новвод, Новопск, Новост, Новочер, Ом, Паньк, Пар, Пис, Підг, Піс, Прив, Риб’ян, Рог, Сват, Сух, Утк, Чмир, Шпот, Шульг). Ці вирази в усному мовленні можуть набувати різко негативного забарвлення і звучати як прокляття); **морока [його] знає** ‘для вираження невпевненості, необізнаності в чомусь; незрозуміло, невідомо і т. ін.’ (у всіх говірках); **морока несе / принесла** ‘для вираження невдоволення у зв’язку з небажаною появою кого-небудь, збиранням кудись і т. ін.; хто-небудь іде, їде кудись, збирається і т. ін.’ (у всіх говірках); [ФС I, с. 508 – 509]. Наведені ФО мають негативну конотацію, на відміну від вислову *морока кошеча* (*кошача*), що надає висловлюванню позитивного забарвлення, незважаючи на компонент *морока*, який загалом сприяє негативній експресії.

Фразеологізми *горе цибуляне, горе лукове* (другий із них засвідчено також у російській мові зі значеннями: ‘недотепна, нерозторопна людина; недотепа’ [ФСРЯ, с. 177; ФСРЛЯ, с. 156]) мають у своєму складі похідні від іменника *цибуля* (рос. – *лук*), що символізує просту селянську їжу, маловартісність (*не вартий і печеної цибулі*). Різкий запах і гострий смак, імовірно, сприяв виникненню такого символічного значення, як зловредність [Жайворонок, с. 631], що й виявлено в аналізованих фраземах. У цих висловах також, на нашу думку, прикметник визначає тональність ФО – порівняно позитивну конотацію, незважаючи на наявність лексеми *горе*.

Іменниковий фразеологізм *горе капустає* має напівзатемнену внутрішню форму. Прикметник *капустяний*, як похідне слово від іменника *капуста*, символізує місце народження дітей (у народі говорили, що дітей знайдено під капустяним листом, у капусті [Жайворонок, с. 274]), про що свідчать також ФО *знайти* (*зловити, купити*) *в капусті* ‘народити

дитину', у *капусті сидіти* 'те саме' [Ужченко 2003, с. 88].

Отже, варіантно-синонімічна група ФО зі значенням 'клопіт' маніфестована одиницями, які мають прозору внутрішню форму (її виражено словами, що входять до складу ФО) та немотивовану, яку можна виявити лише при аналізі символічного значення складників фраземи. ФО із затемненою чи напівзатемненою внутрішньою формою демонструють внутрішньомовні зв'язки з фразеологічними одиницями, що мають інше значення (пор. фраземи *горе капустає* 'клопіт, пов'язаний з дітьми' і *знайти (зловити, купити) в капусті* 'народити дитину'), у них актуалізовано глибинну культурно-національну семантику.

Загалом ФО при утворенні варіантів можуть зазнавати кількісних та якісних змін. При кількісних варіаціях йдеться про ступінь поширеності, розлогості стійких сполучень слів одного значення, якісні зміни репрезентовані лексичним варіюванням, яке нерідко називають власне фразеологічним. Варіанти слід розглядати як явище узуальне, часто воно пов'язане з наявністю чи відсутністю локалізмів у складі ФО, мовною грою.

Увага до діалектних явищ, уживаних у складі ФО, засвідчує наявність ареально маркованого варіювання, що сприяє введенню до складу стійких сполучень слів різнокодових лексичних одиниць, об'єднаних семантично з нормативними.

Вивчення здатності стійких сполучень слів до варіювання засвідчує, що 47,1% досліджуваних ФО не мають лексичних варіантів. Серед них виділяємо вислови писемного походження; одиниці, уживані частіше в літературній мові, ніж в усному мовленні; загальновідомі фразеологізми; вислови, пов'язані з християнськими заповідями, віруваннями; окремі прислів'я й повір'я, пов'язані з календарними святами; порівняно нові жартівливі вирази; добре римовані прислів'я та інше. Проте й ці ФО можуть зазнавати формальних змін фонетичного чи морфологічного типу.

Загалом 52,9% досліджуваних ФО мають лексичні варіанти. Найчастіше заміна слів відбувається в межах одного синонімічного ряду; рідше – системно немотивованою лексемою. Нові та традиційні в складі стійкого сполучення слів номени нерідко належать до одного предметно-логічного класу. Поширене й метонімічне заміщення компонентів, яке може бути доповнено заміною загальної назви власною чи навпаки. Менш поширеним є асонансне заступлення одного компонента іншим.

У прислів'ях чи приказках порівняльного типу найчастіше використано внутрішній образ для утворення синонімічних

висловлювань.

Більшість фразеологічних варіантів легко взаємозамінюються, мають різну функціональну активність, яка, переважно, не пов'язана з емоційно-стилістичним забарвленням висловлення, хоча є випадки, коли ступінь вираження ознаки одним варіантом дещо сильніший від іншого.

Власні назви у складі фразеологічних варіантів чи трансформ з подібним значенням нерідко слугують заміниками апелятивних іменників. Такі одиниці в складі стійкого сполучення слів є найбільш конотованими елементами мікродискурсу й визначають характер висловлення загалом. Значного комічного ефекту діалектоносії досягають тоді, коли власні назви введено в текст шляхом порушення сполучуваності слів.

Зазнають змін власні назви й у складі антиприслів'їв. Якщо такі новотвори входять до узусу типового діалектоносія, то найчастіше актуалізуються власні назви з традиційним для паремійного фонду значенням. У трансформах, уживаних у ЗМІ, створених переважно майстрами слова, частіше обігруються власні назви, що мають актуальну для сьогодення тематику.

ВИСНОВКИ

Аналіз динаміки української фразеології уповноважив нас на такі висновки:

1. Різномасштабне вивчення фразеології доводить, що ФО – це лінгвосоціотичний феномен, когнітивно-дискурсивна категорія мовних засобів, конструктивним центром якої є одиниця (чи одиниці) культурно-національної семантики, співвідносна (співвідносні) із просторовим, часовим, предметним, біоморфним, духовним, антропним, космогонічним, акціональним та іншими кодами. Це дозволяє розглядати фразеологічну одиницю як дискурс у дискурсі, текст у тексті. Ситуативний характер позначуваного, слівність стійких сполучень стає причиною динамічних процесів, характерних і для фонетичного чи граматичного оформлення лексичних одиниць аналізованих виразів, і для складу та якості компонентів. Здатність ФО до формального чи лексичного оновлення мовної оболонки вислову фразеологічного типу виявлена процесами трансформації ФО та їх варіюванням, що зумовлює творення модифікатів традиційних прототипів. У наш час трансформи є одним із засобів оновлення образності, що сприяє активному їх уживанню в мові мас-медіа; вибір варіанта ФО зумовлений індивідуальними вподобаннями носія мови і прагненням його до експресивізації висловлювання.

2. Як трансформи стійких сполучень слів, антиприслів'я є наслідком динаміки компонентного складу та змісту ФО. Зміна значення прототипу може досягатися різними способами: утворенням модифіката з протилежним значенням, набуттям нового значення, посиленням експресії, переосмисленням традиційних висловів; обігруванням значень багатозначних чи співзвучних слів.

Термін антиприслів'я може вживатися у широкому й вузькому значенні: до антиприслів'їв у широкому розумінні цього терміна відносять трансформи будь-яких одиниць (прислів'їв, приказок, примовок, загадок, прикмет, повір'їв, скоромовок, пустомовок, замовлянь, афоризмів, власне фразеологізмів), а також фразеологічні одиниці, які не прийнято подавати в лексикографічних працях кодифікованого типу. Антиприслів'ями у вузькому значенні цього терміна називають трансформи паремій, афоризмів, фразеологізмів, які, зазнаючи змін компонентного складу та змісту, мають більшу експресивність порівняно з їхніми традиційними прототипами. Вони свідчать про розвиток мови.

Під фразеологічними варіантами прийнято розуміти утверджені традицією різновиди ФО зі спільним значенням, які, відрізняючись одним чи кількома (іноді всіма) компонентами лексичного складу, відображають специфіку складного знака й здатність до варіацій.

3. Трансформи виразів фразеологічного типу можуть утворюватися шляхом розширення компонентного складу їхніх традиційних прототипів, заміни одного (одних) компонента (компонентів) іншим (іншими), контамінацією двох різних за змістом, а нерідко й структурою стійких сполучень слів, іноді – зміною обрамлення.

При трансформації паремій і афоризмів найбільш стійкою є схема-модель, за якою побудований вислів. Вона забезпечує „упізнавання” традиційної ФО, заміна всіх компонентів прототипу все ж дозволяє співвіднести зміст новотвору із загальноновживаним виразом; викликати додаткові асоціації, актуалізувати первинні й вторинні конотації у зв'язку з вторинною експресивізацією виразу; стисло й точно схарактеризувати предмет, явище, дію тощо; домогтися реалізації моралізаторської функції висловлення; об'єктивно відтворити різні дискурсивні сфери, сприяючи при цьому критичній оцінці їх.

Фразеологізми, стаючи джерелом антиприслів'їв, найчастіше поєднуються в цілі блоки, утворюючи нові стійкі сполучення слів, причому поєднуватися вони можуть і з прислів'ями чи приказками, і з афоризмами. Структурна схема фразеологізму у випадку його трансформації менш важлива, її може бути змінено, але „внутрішня форма”, „образ” фразеологізму повинен бути впізнаваним, тому при виникненні трансформи іноді достатньо натяку на загальноновживаний фразеологізм, щоб викликати відповідні асоціації та спричинити „перезарядку” емотивного значення фразеологізму.

4. Наявність поширеної варіативності (нею охоплено 52,9% досліджуваних стійких сполучень) демонструє умовний характер традиційних дефініцій ФО, згідно з якими стійкість (стабільність) компонентного складу належить до універсальних (загальнономовних) ознак ФО; ця ознака виявилася релятивною, не охоплює всіх ФО, є радше орієнтиром у визначенні цієї мовної одиниці, ніж обов'язковою ознакою.

5. Причини утворення варіантів ФО залишаються не достатньо вивченими. Доведено, що найчастіше структурних і семантичних змін зазнають лише культурно й психологічно важливі для етнічної ментальності феномени.

6. ФО можуть зазнавати змін на будь-якому структурному рівні (фонетичному, акцентуаційному, морфологічному, синтаксичному). Проте найбільш помітними є лексичні зміни, оскільки з лексемою як носієм значення пов'язана зміна семантики ФО.

7. Експериментальна перевірка ступеня модифікування й варіювання ряду ФО показала відмінності у складі стійких сполучень

слів: є одиниці, які виявилися сталими; від них не зафіксовано трансформ і варіантів; частина ФО демонструє помірну здатність до трансформації й варіювання; є ФО з високим ступенем здатності до модифікації. Трансформації й варіювання зазвичай підлягають найбільш уживані та актуальні в певний період розвитку мови ФО, побудовані на важливих для цієї мовної спільноти усталених образах.

Вивчення функціональної активності прислів'їв та приказок в усному мовленні жителів Східної Слобожанщини (Луганщини) засвідчує, що найбільше трансформ мають вислови, активно вживані в мовленні будь-якого покоління мовців, їх використовують від 76% до 100% інформантів. До активно вживаних паремій (їх використовують 100% респондентів) належить 10,7% із 1270 досліджуваних, що стали основою для багатьох антиприслів'їв. Близько 13,7% стійких сполучень слів, які стали предметом розгляду, належать до пасивного запасу. Їх використовують від 10% до 20% респондентів. На основі цих паремій виникла невелика кількість антиприслів'їв.

8. Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів дозволяє наочно виявити образні конкретизатори стійких сполучень слів одного варіантно-синонімічного ряду, установити, які з них є центральними, які творять периферію, побачити зони більшого й меншого варіювання у складі фраземи. Це здебільшого залежить від значення образних конкретизаторів та їхньої символіки. Набір образних конкретизаторів та образних визначників може розширюватися за рахунок нових образів, уведених до складу ФО.

При утворенні варіантів ФО нерідко символіка одного слова може поширюватися на суміжні номінативні одиниці. Виявлено випадки внутрішніх зв'язків фразеологізмів одного варіантно-синонімічного ряду.

9. Увага до діалектного складника ФО засвідчує наявність ареально маркованого варіювання, що сприяє введенню до складу стійких сполучень слів різнокодових лексичних одиниць, об'єднаних семантично з нормативними. ФО з локально вживаними одиницями мають в українських східнослобожанських говірках ту ж функціональну активність, що й загальновідомі їх варіанти. Залежно від ситуації, мовець може вживати той чи той вислів, більшу конотацію мають діалектні ФО, оскільки загальновідомі фраземи нібито у вустах мовців утратили свіжість, яскравість образу.

10. На основі зібраних і систематизованих трансформ укладено *Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця ХХ – початку ХХІ століття*, що має 600 вокабул, які складають семантичний центр 1200 стійких сполучень слів, зазнають

трансформації (в окремих випадках – варіювання). Усього в словнику подано 3070 модифікатів, які репрезентують тенденції розвитку фразеологічного складу української мови в кінці ХХ – початку ХХІ століття: збагачення синонімічно-варіативних груп; виникнення виразів з новим значенням за традиційними моделями; зміна конотації (посилення чи актуалізація одного з відтінків експресивного значення).

Корпус ФО може розширюватися за рахунок висловів напівтермінологічного типу, перифраз-інтернаціоналізмів, жартівливо-іронічних стійких сполучень слів, які в текстах, особливо мас-медіа, можуть переосмислюватися, зазнаючи структурних і змістових змін, виконуючи яскраву стилістичну функцію. Серед джерел неофраземіки називають медичну та спортивну термінологію, економічний, математичний, географічний та виробничо-технічний лексикон.

11. Загалом функціонування антиприслів'їв та варіантів ФО в усному мовленні та періодичній пресі свідчить про збагачення фразеонімікону української мови, розширення виражальних можливостей стійких сполучень слів. Перспективи роботи вбачаємо у створенні повної картини фразеосистеми української мови в її регіональних виявах з метою зіставного аналізу на міжслов'янському рівні.

**Список обстежених населених пунктів
та їх умовних скорочень**

Скорочення	Населений пункт	Район
Ант	Антонівка	Старобільського району
Аст	Астахове	Свердловського району
Баб	Бабичеве	Троїцького району
Бат	Батир	Краснодонського району
Білк	Білокуракине	Білокуракинського району
Білов	Біловодськ	Біловодського району
Білолуц	Білолуцьк	Новопсковського району
Брус	Брусівка	Біловодського району
Бул	Булавинівка	Новопсковського району
Вар	Варварівка	Кремінського району
ВерхД	Верхня Даванка	Сватівського району
Весел	Веселе	Марківського району
Вовк	Вовкодаєве	Новоайдарського району
Гор	Городище	Біловодського району
ДарЄ	Дар'їно-Єрмаківка	Свердловського району
ДО	Демино- Олександрівка	Троїцького району
Жов	Жовте	Слов'яносербського району
Заайд	Заайдарівка	Новопсковського району
Зак	Закотне	Новопсковського району
Іл	Іллірія	Лутугинського району
Ілліч	Іллічівка	Троїцького району
Калм	Калмиківка	Міловського району
КарлЛ	Карла-Лібкнехта	Лутугинського району
КарпК	Карпове-Кріпенське	Свердловського району
Коляд	Колядівка	Новоайдарського району
Крем	Кремінна	Кремінського району
Кррч	Красноріченське	Кремінського району
Кур	Курячівка	Білокуракинського району
Куряч	Курячівка	Старобільського району
Лан	Лантратівка	Троїцького району
Лиз	Лизине	Білокуракинського району
Лим	Лиман	Старобільського району
Литв	Литвинівка	Біловодського району
Луб	Луб'янка	Білокуракинського району
Мак	Макіївка	Кремінського району
Марк	Марківка	Марківського району
Мед	Медвежанка	Свердловського району

Мик	Микільське	Міловського району
Міл	Мілуватка	Сватівського району
Можн	Можняківка	Новопсковського району
Мороз	Морозівка	Міловського району
Новахт	Новоахтирка	Новоайдарського району
Новб	Новобіла	Новопсковського району
Новвод	Нововодяне	Кремінського району
Новопск	Новопсков	Новопсковського району
Новост	Новострільцівка	Міловського району
Новочер	Новочервоне	Троїцького району
Оле	Олександропіль	Білокуракинського району
Ом	Омелькове	Старобільського району
Оріх	Оріхове	Попаснянського району
Осин	Осинове	Новопсковського району
Паньк	Паньківка	Білокуракинського району
Пар	Парневе	Біловодського району
Перем	Переможне	Лутугинського району
Пет	Петрівка	Сватівського району
Петр	Петрівка	Станично-Луганського району
Пис	Писарівка	Новопсковського району
Підг	Підгорівка	Старобільського району
Піс	Піски	Новопсковського району
ПлП	Плахо-Петрівка	Білокуракинського району
Преоб	Преображенне	Сватівського району
Прив	Привілля	Троїцького району
Прос	Просяне	Марківського району
Риб'ян	Риб'янцеве	Новопсковського району
Рог	Рогове	Новопсковського району
Руд	Рудівка	Сватівського району
Сват	Сватове	Сватівського району
Солід	Солідарне	Білокуракинського району
Сосн	Сосновий	Сватівського району
Сух	Суходільськ	Краснодонського району
Тар	Тарасівка	Троїцького району
Утк	Уткине	Свердловського району
Чмир	Чмирівка	Старобільського району
Шап	Шапарівка	Білокуракинського району
Шпот	Шпотине	Старобільського району
Шульг	Шульгинка	Старобільського району

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БСЛТ – Столярова Л. П. Базовый словарь лингвистических терминов / Л. П. Столярова, Т. С. Пристайко, Л. П. Попко. – Киев : Гос. акад. руковод. кадров, 2003. – 191 с.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.

Ганич, Олійник – Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л. : Вид-во Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – 232 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983–

Т. 4 : Н – П / уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – 2004. – 656 с.

Т. 5 : Р – Т / уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – 2006. – 704 с.

ЕУМ – Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – К. : Наук. думка, 2000. – 752 с.

Жайворонок – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

Караванський – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – К. : „Кобза”, 1993. – 473 с.

Коломієць, Регушевський – Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський ; за ред. В. О. Винника. – К. : Рад. шк., 1988. – 200 с.

КТСЛТ – Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.

НТСУМ – Яременко В. В. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. – К. : Аконт, 1998. – Т. 1 – 4.

Піпаш, Галас – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

РЯ – Русский язык : энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. – М. : Сов. энцикл., 1979. – 432 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Селіванова – Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

СЗГ – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ „Вежа”, 2000. – . –

Т. 1. А – Н. – 2000. – 353 с.

СКСИ – Отин Е. С. Словарь конотативных собственных имен / Е. С. Отин. – 3-е изд., перераб. и доп. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 518 с.

СЛТ Ахманова – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М. : Сов. энцикл., 1969. – 608 с.

СЛТ – Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів / Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич ; за ред. Є. В. Кротевича ; відп. ред. О. С. Мельничук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.

СМССС – Глуховцева І. Я. Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця ХХ – початку ХХІ століття / І. Я. Глуховцева; відпов. ред. П. Ю. Гриценко. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 328 с.

ССЛ – Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4-х т. / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – . –

Т. 1. – 2012. – 402 с.

Т. 2. – 2012. – 350 с.

Т. 3. – 2012. – 426 с.

Т. 4. – 2012. – 388 с.

ССЛТ – Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : пособие для учителя / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.

ССУМ – Словник синонімів української мови : у 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 1999 – 2000. – Т. I – II.

СУМГ – Словарь української мови : у 4-х т. / за ред. Б. Д. Грінченка. – К., 1908 – 1909. – Т. I – IV.

Ужченко, Ужченко – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2000. – 198 с.

УСУМ – Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Т. : Навч. кн. – Богдан, 2005. – 848 с.

ФС – Фразеологічний словник української мови / уклад. :

В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка. 1993. – 984 с.

ФСРЛЯ – Фразеологический словарь русского литературного языка : в 2 т. / сост. А. И. Фёдоров.– М. : Цитадель, 1997 – . –

Т. 1 : А – М. – 1997. – 391 с.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка : Свыше 4000 словарных статей / сост. Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Фёдоров ; под. ред. А. И. Молоткова. – 3-е стер. изд. – М. : Рус. яз. 1978. – 543 с.

ФСУМ – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1984 – . –

Т. 1. – 1984. – 304 с.

Т. 2. – 1984. – 384 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Авалиани 1967 – Авалиани Ю. Ю. Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний / Ю. Ю. Авалиани, Л. И. Ройзензон // Лексическая синонимия. – М. : Наука, 1967. – С. 168 – 172.

Авксентьев 1983 – Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія / Л. Г. Авксентьев. – Х. : Вища шк., 1983. – 137 с.

Авксентьев 1979 – Авксентьев Л. Г. Індивідуально-авторські видозміни у сфері фразеології / Л. Г. Авксентьев, В. Д. Ужченко // Укр. мовознавство. – 1979. – № 18. – С. 55 – 60.

Алефиренко 2009 – Алефиренко Н. Ф. „Живое” слово : Проблемы функциональной лексикологии : монография / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 344 с.

Алефиренко 2004 – Алефиренко Н. Ф. Фразеологическое значение как когнитивно-дискурсивная категория / Н. Ф. Алефиренко // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2004. – № 2. – С. 5 – 12.

Алефіренко 1987 – Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1987. – 135 с.

Аникин 1957 – Аникин В. Н. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор / В. Н. Аникин. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 10.

Антология 2007 – Антология концептов / под. ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – М. : Гнозис, 2007. – 512 с.

Арнольд 1996 – Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. „Иностранный язык” / И. В. Арнольд. – М. : Просвещение, 1996. – 295 с.

Архангельский 1964 – Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке: основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии / В. Л. Архангельский. – Ростов-н/Д. : РГУ, 1964. – 315 с.

Архангельська – Архангельська А. Фонові знання носіїв мови та фразеологічна неологіка пострадянської доби (на матеріалі української преси останнього десятиліття) // Słowo. Tekst. Chas. – VI: Nowa fraseologia w nowej Europie. – Szczecin; Greifswald. – С. 217 – 225.

Бабич 1970 – Бабич Н. Д. Фразеологія української мови : навч. посіб. : у 2-х ч. / Н. Д. Бабич. – Чернівці, 1970 – . –

Ч. I. – 1970. – 64 с.

Ч. II. – 1971. – 90 с.

Бабкин 1970 – Бабкин А. М. Русская фразеология, её развитие и источники / А. М. Бабкин. – Л. : Наука, 1970. – 264 с.

Балли 1961 – Балли Ш. Французская стилистика : пер. с фр. / Ш. Балли. – М. : Иностран. лит., 1961. – 394 с.

Баран 1980 – Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології / Я. А. Баран. – Л. : Вища шк., 1980. – 155 с.

Баранник 1968 – Баранник Д. Х. Фразеологія в усному монологічному мовленні / Д. Х. Баранник // Питання мовної культури. – К. : Наук. думка, 1968. – Вип. 2. – С. 34 – 38.

Батарчук 2007 – Батарчук О. В. Теоретичні аспекти моделювання української фразеології / О. В. Батарчук // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2007. – № 2(12). – С. 67 – 74.

Бертагаев 1960 – Бертагаев Т. А. О синонимии фразеологических сочетаний в русском языке / Т. А. Бертагаев, В. И. Зимин // Рус. яз. в шк. – 1960. – № 3. – С. 4 – 9.

Білодід 1955 – Білодід І. К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози (Переважно післявоєнного періоду, 1945 – 1950 рр.) / І. К. Білодід. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 328 с.

Білоноженко 1989 – Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 153 с.

Бойко 1981 – Бойко О. В. Приемы реализации экспрессии устойчивых словесных комплексов в сатирико-юмористических жанрах (в сопоставлении с украинским языком) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / О. В. Бойко. – Днепропетровск, 1981. – 24 с.

Бойченко 2002 – Бойченко Н. О. Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Бойченко Наталія Олександрівна. – К., 2002. – 192 с.

Болдырева 1967 – Болдырева Л. М. Стилистические особенности функционирования фразеологизмов : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Л. М. Болдырева. – М., 1967. – 24 с.

Бочина 2004 – Бочина Т. Г. Бинарные оппозиции как способ организации мифопоэтической модели мира пословиц / Т. Г. Бочина // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2004. – № 2. – С. 147 – 159.

Вайнтрауб 1976 – Вайнтрауб Р. М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках / Р. М. Вайнтрауб // Вопросы фразеологии. 9: Тр. Самарк. ун-та им. А. Навои. – Самарканд, 1976. – Вып. 288. – С. 157 – 162.

Вакуров 1983 – Вакуров В. Н. Основы стилистики

фразеологических единиц: (на материале современного фельетона) / В. Н. Вакуров. – М. : МГУ, 1983. – 175 с.

Вакуров 1994 – Вакуров В. Н. Фразеологический каламбур в современной публицистике / В. Н. Вакуров // Рус. речь. – 1994. – № 6. – С. 40 – 47.

Вальтер 2005 – Вальтер Х. Антипословицы русского народа / Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. – СПб. : Издат. дом „Нева”, 2005. – 576 с.

Виноградов 1969 – Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка / В. В. Виноградов // Мысли о современном русском языке. – М. : Просвещение, 1969. – С. 15 – 21.

Виноградов 1938 – Виноградов В. В. О понятиях слова, идиомы, фразы / В. В. Виноградов // Современный русский язык. Грамматическое учение о слове. – М. : Учпедгиз, 1938. – С. 109 – 124.

Виноградов 1977 – Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов // Избранные труды : Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С. 140 – 161.

Виноградов 1946 – Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В. В. Виноградов // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. Секция филологических наук. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1946. – С. 45 – 69.

Войтович 2002 – Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

Гаврин 1974 – Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка / С. Г. Гаврин. – Пермь, 1974. – 269 с.

Гавриш 1998 – Гавриш М. М. Особливості формальних змін фразеологізмів при контамінаційному фразеотворенні / М. М. Гавриш // Мовознавство. – 1998. – № 4. – С. 45 – 50.

Гак 1987 – Гак В. Г. Фразеологическая трансформаторика и проблемы фразеографии / В. Г. Гак // Фразеологизм и его лексикографическая разработка : материалы IV Междунар. симп. – Минск : Наука и техника, 1987. – С. 60 – 64.

Гак 1998 – Гак В. Г. Языковые преобразования : монография / В. Г. Гак. – М. : Яз. рус. культуры, 1998. – 768 с.

Галицкіи 1841 – Галицкіи приповідки и загадки зібрані Григорим Илькевичом / [передм., приміт. Г. С. Илькевича]. – Відень: Напечатано черенками о.о. Мехитаристів, 1841. – VI, 124 с. – В кн. 2700 укр. нар. прислів'їв, приказок та 60 загадок.

Гамзюк 2000 – Гамзюк М. В. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць: на матеріалі німецької

мови : монографія / М. В. Гамзюк. – К. : Вид. центр КДЛУ, 2000. – 256 с.

Гамзюк 2001 – Гамзюк М. В. Емотивність фразеологічної системи німецької мови (досвід дослідження в синхронії та діахронії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / М. В. Гамзюк. – К., 2001. – 34 с.

Глуховцева 2002 – Глуховцева К. Д. З історії виникнення одного порівняння / К. Д. Глуховцева // Образне слово Луганщини : тези регіон. наук.-метод. конф. з укр. мови / відп. ред. В. Д. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 143 с. – С. 44 – 45.

Глуховцева 2010 – Глуховцева І. Я. Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів-синонімів / І. Я. Глуховцева // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОН України / відпов. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2010. – Вип. 11. – С. 78 – 82.

Глуховцева 2010а – Глуховцева І. Я. Частота вживання стійких сполучень слів в українських східнослобожанських говірках / І. Я. Глуховцева // „ВОЛИНЬ-ЖИТОМИРЩИНА” : іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – 2010. – № 22 (II). – С. 41 – 47.

Глуховцева 2011 – Глуховцева І. Я. Суміщення фразеологічних одиниць як один із прийомів створення нових сталих виразів / І. Я. Глуховцева // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – № 3(24). – С. 73 – 82.

Гнатюк 1982 – Гнатюк И. С. Трансформация традиционных фразеологизмов в языке современной украинской художественной прозы : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Русский язык” / АН УССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. – Киев, 1982. – 24 с.

Голобородько 2010 – Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся: лінгвокогнітивна інтерпретація : монографія / К. Ю. Голобородько. – Х. : Харк. іст.-філол. т-во, 2010. – 527 с.

Головина 2003 – Головина Э. Д. Виснет ли брань на воротах? Как мы коверкаем фразеологизмы / Э. Д. Головина // Рус. речь. – 2003. – № 5. – С. 61 – 65.

Голубовська 2004 – Голубовська І. О. Паремії як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільності (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) / І. О. Голубовська // Мовознавство. – 2004. – № 2 – 4. – С. 67 – 70.

Голубовська 2009 – Голубовська І. О. Тип культури в дзеркалі мовної фразеології / І. О. Голубовська // Мова та культура у новій Європі: контакти і самобутність : зб. наук. пр. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 593 – 599.

Григорук 2002 – Григорук С. Концепт цвета в русской и

украинской народной паремиологии (аксиологический аспект) / С. Григоруک // Слово. Фраза. Текст : сб. науч. ст. к 60-летию проф. М. А. Алексеенко. – М. : „Азбуковник”, 2002. – с. 137 – 144.

Грица 1996 – Грица Т. Г. Фразеологія Гуляйпільського району Запорізької області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. Г. Грица. – Х., 1996. – 19 с.

Гриценко 1990 – Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. І. Г. Матвіяс / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.

Гужва 1985 – Гужва Ф. К. Фонетика, лексика, словообразование русского языка : пособие для учителей / Ф. К. Гужва. – Киев : Рад. шк., 1985. – 251 с.

Гуйванюк 1999 – Гуйванюк Н. В. Антифразисні висловлювання як засіб гумору та іронії в усній народній творчості / Н. В. Гуйванюк // Українська мова та література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку : наук. щорічник. – Т., 1999. – С. 182 – 186.

Гусейнова 1997 – Гусейнова Т. С. Трансформация фразеологических единиц как способ реализации газетной экспрессии / Т. С. Гусейнова. – Махачкала, 1997. – 165 с.

Давиденко 1992 – Давиденко Л. Б. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Російська мова” / Л. Б. Давиденко. – К., 1992. – 18 с.

Дамм 2002 – Дамм Т. И. Комические афоризмы в современной газете / Т. И. Дамм // Рус. речь. – 2002. – № 5. – С. 48 – 56.

Демський 1994 – Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення / М. Демський. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1994. – 62 с.

Демський – Демський М. Т. Фразеологізми із значенням „бити”, „побити”, „вдарити” [Електронний ресурс] / М. Т. Демський. – Режим доступу :

<http://www.kulturamovy.org.ua>

Диброва 1979 – Диброва Е. И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке / Е. И. Диброва. – Ростов-н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 1979. – 192 с.

Дідик 1969 – Дідик С. С. Фразеологізми у творах О. Гаврилюка / С. С. Дідик // Вісн. Львів. держ. ун-ту. Сер. філологічна. – Л., 1969. – Вип. 6. – С. 45 – 48.

Дуденко 2002 – Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дуденко Олена Володимирівна. – Умань, 2002. – 218 с.

Дудик 1973 – Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського літературного мовлення / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 288 с.

Дядечко 2007 – Дядечко Л. П. „Крылатый слова звук”, или Русская эптология : учеб. пособие / Л. П. Дядечко. – 2-е изд. – Киев : ООО „Издательский Дом „Аванпост-прим”, 2007. – 336 с.

Дядечко 1987 – Дядечко Л. П. Трансформация устойчивых воспроизводимых единиц текста в их современном функционировании / Л. П. Дядечко // Рус. языкознание. – Вып. 14. – Киев, 1987. – С. 18 – 24.

Євтушина 2005 – Євтушина Т. О. Лінгвостилістичний потенціал фразеології у творах В. Стефаніка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. О. Євтушина. – К., 2005. – 20 с.

Єрмоленко 2006 – Соціолінгвістичний моніторинг мовою статистики : збірник / авт. кол. : С. Я. Єрмоленко, А. Ю. Пономаренко, С. А. Яременко та ін. – К. : НДПУ, 2006. – 96 с.

Жайворонок 1996 – Жайворонок В. В. Слово в етнолінгвістичному аспекті / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 42 – 48.

Жигулев 1960 – Жигулев А. М. Русские военные пословицы и поговорки / А. М. Жигулев ; сост. А. М. Жигулев. – М. : Воениздат, 1960. – 159 с.

Жизнь 1898 – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / сост. В. В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012 с.

Жуйкова 2007 – Жуйкова М. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : монографія / М. Жуйкова. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 410 с.

Жуков 1978 – Жуков В. П. Уровневое положение фразеологизмов в языковой системе / В. П. Жуков // Семантико-грамматические характеристики фразеологизмов русского языка. – Л. : ЛГПИ, 1978. – С. 6 – 11.

Жуков 1978a – Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М. : Просвещение, 1978. – 126 с.

Забуранна 2003 – Забуранна О. В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / О. В. Забуранна. – К., 2003. – 18 с.

Загнітко 2008 – Загнітко А. Теорія сучасного синтаксису /

А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – 294 с.

Залевская 2000 – Залевская А. А. Введение в психолінгвістику / А. А. Залевская. – М. : РГГУ, 2000. – 382 с.

Здиховська – Здиховська Т. В. Спосіб трансформації фразеологізмів як стилістичний прийом у художніх творах [Електронний ресурс] / Т. В. Здиховська. – Режим доступу :

kviten04@mail.ru

Зимин 1970 – Зимин В. И. Семантические и формально-структурные варианты фразеологических единиц / В. И. Зимин // Исследования по русскому языкознанию. – М., 1970. – С. 76 – 103.

Зимин 1972 – Зимин В. И. К вопросу о вариантности фразеологических единиц / В. И. Зимин // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц : материалы межвуз. симп. (1968). – Вып. 2. – Тула, 1972. – С. 70 – 82.

Золотых 2007 – Золотых Л. Г. Когнитивно-дискурсивные основы фразеологической семантики : монография / Л. Г. Золотых. – Астрахань : Издат. дом „Астраханский университет”, 2007. – 265 с.

Иванцова 2002 – Иванцова Е. П. Феномен диалектной языковой личности / Е. П. Иванцова. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2002. – 312 с.

Ивашко 1981 – Ивашко Л. А. Очерки русской диалектной фразеологии / Л. А. Ивашко. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. – 111 с.

Івченко 1996 – Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : Око, 1996. – 160 с.

Івченко 1999 – Івченко А. Українська народна фразеологія : ономазіологія, ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : Фоліо, 1999. – 304 с.

Калашник 1985 – Калашник В. С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду. Семантико-типологічний аспект : монографія / В. С. Калашник. – Х. : Вища шк., 1985. – 172 с.

Калашник 1989 – Калашник В. С. Структурно-функціональні різновиди афоризмів / В. С. Калашник // Дослідження з граматичної будови мови : зб. наук. пр. – Д., 1989. – С. 92 – 98.

Калашник 1992 – Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови пожовтневого періоду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.02 „Українська мова” / В. С. Калашник. – Д., 1992. – 40 с.

Калашник 1998 – Калашник В. С. Поетичні афоризми Тараса Шевченка (спроба типології) / В. С. Калашник // Слово про Шевченка. – Х., 1998. – С. 54 – 60.

Калашник дис. – Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови пожовтневого періоду: Семантико-типологічний аспект : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.02 /

Калашник Володимир Семенович. – Х., 1992. – 293 с.

Калинкін 1999 – Калинкін В. М. Поетика онима / В. М. Калинкін ; отв. ред. Е. С. Отин. – Донецк : Изд-во Донец. гос. ун-та, 1999. – 408 с.

Карабута 2006 – Карабута О. Шляхи розвитку семантики фразеологізмів / О. Карабута // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Сер. „Лінгвістика” : зб. наук. пр. – Вип. III. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – С. 162 – 166.

Караулов 1987 – Караулов Ю. Русский язык и языковая личность / Ю. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 262 с.

Клименко 2008 – Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.

Ковалев 1985 – Ковалев В. П. Выразительные средства художественной речи / В. П. Ковалев. – Киев : Рад. шк., 1985. – 136 с.

Коваленко 2001 – Коваленко Н. Д. Фраземіка говірок західного Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. Д. Коваленко. – К., 2001. – 20 с.

Коваленко 2011 – Коваленко Н. Д. Фраземіка говірок західного Поділля : монографія / Н. Д. Коваленко. – Кам’янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2011. – 176 с.

Ковалик 1985 – Ковалик І. І. Фразеологія та її місце в системі науки про мову / І. І. Ковалик // Питання фразеології східнослов’янських мов : тези наук. респ. конф. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 3 – 5.

Коваль 1956 – Коваль А. П. Прийоми використання фразеологізмів у публіцистично-критичних статтях Івана Франка / А. П. Коваль // Наук. зап. Київ. ун-ту. – Вип. 7. – Т. 15. – К., 1956. – С. 77 – 95.

Коваль 1975 – Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – Вид. 2-е, переробл. і доп. – К. : Вища шк., 1975. – 336 с.

Коломієць 1989 – Коломієць М. П. Фразеологічні синоніми / М. П. Коломієць. – Д., 1989. – 68 с.

Коломієць 1989а – Коломієць М. П. Фразеологічні синоніми української мови / М. П. Коломієць // Мовознавство. – 1989. – № 6. – С. 35 – 40.

Коновець 2002 – Коновець С. П. Комунікативно-прагматичні особливості актуалізації фразеологізмів у дискурсі сучасної преси (за матеріалами іспанських періодичних видань) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 „Іспанські мови” / С. П. Коновець. – К., 2002. – 15 с.

Копыленко 1972 – Копыленко М. М. Очерки по общей фразеологии / М. М. Копыленко, З. Д. Попова. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1972. – 124 с.

Костомаров 1998 – Костомаров Г. В. Читая и почитая Грибоедова. Крылатые слова и выражения / Г. В. Костомаров, Н. Д. Бурвикова. – М. : Рус. яз., 1998. – 79 с.

Кочерган 2008 – Кочерган М. Динамічні процеси у фразеології української мови 90-х років ХХ ст. / М. Кочерган, Г. Мінчак // Komparacja systemow i funkcjonowania wspolczesnych jezykow slowianskich. Frazologia / red. W. Mokijenko. – 2008. – S. 54 – 58.

Кочукова 2004 – Кочукова Н. І. Експресивно-виражальні можливості трансформованих стійких сполучень слів (на матеріалі української преси кінця ХХ – початку ХХІ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. І. Кочукова. – К., 2004. – 19 с.

Кочукова дис. – Кочукова Н. І. Експресивно-виражальні можливості трансформованих стійких сполучень слів (на матеріалі української преси кінця ХХ – початку ХХІ століття) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Кочукова Наталія Іванівна. – Слов'янськ, 2004. – 182 с.

Красных 2002 – Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология : лекционный курс / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.

Кубрякова 1985 – Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1985. – 156 с.

Культурные 2004 – Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках / В. Н. Телия (отв. ред.) ; РАН. Ин-т языкознания. – М. : Яз. славянской культуры, 2004. – 344 с.

Кунин 1965 – Кунин А. В. О фразеологической вариантности и структурной синонимии в современном английском языке / А. В. Кунин // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей школе. – Вологда, 1965. – С. 32 – 37.

Кунин 1970 – Кунин А. В. Английская фразеология: Теоретический курс / А. В. Кунин. – М. : Высш. шк., 1970. – 344 с.

Кунин 1986 – Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка : учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / А. В. Кунин. – М. : Высш. шк., 1986. – 336 с.

Ларин 1956 – Ларин Б. А. Очерки по фразеологии. О систематизации и методах исследования фразеологии / Б. А. Ларин // Учен. зап. Ленингр. ун-та. – 1956. – № 198. – Сер. филологическая. – Вып. 24. – С. 200 – 225.

Лебеденко 2006 – Лебеденко Ю. М. Фразеосемантична група з

компонентом „хата” в українській мові: структурно-семантичний та етнокультурний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Ю. М. Лебеденко. – Х., 2006. – 20 с.

Левченко 2007 – Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект : дис... д-ра філол. наук : 10.02.01; 10.02.02 / Левченко Олена Петрівна. – Л., 2007. – 465 арк. + 255 арк. (дод.).

Лисецька 2004 – Лисецька Н. Г. Фразеологічні інновації в сучасній німецькій мові: Когнітивний та функціональний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / Н. Г. Лисецька. – Л., 2004. – 20 с.

Лисиченко 1997 – Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 129 с.

Малороссийские 1834 – Малороссийские пословицы и поговорки, собранные В.Н.С. (Смирницким) – Х., 1834.

Мануйлова 1986 – Мануйлова Н. А. Функционально-стилистическая характеристика фразеологии в газетном тексте : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Н. А. Мануйлова. – Л., 1986. – 16 с.

Матвієнко 1965 – Матвієнко А. М. Фразеологічні синоніми і варіанти / А. М. Матвієнко // Укр. мова і л-ра в шк. – 1965. – № 8. – С. 16 – 20.

Медведєв 1965 – Медведєв Ф. П. Значення трансформації в структурно-семантичному розвитку українських народних прислів'їв і приказок / Ф. П. Медведєв // Тези доп. Респ. наук. конф., присвяченої вивченню укр. усного літ. побутового мовлення. – К., 1965. – С. 15 – 19.

Медведєв 1977 – Медведєв Ф. П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо / Ф. П. Медведєв. – Х. : Вища шк., 1977. – 232 с.

Мелерович 2001 – Мелерович А. М. Фразеологизмы в русской речи / А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко. – М. : Рус. слов., 2001. – 860 с.

Мельник 2001 – Мельник Л. В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Мельник Лариса Володимирівна. – Луганськ, 2001. – 206 с.

Мерзлікіна 2001 – Мерзлікіна О. В. Комунікативно прагматичний аспект функціонування прислів'їв у художніх текстах (на матеріалі творів М. Сервантеса) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 „Романські мови” / О. В. Мерзлікіна. – К., 2001. – 20 с.

Мілева 2005 – Мілева І. В. Конотативні власні назви в евфемістичних фразеологізмах / І. В. Мілева // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – № 3(6). – С. 90 – 95.

Міняйло 2001 – Міняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Р. В. Міняйло. – Донецьк, 2001. – 19 с.

Мокиєнко 1983 – Мокиєнко В. М. Проблемы ареального описания восточнославянской фразеологии / В. М. Мокиєнко // Сравнительно-типологические исследования славянских языков и литератур. – Л., 1983. – С. 40 – 53.

Мокиєнко 1986 – Мокиєнко В. М. Образы русской речи: ист.-этимол. и этнолингвист. очерки фразеологии / В. М. Мокиєнко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 280 с.

Мокиєнко 1989 – Мокиєнко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиєнко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.

Мокиєнко 2008 – Мокиєнко В. Фразеологическая неология как лингвистическое явление / В. Мокиєнко // Komparacja systemow i funkcjonowania wspolczesnych jezykow slowianskich. Frazologia / red. W. Mokijenko. – 2008. – S. 23 – 38.

Мокієнко 1970 – Мокієнко В. М. Варіантність як одне з джерел утворення фразеологізмів / В. М. Мокієнко // Мовознавство. – 1970. – № 5. – С. 39 – 50.

Мокієнко 1988 – Мокієнко В. М. Лексичне і фразеологічне значення / В. М. Мокієнко // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 10 – 21.

Молотков 1977 – Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 283 с.

Москаленко 1977 – Москаленко Н. А. Лексичні діалектизми у складі фразеологізмів української літературної мови / Н. А. Москаленко // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977. – С. 179 – 188.

Неровня 1990 – Неровня Н. Н. Вариантность и синонимия в украинской фразеологии : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык” / Н. Н. Неровня. – Киев, 1990. – 16 с.

Николаева 1995 – Николаева Т. М. „Модели мира” в грамматике паремий Т. М. Николаева // Филологический сборник. – М., 1995. – С. 316 – 325.

Общее 1972 – Общее языкознание. Внутренняя структура языка / отв. ред. Б. А. Серебрянников. – М. : Наука, 1972. – 564 с.

Олійник 2002 – Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. Я. Олійник. – Л., 2002. – 20 с.

Олійник дис. – Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олійник Мирослава Ярославівна. – Л., 2002. – 222 с.

Осіпова 2010 – Осіпова Т. Ф. Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. Ф. Осіпова. – Х., 2010. – 20 с.

Павлова 1997 – Павлова З. А. Структурно-семантические преобразования фразеологических единиц в речи (На материале газ. „Morning star”) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / З. А. Павлова. – Л., 1997. – 24 с.

Павловська 1972 – Павловська Г. В. Трансформація і варіація фразеологічних одиниць / Г. В. Павловська // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези наук. респ. конф. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 40 – 42.

Папіш 2003 – Папіш В. А. Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатоукраїнських письменників (40 – 90 рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Папіш Віталія Андріївна. – Ужгород, 2003. – 206 с.

Пашинська 2011 – Пашинська Л. М. Фразеологічні неологізми в сучасному українському мас-медійному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. М. Пашинська. – К., 2011. – 20 с.

Пермяков 1970 – Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише) / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1970. – 372 с.

Петров 1998 – Петров В. К. Крылатые выражения в современном русском литературном языке : учеб. пособие по спецкурсу / В. К. Петров. – Комсомольск-на-Амуре : Изд-во Комсом.-на-Амуре гос. пед. ин-та, 1998. – 80 с.

Петрова 2006 – Петрова Л. А. Лингвокогнитивные основы художественной картины мира : монография / Л. А. Петрова. – Симферополь : ОАО „СГТ”, 2006. – 284 с.

Пилипчук 2005 – Пилипчук С. М. „Галицько-руські народні приповідки” Івана Франка : пареміологічний та пареміографічний аспекти, поетика текстів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.07 „Фольклористика” / С. М. Пилипчук. – Л., 2005. – 20 с.

Плєтньова 2004 – Плєтньова О. Л. Фразеологія говірок

центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Л. Плетньова. – Х., 2004. – 20 с.

Плотников 1983 – Плотников Б. А. Фразеология / Б. А. Плотников // Общее языкознание / под. общ. ред. А. Е. Супруна. – Минск : Вышэйшая шк., 1983. – 223 с.

Поберезька 2008 – Поберезька Г. Г. Лінгвістичні основи документознавства та інформаційної діяльності : навч. посіб. / Г. Г. Поберезька, І. М. Волинець ; за ред. І. П. Ющука. – К. : Знання, 2008. – 351 с.

Поливанов 1991 – Поливанов Е. Д. Труды по восточному и общему языкознанию / Е. Д. Поливанова. – М. : Наука, 1991. – 623 с.

Пономарів 1993 – Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови : підручник / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.

Попов 1976 – Попов Р. Н. Методы исследования фразеологического состава языка : учеб. пособие / Р. Н. Попов. – Курск : КГПИ, 1976. – 83 с.

Пословицы 1987 – Пословицы и поговорки русского народа. Из сборника В. И. Даля / под общ. ред. Б. П. Кидана. – М. : Правда, 1987. – 656 с.

Потебня 1930 – Потебня О. О. 3 лекцій по теорії словесності: Байка, прислів'я, приповідка / О. О. Потебня. – Х. : Держвидав України, 1930. – 622 с.

Потебня 1989 – Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – С. 285 – 287.

Прадїд 1997 – Прадїд Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадїд. – К. : Сімферополь, 1997. – 252 с.

Прислів'я 2003 – Прислів'я та приказки шістьма мовами: близько 2200 одиниць / уклад Г. Бігун. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Тандем, 2003. – 320 с.

Прислів'я 1989 – Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / упоряд. М. М. Пазяк ; відп. ред. С. В. Мишанич. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.

Приходько 1972 – Приходько К. Д. Соотношение фразеологических и нефразеологических словосочетаний одинакового лексико-грамматического состава : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Языки народов СССР” / К. Д. Приходько. – М., 1972. – 22 с.

Прохоров 1977 – Прохоров Ю. Е. Лингвострановедческое описание русской афористики в учебных целях : автореф. дис. на

соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык и литература” / Ю. Е. Прохоров. – М., 1977. – 25 с.

Разумов 1958 – Разумов А. Мудрое слово. Русские пословицы и поговорки / А. Разумов ; сост. А. Разумов. – М. : Детиздат, 1958. – 239 с.

Редін 1994 – Редін П. О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові / П. О. Редін // Мовознавство. – 1994. – № 4 – 5. – С. 50 – 52.

Ройзензон 1969 – Ройзензон Л. И. Современная омонимия в сфере фразеологии / Л. И. Ройзензон, И. В. Абрамец // Вопр. языкознания. – 1969. – № 2. – С. 54 – 63.

Ройзензон 1977 – Ройзензон Л. И. Русская фразеология : учеб. пособие / Л. И. Ройзензон. – Самарканд : Изд-во СамГУ, 1977. – 223 с.

Руснак 2003 – Руснак Н. Діалектний текст як об'єкт лінгвістичного дослідження / Н. Руснак // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : Слов'янська філологія. – Вип. 170 – 171. – Чернівці, 2003. – С. 42 – 47.

Савченко 2013 – Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія / Л. В. Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.

Садова 2006 – Садова Г. Ю. Семантико-синтаксична організація компаративних паремій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Російська мова” / Г. Ю. Садова. – К., 2006. – 19 с.

Свердан 2003 – Свердан Т. П. Усічення як тип структурно-семантичного варіювання і спосіб трансформації у фразеології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. П. Свердан. – Івано-Франківськ, 2003. – 27 с.

Селиверстова 2002 – Селиверстова Е. Контекстуальное варьирование пословиц – „Эталонов” поведения / Е. Селиверстова // Слово. Фраза. Текст : сб. науч. ст. к 60-летию проф. М. А. Алексеенко. – М. : „Азбуковник”, 2002. – С. 310 – 317.

Селіванова 2004 – Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

Сербенська 1978 – Сербенська О. А. Трансформація фразеологічних одиниць у мові газети // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. журналістики. – 1978. – Вип. 10. – С. 72 – 77.

Сковронська 2003 – Сковронська І. Ю. Особливості функціонування сталих словосполук фразеологічного характеру у пресі української діаспори США і Канади (1991 – 2000 рр.) : автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.08 „Журналістика” / І. Ю. Сковронська. – К., 2003. – 20 с.

Скоробагатько 2006 – Скоробагатько Н. О. Проблемні питання дослідження соматичної фразеології / Н. О. Скоробагатько // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – № 2(8). – С. 94 – 102.

Скрипник 1969 – Скрипник Л. Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць / Л. Г. Скрипник // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 3 – 12.

Скрипник 1973 – Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 278 с.

Снитко 1990 – Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц / Е. С. Снитко. – Львов : Свит, 1990. – 185 с.

Соколова 1969 – Соколова Н. К. К проблеме фразеологической вариантности / Н. К. Соколова // Актуальные проблемы лексикологии : тез. докл. лингвист. конф. – Вып. II. – Ч. II. – Новосибирск, 1969. – С. 104 – 105.

Солодухо 1989 – Солодухо Э. М. Теория фразеологического сближения / Э. М. Солодухо. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 296 с.

Спасова-Михайлова 1963 – Спасова-Михайлова С. Фразеологични варианти и фразиологични синоними в български език / С. Спасова-Михайлова // Славистичен сборник. – София, 1963. – С. 248 – 250.

Степаненко 2004 – Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : монографія / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 463 с.

Степанов 2004 – Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с.

Суховій 2002 – Суховій О. О. Фразеологія ораторсько-проповідницької прози Варлаама Ясинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. О. Суховій. – К., 2002. – 19 с.

Тараба 2007 – Тараба І. О. Лексико-семантичні трансформації складу німецьких та українських фразеологізмів у газетно-інформаційних текстах / І. О. Тараба // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2007. – № 34. – С. 189 – 192.

Тараненко 1996 – Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника) / О. О. Тараненко – К. : Кам'янець-Подільський, 1996. – 172 с.

Телия 1996 – Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Яз.

рус. культури, 1996. – 284 с.

Теркулов 2008 – Теркулов В. І. Композити російської мови в ономасіологічному аспекті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.02 „Російська мова” / В. І. Теркулов. – К., 2008. – 40 с.

Тимченко 1990 – Тимченко И. В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами ГОЛОВА, ОКО, ВУХО, НІС, ЯЗИК : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Украинский язык” / И. В. Тимченко. – Харьков, 1990. – 16 с.

Толстой 1973 – Толстой Н. И. О реконструкции праславянской фразеологии / Н. И. Толстой // Славянское языкознание : VII Междунар. съезд славистов (Варшава, 1973, докл. сов. делегации). – М. : Наука, 1973. – С. 272 – 293.

Туллио де Мауро 2000 – Туллио де Мауро Введение в семантику / Туллио де Мауро ; пер. с итал. Б. Нарумова. – М. : Дом интеллект. кн., 2000. – 240 с.

Ужченко 1978 – Ужченко В. Д. Фразеология произведений Остапа Вишни : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Языки народов СССР” / В. Д. Ужченко. – Х., 1978. – 28 с.

Ужченко 1990 – Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

Ужченко 2000 – Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Д. В. Ужченко. – Х., 2000. – 18 с.

Ужченко 2001 – Ужченко Д. В. Семантичний центр фразеологізму – образний конкретизатор – образний визначник / Д. В. Ужченко // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2001. – № 3(35). – С. 77 – 83.

Ужченко 2003 – Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

Ужченко 2005 – Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : посіб. для студ. філол. фак. вищ. навч. закл. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 400 с.

Ужченко 2008 – Ужченко В. Д. Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні / В. Д. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2008. – № 2(14). – С. 46 – 59.

Ужченко 2009 – Ужченко Д. В. Що за структурно-семантичною східнослобожанською фразеологічною моделлю? / Д. В. Ужченко //

Лінгвістика : зб. наук. пр. – 2009. – № 2(17). – С. 90 – 106.

Українські 2004 – Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис ; упорядкув., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 2004. – 352 с.

Федоренко 1990 – Федоренко Н. Т. Афористика / Н. Т. Федоренко, Л. І. Сокольская. – М. : Наука, 1990. – 415 с.

Федоров 1973 – Федоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX веков / А. И. Федоров. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд-ние, 1973. – 171 с.

Федорова 2007 – Федорова Н. Н. Современные трансформации русских пословиц : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Федорова Наталья Николаевна. – Псков, 2007. – 234 с.

Фразеология 1999 – Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Яз. рус. культуры, 1999. – 333 с.

Франко 1910 – Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки / І. Я. Франко – Л., 1901 – 1910. – Т. I – VI.

Цимбалюк 1997 – Цимбалюк Т. В. Зіставно-типологічна характеристика семантико-стилістичних особливостей фразеологічних одиниць (на матеріалі роману Сервантеса „Дон Кіхот” у перекладі М. Лукаша) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Т. В. Цимбалюк. – К., 1997. – 24 с.

Чабаненко 2002 – Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови : монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Чередниченко 1952 – Чередниченко І. Г. Нариси з української фразеології / І. Г. Чередниченко. – К. : Рад. шк., 1952. – 144 с.

Чернышева 1970 – Чернышева И. И. Фразеология современного немецкого языка / И. И. Чернышева. – М. : Высш. шк., 1970. – 200 с.

Шанский 1963 – Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка : учеб. пособие для вузов по спец. „Русский язык и литература” / Н. М. Шанский. – М. : Высш. шк., 1963. – 153 с.

Шанский 1985 – Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высш. шк., 1985. – 160 с.

Шанский 1987 – Шанский Н. М. Современный русский язык : учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 „Русский язык и литература” / Н. М. Шанский, В. В. Иванов. – М. : Просвещение, 1987. – 192 с.

Шарманова 2005 – Шарманова Н. М. Українська афористика: структурно семантичний та функціональний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. М. Шарманова. – Х., 2005. – 19 с.

Шевченко 1983 – Шевченко Л. І. Трансформація фразеологічних одиниць у газетному тексті / Л. І. Шевченко // Особливості мови і стилю засобів масової інформації. – К. : Вища шк., 1983. – С. 70 – 79.

Шмелев 2002 – Шмелев А. Д. Русский язык и языковая действительность / А. Д. Шмелев. – М. : Наука, 2002. – 462 с.

Шмелев 1964 – Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1964. – 224 с.

Шуст 2011 – Шуст Л. М. Етимологічна лексика західнополіських говірок : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Шуст Людмила Миколаївна. – Луцьк, 2011. – 384 с.

Юрченко 1984 – Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.) : монографія / О. С. Юрченко. – Х. : Вища шк., 1984. – 208 с.

Яким 2002 – Яким М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія / М. Яким, М. Зубрицька. – Дрогобич : Коло, 2002. – 138 с.

Bierwish 1969 – Bierwish M. Remarks on Definition in Natural Language IV, V / M. Bierwish // Studies in Syntax and Semantics. – Dordrecht, 1969. – № 10. – P. 55 – 79.

Bittnerová 1997 – Bittnerová D. Česká přísloví. Soudobý stav konce 20 století / D. Bittnerová, F. Schindler. – Praha, 1997.

Mieder 2000 – Mieder W. Sprichwörter sind die Überbleibsel verschollener? Aphoristiker. Zu den sprichwörtlichen Aphorismen von Ulrich Erckenbrecht / W. Mieder // Слово во времени и пространстве. К 60-летию профессора В. М. Мокиенка / под ред. Г. А. Лилич, А. К. Бириха и Е. К. Николаевой. – СПб. : Фолио-Пресс, 2000. – С. 468 – 489.

Walter 2002 – Walter H. Wörterbuch russischer Anti-Sprichwörter. Lehrmaterial für Studenten der Slawistik / H. Walter, V. Mokienko. – Greifswald, 2002. – 153 s.

Глуховцева І. Я.

Динаміка української фразеології кінця ХХ – початку ХХІ століття: тенденції розвитку : монографія / І. Я. Глуховцева. – Старобільськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2015. – 179 с.

У роботі вивчено фразеологічні одиниці (ФО), що стали основою для трансформ, поширених у публіцистичних текстах та усному мовленні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.; з'ясовано, що найчастіше при трансформації збережено структурну схему-модель, за якою побудований вислів; змін зазнають ті паремії та фразеологізми, функціональна активність яких висока. Трансформи мають ті ж ознаки, що й традиційні стійкі сполучення слів: усталену побудову, схему-модель; своє значення, відмінне від узвичаєних висловів; значну конотованість; зв'язок з первинною ФО, на ґрунті якої виникає новотвір; сферу використання. Такі стійкі сполучення слів названо антиприслів'ями, під якими автор розуміє трансформи традиційних паремій, що зазнали формальних (зокрема, компонентного складу) та змістових змін, вони можуть характеризуватися більшою експресивністю, нерідко мають негативну конотацію.

Про динамічні процеси у складі фразеонімікону української мови зазначеного періоду свідчать також варіанти ФО, вони демонструють фонетичні та морфологічні особливості говірок, у яких поширені (формальні варіанти), а також сприяють посиленню конотації, оновленню образу (лексичні варіанти).

***Ключові слова:** стійкі сполучення слів, фразеологічна одиниця, афоризм, паремія, антиприслів'я, трансформація, варіювання, модифікація, трансформи, варіанти, модифікати.*

Глуховцева І. Я.

Динамика украинской фразеологии конца ХХ – начала ХХІ века: тенденции развития : монография / И. Я. Глуховцева. – Старобельск : Изд-во ГУ „ЛНУ имени Тараса Шевченко”, 2015. – 179 с.

В работе изучены фразеологические единицы (ФЕ), ставшие основой для трансформ, распространенных в публицистических текстах и устной речи в конце ХХ – начале ХХІ века; доказано, что чаще всего при трансформации сохраняется структурная схема-модель, в соответствии с которой построено высказывание. Изменение значения прототипа достигается разными способами: образованием модификата с противоположным значением, новым

значением, усилением экспрессии, переосмыслением традиционных высказываний, игрой значениями полисемантических или созвучных слов. Наиболее часто используются следующие приёмы трансформации: расширение компонентного состава традиционных высказываний, замена одного компонента другим, контаминация нескольких фразеологических единиц и т. д. В работе используется термин *антипословица*, под которым подразумеваются трансформы традиционных паремий, афоризмов, фразеологизмов, подверженные формальным (в частности, компонентного состава) и семантическим изменениям; они могут характеризоваться большей экспрессивностью, часто обладают негативной коннотацией.

Трансформы имеют те же признаки, что и традиционные устойчивые соединения слов: устоявшуюся структуру, схему-модель; собственное, отличное от общепринятого, значение; значительную коннотативность; связь с первичной ФЕ, на основе которой образована антипословица; сферу использования (устная речь или средства массовой информации).

Смысловый центр устойчивых сочетаний слов, ставших основой для антипословиц, традиционен: его составляют архетипические и общеупотребительные в украинском фольклоре слова-символы (название природных явлений и стихий, соматическая лексика, название бытовых предметов, животных, птиц, растений, элементов пейзажа, одежды, имена собственные и др.), что дает возможность говорящим свободно оперировать образами, преобразовывая паремии и фразеологизмы в антипословицы.

О динамических процессах в составе фразеонимикона украинского языка свидетельствуют также варианты фразеологических единиц, с одной стороны, демонстрирующие фонетические и морфологические особенности говора, в котором они распространены (формальные варианты), а с другой – способствующие усилению коннотации, обновлению образа (лексические варианты). Фразеологизмы, имеющие в своем составе локально употребляемые компоненты, увеличивают количество вариантных рядов устойчивых соединений слов, их значения для говорящего являются прозрачными, привычными, актуализированными.

Автор доказывает, что фразеологическая единица на любом структурном уровне (фонетическом, акцентуационном, морфологическом, синтаксическом) представляет собой зону варьирования. Однако более заметными являются лексические изменения, поскольку с лексемой как с носителем значения связано изменение семантики фразеологической единицы.

Экспериментальная проверка степени трансформации и варьирования ряда фразеологических единиц выявила различия в составе устойчивых сочетаний слов: отмечены единицы, которые оказались инертными к образованию трансформ и вариантов; часть материала демонстрирует умеренный характер способности к трансформации и варьированию; однако есть единицы с высокой степенью способности к модификации. Трансформации и варьированию, как правило, подвержены более употребляемые и актуальные в период развития языка фразеологические единицы, построенные на важных для данного языкового общества, установившихся образах.

Ключевые слова: устойчивые сочетания слов, фразеологическая единица, афоризм, паремия, антипословица, трансформация, варьирование, модификация, трансформы, варианты, модификаты.

Hlukhovtseva I. Y.

Dynamics of Ukrainian Phraseology in the end of XX – in the beginning of XXI centuries: Tendencies to Development : monograph / I. Y. Hlukhovtseva. – Starobilsk : Izd DZ „LNU”, 2015. – 179 s.

In the thesis phraseological units (PU) which have become a basis for transforms widespread in the publicistic texts and oral speech in the end of XX – in the beginning of XXI centuries have been studied; it has been cleared up that the most often in the case of transformation the structural scheme-model of the expression is remained and the paremies and phraseologisms with high functional activity are subject to transformation. Transforms have the same characteristics as traditional stable word combinations: fixed structure, scheme-model; the meaning which is different from usual expressions; considerable connotation; connection with primary PU on the basis of which an antiproverb was created; the sphere of use. The author names them antiproverbs (transforms of traditional paremies with formal changes (particularly componential structure) and changes in the meaning can be characterized with more expression and often can have negative connotation).

The witnesses of dynamical processed in phraseology are the variants of PU which expose phonetic and morphological peculiarities of the dialects where they are widespread (formal variants) and assist of intensification in connotation, image renovation (lexical variants).

Key words: stable word combination, phraseological units, aphorism, paremy, antiproverb, transformation, variation, modification, transforms, variants, modifies.

Наукове видання

ГЛУХОВЦЕВА Ірина Ярославна

**ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ:
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Відповідальний редактор:

доктор філологічних наук, професор, директор Інституту
української мови НАН України Гриценко П. Ю.

Коректор – Карлова Н. М.

Здано до складання 26.03.2015 р. Підписано до друку 24.04.2015 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 12,5. Наклад 100 прим. Зам. № 42.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Державного закладу

„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, 92703. Т/ф: (06461) 2-16-02

e-mail: luguniv.info.edu@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.